

E.Yu.Daurenov

TURIZM

UZBEKISTAN

7A6.1
D-25

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON DAVLAT JISMONIY
TARBIYA UNIVERSITETI

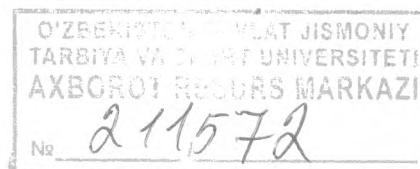
E.Yu.Daurenov

TURIZM

Darslik

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2020-yil 14-avgustdagi 418-sonli buyrug'iga asosan
O'zbekiston Respublikasining 511100-Kasb ta'limi Sport faoliyati (faoliyati
turlari bo'yicha), 5210200-Psixologiya (sport), 5610500- Sport faoliyati
(faoliyati turlari bo'yicha)
Ro'yxatga olish raqami 418-253*

TOSHKENT
«O'ZKITOB SAVDO NASHRIYOT
MATBAA IJODIY UYI»
2021

UO‘K 338.482(075)
KBK 75.81ya7
D 26

Daurenov E.Yu.

Turizm [Matn]: darslik / E.Yu. Daurenov. –Toshkent: “O‘ZKITOB SAVDO NASHRIYOT MATBAA IJODIY UYI”, 2021. – 200 b.

Muallif:

Daurenov Eshboy Yusupovich – O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti katta o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

R.S.Salamov - p.f.d., professor

F.A.Kerimov - p.f.d., professor

Turizm sog‘liqni saqlash, jismoniy barkamollikni tarbiyalash, bilimlarni kengaytirish, madaniy xordiq chiqarish omili bo‘lib, jismoniy tarbiya va sport o‘quv yurtlarida fan sifatida o‘qitiladi.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada turizmning vujudga kelish va rivojlanish tarixi, uning shakl va mazmunlari ifodalangan. Shuningdek, bolalar tarbiya muassasalari va tarbiyachi, o‘qituvchi tayyorlaydigan Oliy va o‘rta maxsus (kasb-xunar kollejlari) o‘quv yurtlarida turizmni o‘qitish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari bayon qilingan. Bundan turizmga aloqador bo‘lgan o‘quv yurtlari va turizm tashkilotlari ham maqsadli foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-7166-8-1

© Daurenov E.Yu., 2021.

© “O‘ZKITOB SAVDO NASHRIYOT MATBAA IJODIY UYI”, 2021.

MUNDARIJA

KIRISH	5
I BOB. TURIZMNING KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISH TARIXI	6
1.1. O'zbekistonda turizmning paydo bo'lishi va rivojlanishi.....	6
1.2. Qadimgi Buyuk Ipak yo'lining turizmdagi o'rni.....	7
1.3. Mustaqil O'zbekistonda turizm (1991-2009)	8
1.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda Turizmning Rivojlanishi.....	10
1.5. O'zbekiston xalqaro turizm maydonida	13
II BOB. TURIZMNING SHAKLLARI VA TURLARI	16
2.1. Turizmning asosiy shakllari	16
2.2. Turizmning zamonaviy turlari.....	17
2.3. Piyoda yurish sayrlari	20
2.3.1. Piyoda yurish sayrlarini tashkil qilish va o'tkazish.....	21
2.3.2. Yo'lda yurish qoidalar.....	25
2.3.3. Sayrlarni tashkil qilish va uni yakunlashda o'qituvchining roli.....	27
2.3.4. Sayrlarda turistik turmush tadbirlari.....	29
2.3.5. Turistik yurishlarda ovqatlanish.....	32
2.3.6. Tibbiy ko'rik va shifokor nazorati.....	33
2.4. Sayr jarayonida jismoniy tarbiya.....	33
2.4.1. Sayr, sayohat jarayonlarida jismoniy tarbiya	33
2.4.2. Piyoda yurish sayrlarida jismoniy tarbiya.....	34
III BOB. AHOLI O'RTASIDA TURIZMNI TASHKIL QILISH	36
3.1. Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida sayr-sayohatlarni uyushtirish usullari.....	36
3.2. Ta'lim-tarbiya tizimida turizmni tashkil qilish.....	38
3.2.1. Umumta'lim maktablar va akademik litseylarda turizmni tashkil qilish.....	38
3.2.2. Kasb-hunar kollejlari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida turizmni tashkil qilish.....	42
3.2.3. Yozgi dam olish oromgohlari va sog'lomlashtirish sport maskanlarida turizmning xususiyatlari.....	45
3.2.4. Turizm texnikasi bo'yicha musobaqalar o'tkazish namunalari	48
3.3. Aholi istiqomat joylari va istirohat bog'larida sayr-sayohatlar	55
IV BOB. TURIZMDA TOPOGRAFIK BILIMLAR BERISH	59
4.1. Topografiya haqida tushunchalar	59
4.2. Joylarni chamalab topish usullari	62
4.3. Sayrlarda yo'llar (marshrut)ning namunalari	69
V BOB. SAYRLARDA BIRINCHI TIBBIY YORDAM BERISH	82
5.1. Sayrlarda jarohatlanish sabablari va ularning turlari	82
5.2. Jarohatlanganlarga tibbiy yordam ko'rsatish yo'llari.....	82

VI BOB. SAYRLARDA EKOLOGIK TARBIYA VA O'LKASHUNOSLIK ISHLARI.....	91
6.1. Ekologik muvozanatlar haqida tushunchalar.....	91
6.2. Sayrlarda o'lkashunoslik, kuzatish va ilmiy izlanishlar	92
6.2.1.O'lkashunoslik va kuzatish ishlari	92
6.2.2. Sayrlarda ilmiy izlanish ishlarini amalga oshirish yo'llari.....	92
6.3. Sayrlarda ijtimoiy foydali mehnatlarni tashkil qilish.....	94
VII BOB. TURIZMDA BOSHQARISH VA JAMOATCHI KADRLAR TAYYORLASH.....	97
7.1. Turizmni boshqarish tashkilotlari haqida tushunchalar.....	97
7.2. Jamoatchi kadrlar va ularning faoliyatlari.....	98
7.3. Jismoniy madaniyat jamoalari va sport klublarda turizm tashkilotchilarini tayyorlash tartibi.....	100
7.4. Turizm tashkilotlari va sport uyushmalarida yo'riqchi kadrlarni tayyorlash usullari.....	102
VIII bob. SAYR-SAYOHATLAR O'TKAZILADIGAN MANZILLAR VA ULUG' SANALAR.....	107
8.1. Sayr-tomosha (ekskursiya) manzillari	107
8.2. Sog'lomlashtirish sayohat maskanlari	108
8.3. Ulug' sanalarga atab sayr-sayohatlar uyushtirish.....	110
ILOVALAR	113
O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonuni.....	113
O'zbekiston Respublikasining Turizm "to'g'risida"gi Qonuni (1999-yil)	148
O'zbekiston Respublikasining Turizm to'g'risida Qonuni (2019-yil)	154
Ko'p kunlik sayohatlarda yurish tartibi (amaliy mashg'ulotlar).....	176
Turizmdan test savollari	185
Adabiyotlar ro'yxati	198

KIRISH

Mustaqil O'zbekistonda turizm xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy, siyosiy, iqtisodiy va tarbiyaviy jarayon sifatida mavjuddir. Mamlakatning geografik sharoiti va ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy tuzilmalari asosida turizm ikki yo'nalishga (ichki va xalqaro turizm) ajratilgan. Ular asosan sayr (ekskursiya) va sayohatlar (piyoda va turli ulovlarda yurish) shaklida olib boriladi.

Turizm mustaqil fan sifatida O'zDJTSU, respublika oliy o'quv yurtlari tarkibidagi jismoniy madaniyat fakultetlari, pedagogika kollejlari va jismoniy tarbiya bo'limlarida o'qitiladi. Shuningdek, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, boshlang'ich ta'lim pedagogikasi va o'qituvchilar tayyorlovchi fakultetlar, kollejlarda turizmning nazariy bilimlar hamda amaliy mashg'ulotlari haqida tushunchalar beriladi.

Respublika Prezidentining farmoni va xukumat qarorlari asosida turizm fakulteti (Toshkent Davlat iqtisodiy universiteti) va yirik tarixiy-madaniy obidalariga boy bo'lgan Samarqand, Buxoro, Urganch va boshqa shaharlarda Turizm kollejlari tashkil etilib (1999-2000), ular kadrlar tayyorlashda katta faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash milliy dasturi va Davlat ta'lim standartlari asosida turizm yo'nalishida o'qitilib kelinmoqda, ya'ni:

Hozirgi zamon turizmi bo'yicha kadrlar tayyorlovchi turizm fakulteti va turizm kollejlari o'quv rejalarida piyoda yurish turizmi e'tiborga olinmagan. Ularda asosan xorijiy sayyohlar va mahalliy sayyohlarning tarixiy-madaniy joylarga sayr (ekskursiya) qilishi, ularning tashkiliy faoliyatlari, madaniy xizmat (sayrni boshlash, o'tkazish, dam olish va h.k.), xo'jalik ishlari, moddiy-texnik ta'minot kabi murakkab faoliyatlar bilan bog'liq bo'lgan nazariy bilim shunda amaliy ko'nikmalar bilan qo'rollantirishga asosiy e'tibor berilmoqda. Bu jarayonlar albatta tabiiy bir hoi hisoblanadi. Chunki, xalqaro turizmning mazmunlari, shakllari va tashkiliy yo'llari shuni taqozo etadi.

Anatomiya, fiziologiya, psixologiya, pedagogika, biomexanika, biokimyo va shu kabj fanlar insonlarning faol harakati, jismoniy qobiliyati va salomatlikni saqlash, uni mustahkamlashni o'rgatish bilan birgalikda, insonlar har qanday holatlarda ham (mehnat, madaniy xordiq chiqarish, sayr-sayohatlar va h.k.) jismoniy barkamollikni takomillashtirishni da'vat etadi. Shu nuqtai-nazardan turizm ishlariga yondoshilsa sayr (ekskursiya) va sayohatlar (piyoda va ulovlarda yurish) bir-biriga aloqador va imkoniyat darajasida ularni qo'shib olib borish lozim bo'ladi.

I BOB. TURIZMNING KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

1.1. O'zbekistonda turizmning paydo bo'lishi va rivojlanishi

Turizm sayohat sifatida dam olish, xordiq chiqarish, tabiat manzaralarini tomosha qilish, tarixiy-madaniy obidalarini ko'rish, o'rganish kabi faoliyatlarning mazmun va shakllaridan iboratdir. Bunda eng avvalo ma'naviy-ma'rifiy bilimlarni kengaytirish va jismoniy kamolatni tarbiyalashdek eng murakkab hamda ulug'vor maqsadlar amalga oshiriladi.

Sayohatlarning kelib chiqish va rivojlanish tarixi er kurrasidagi barcha insonlarning qadimgi ijtimoiy mehnat va turmush madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Insonlar mehnat qurolini yasash, olov yoqishni kashf etgan davrlarda yovvoyi hayvonlarni ov qilish, yirtqich- vahshiy hayvonlarga qarshi kurashish jarayonlarida qir-adirlar, tog'lar osha yurish-yugurish, tez oqar suvlardan kechib o'tish, yaylovlar, go'zal manzarali joylarda dam olish, tunab qolish, bir necha kunlar poylab yotish kabi hayotiy murakkab faoliyatlarni bajarishga to'g'ri kelgan.

Go'zal manzarali va hayvonlar, parrandalarni ov qilishga qulay bo'lgan joylarga turli xil belgilar (tur: toshlar uyumidan to'la, yog'ochlarni tik qilib o'rnatish, terilarni osib qo'yish, toshlarga chizib rasm solish va h.k.) qo'yib ketish odatga aylangan. Shu asosda tur- turizm (belgi, o'tish joyi, sayohat manzili va h.k.) iborasi va shu sohada xilma-xil madaniy tadbirlar tashkil qilish vujudga kelgan. Ular haqida toshlar qoyasi, g'orlar ichida chizilgan rasmlar, arxeologik qazilmalarda topilgan buyumlar, xalqaro turizm tashkilotlarining so'nggi yillarda nashr etgan ko'pgina yozma manbalari guvohlik beradi.

Yuqorida bayon etilgan voqeliklar, faoliyatlar, manbalar O'zbekiston muhitida mavjud bo'lgan Chotqol-Pskom tizma tog'lari, Nurota va Turkiston-Zarafshon tizma tog'laridagi g'oya toshlar, Amir Temur g'ori va boshqa joylardagi chizilgan rasmlar bunga guvoh desa bo'ladi. Ayniqsa Samarqand shahrining janubidagi (40 km) Omonqo'ton g'oridan topilgan odam suyaklari, ba'zi bir ashyolar bundan 40 ming yillar avval yashagan odamlarning hayoti va sayohatlaridan dalolat beradi.

Kelgusi vazifalarini belgiladi va uni sotsialistik qurilish hamda madaniyatga bog'lab olib borish zarurligini qayd etdi.

Ma'lumki, mamlakatni industrlashtirish, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish va uni rivojlantirishning dastlabki bosqichlarida tabiat boyliklarini qidirib topish va ulardan samarali foydalanish, eng muhim vazifalardan biri edi. O'lkani o'rganish va qazilma boyliklarni qidirish ishlari mamlakatimizning ko'pgina joylarida intensiv ravishda olib borildi. Ana shu umumxalq ishida yoshlar, o'quvchilar ham faol ishtirok etdilar. Ular mutaxassislar bilan birgalikda tabiat sirlarini ochish, o'lkani o'rganish, qazilma boyliklarini topish va shunga o'xshash zarur sohalarda amaliy yordam berdilar, uzoq masofalarga yurish, tog' cho'qqilariga chiqish, zarur anjomlarni manzilga olib borish, karta va kompas bilan ishlash kabi malakalarni o'zlashtirdilar va ularni ommalashtirdilar. Bu jarayonlar turizmning yanada takomillashtirilishiga

asos bo'ldi. Ayniqsa harbiy kadrlar tayyorlash, tog'li va o'rmonli chegaralarda har tomonlama xushyorlikni oshirishda turizm katta rol o'ynaydi.

1.2. Qadimgi Buyuk Ipak yo'lining turizmdagi o'rni

Tarixdan ma'lumki, qadimgi Chin (Xitoy) mamlakati Xindiston, eron, Vizantiya va bir qator Evropa mamlakatlari bilan savdo va madaniy aloqalarni o'ratgan. Asosan shoyi, rangli matolar, chinni buyumlar Xitoy tomonidan keltirilib, ular savdoda yuqori o'rinda turgan. O'z navbatida ulari gilam, tikilgan kiyimlar, harbiy qurollar (qilich, xanjar va x.k., teri, turli oziqalar, quruq mevalarni xarid qilishgan. Shu asosda madaniy tadbirlar (raqslar, o'yinlar, kurash, tomoshalar- sayr) amalga oshirilgan.

Muhim tomoni shundaki, savdo mollarini tuya, ot, xachir va boshqa ulovlarda olib yurib, qulay hamda manzarali joylarda dam olish, xordiq chiqarish, tunashlar asosiy faoliyatlardan biri bo'lgan. Bu jarayonlar sharqdan g'arbga, janub va shimolga cho'zilgan karvonlar yo'lini vujudga keltirib, uni «Buyuk Ipak yo'li» deb atalgan.

Buyuk ipak yo'lining O'zbekistondagi muhim manzillari, to'xtash bekatlari Farg'ona vodiysidagi qishloqlar, sanoat (mayda xunarmandchilik) va me'mor (arxitektura) qurilishlarga ega bo'lgan Toshkent atroflari, Mirzacho'l, Jizzax, Sarbozor (G'allaorol), Jomboy (Zarafshon daryosi sohili), Samarqand, Jom, Daxbed, Kattaqo'rg'on, Zirabuloq, Karmana (Navoiy), Buxoro kabi katta-kichik shaharlar bo'lgan.

qadimgi buyuk ipak yo'li tarixini o'rganuvchi mutaxassis olimlar B.X.Husanboev, L.A.To'laganov, V.G.Razina kabilarning ma'lumotlariga ko'ra eradan avvalgi XY-XI asrlarda Xitoyda shoyi to'qish, chinni ishlab chiqarish, rang-bo'yoqlar bilan matolarni pardoshlash ishlari yo'lga qo'yilgan va ularni chetga chiqarib, savdo, madaniyat aloqalar o'rnatila boshlagan.

Shoyi mollarini ishlab chiqish va uzoq o'lkalarda savdo qilish asosan eradan avvalgi II asrga to'g'ri keladi. Chunki Xitoy imperatori U- di dovon (Farg'ona vodiysi) bilan «Shoyi yo'li»ni ochish to'g'risida shartnomani imzolagan.

Shu asosda sharqdan g'arbga «Ipak yo'li» ochilib Xitoy shoyilari, ulardan yasalgan turli buyumlar, kiyimlar, har xil matolar, chinni idish- buyumlar xoridorgir bo'lib, Xitoy va «Ipak yo'li» dagi mamlakatlarning iqtisodiy, madaniy va siyosiy tomonlarini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Bu jarayonlar asosan XIX asrning yarmigacha keng miqyosda rivojlangan. Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni istilo qilishi (1865-1917 y.y.) va sho'rolar hukumati (1917-1919 y.y.) davrida Buyuk ipak yo'lining bu xududlardagi faoliyati deyarli to'xtab qolgan.

Xalqaro turistik tashkilotlarning tashabbusi va Birlashgan millatlar tashkiloti qoshidagi YuNESKOning da'vati bilan qadimgi Buyuk Ipak yo'li tarixini o'rganish, yangi davr talablari asosida savdo, madaniyat, fan, texnika va boshqa sohalarda mamlakatlarning o'zaro aloqalarini qayta tiklash, ularni takomillashtirish ishlari amalga oshirildi.

1989 yilda bir qator mamlakatlarning olimlari ishtirokida qadimgi Buyuk Ipak yo'lini bosib o'tish va ilmiy-amaliy izlanishlarni (ekspeditsiya) amalga oshirish boshlandi. Bunda yuqorida keltirilgan mualliflar, tarix, madaniyat xodimlari ham ishtirok etishgan.

Bunday ulug'vor tadbirlarda muallifdagi (soavtorstvo) sifatida Gretsiya, Misr, Indoneziya, Italiya, Mug'uliston, Yemen (Oman), Portugaliya, Shri-Lanka va sobiq Ittifoq Respublikalarining vakillari ham ishtirok etishdi.

YuNESKO ning 1990 yilda tasdiqlagan «Buyuk Ipak yo'li» (marshrnt) dasturida quyidagi yo'nalish ko'zda tutilgan edi: Ashxobod (qadimgi Parfiya-Nisa poytaxti), Mari (Merv), Chorjo'y (Amulo), Buxoro, Samarqand (Marokanda), Panjakent (Zarafshon sohili), O'ra-Tepa (qadimgi Ustrushan) asosiy manzillar qilib belgilangan. qolgan yo'nalishlar (marshrutlar) xalqaro sharoitlarga qarab (qadimgidan) ikki tomon belgilangan: biri - Farg'ona vodiysidan (qadimgi Parkan yoki Rovon) Osh va qashqar tomonga (Shimoliy Xitoy); ikkinchisi esa - Toshkent (qadimgi Chach eroncha ibora) orqali Samarqand, Binket (shosh-arabcha), Jambul (Taraz), Chu daryosi vohasi, Bishkek, Issiqko'l (qadimgi Barexan), Prjevalsk, qashqar yo'nalishi edi.

Xalqaro arxeologik ekspeditsiyasining rahbari Yu.F.Buiyakovning tadqiqoti bo'yicha qadimgi madaniy yodgorliklar orasida Paykend, Varaxsha, Dabusiya, Rabijon, Xavast, qanqa kabi joylar mavjud bo'lib, ularning madaniy tarixini o'rganish zarurligi qayd etiladi.

Shu asosda, Madaniyat va turizm tashkilotlarining ishtirokida qadimgi Buyuk Ipak yo'li va ularning ijtimoiy-madaniy, iqtisod, siyosat hamda sayyohlik sohasidagi ijobiy tomonlari o'rganilib, ularning natijalari turli xalqaro va respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida o'z ifodasini topmoqda.

Umumta'lim maktablar, akademik litseylar, kasb-xunar kollejlari o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarining o'quvchi-yoshlari, talabalari hamda ishchi-mehnatkash yoshlar, ziyolilar, barcha sohada xizmat faoliyat ko'rsatuvchi kishilar «Buyuk Ipak yo'li»ning ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy jarayonlarini chuqur o'rganishlari, joylarga sayr-sayohatlar uyushtirishlari maqsadga muvofiqdir.

1.3. Mustaqil O'zbekistonda turizm (1991-2009)

O'zbekistonning istiqbolli va buyuk kelajak istiqbolloriga erishish maqsadida aholining sihat-salomatligini yaxshilash, o'quvchi yoshlar, talabalar va ishchi-xizmatchi, ziyoli xodimlarning jismoniy hamda ma'naviy barkamolligini tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilmoqda. Bu yo'lda olib borilayotgan muhim tadbirlar haqida ba'zi dalillarni ko'rsatish lozim bo'ladi, ya'ni:

- O'zbekiston Konstitutsiyasida qayd etilgan dam olish, sport va turizm bilan shug'ullanish jarayonlari kengaymoqda;

- Ta'lim to'g'risida»gi qonun (1997) asosida Davlat ta'lim standartlari, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (1997) mazmunida jismoniy tarbiya, sport va turizm mustaqil fan sifatida o'qitilmoqda;

- Sog'lom avlod davlat dasturi (1997) talablari bo'yicha aholining barcha qatlamlari va toifalari orasida milliy sport turlari, zamonaviy sport turlari va turizm bo'yicha xilma-xil nufuzli sport musobaqalari, ommaviy-madaniy tadbirlar, ilmiy-amaliy anjumanlar tashkil etilmoqda;

- Jismoniy tarbiya o'quv jarayonlari, yozgi dam olish va sog'lomlashtirish oromgohlari, sport maskanlari, dam olish uylarida turizmning piyoda yurish sayohati muhim ahamiyat kasb etmoqda;

- O'zbekiston Respublikasining «Turizm to'g'risida» (1999) «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi (2000, yangi tahrir) qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining (O'zRVM) Respublikada jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga qaratilgan qarorlari (1993, 1996, 1999, 2000, 2002 va b.q.) hamda turizm ishlari bo'yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash bo'yicha qarorlari (1999) turizm ishlarini yaxshilashga qaratilishi bilan muhim ahamiyatga egadir;

- O'zbekturizm Milliy kompaniyasining tashkil etilishi (1995), Toshkent Davlat madaniyat instituida (keyinchalik Toshkent Davlat iqtisodiyot universitetida) turizm fakultetining ish boshlashi (1999) va shuningdek, tarixiy-madaniy shaharlarda Turizm kollejarining tashkil etilishi, ularning hozirgi davr talablari asosida faoliyat ko'rsatishi mamlakatda turizm va xalqaro turizmni rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda;

- Xalqaro ekosan-tur tashkiloti (uyushma) va uning barcha xududlaridagi tarmoqlari ekologik tarbiya ishlarini yuqori saviyada olib borishda O'zbekturizm Milliy kompaniyasi bilan yaqin hamkorlikda ish olib borishi turizmni takomillashtirishda maqsaddagidek ish olib bormoqda;

- «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlarining ishlab chiqilishi, unda barcha yosh (6 yoshdan boshlab) va toifadagi kishilar uchun sayr-sayohatlar mezon (normativ) talablarining qo'yilishi (1999 va amalda bajarilishi (2000-2009 y.y.) turizmga bo'lgan e'tibordir;

- Xalq ta'limi tizimi va bir qator nodavlat idoralar, tashkilotlar tomonidan Bolalar turistik stantsiyalarining (muassasa) faoliyat ko'rsatishida o'lkani o'rganish, tabiat bilan tanishish, ilmiy-qidiruv (ekspeditsiya) ishlarini shakllantirishda munosib o'ringa egadir;

- Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida «Jismoniy tarbiya» dasturi asosida bolalarning yoshi, salomatligi va jismoniy holatlariga qarab barcha fasllarda, ob-havoning qulay paytlarida sayr-sayohatlar olib borilishi kelajak avlodlarning jismoniy barkamolligini tarbiyalash, atrof-muhitni tamosha qilish, bor mavjudodlar, haqiqatlarni ko'z bilan ko'rib his etishlarida muhim omil bo'lib hisoblanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi ajdodlardan meros bo'lib saqlanib kelinayotgan sayohatlarning turlari, shakllari va mazmunlari «Buyuk Ipak yo'li» davrida ancha rivoj topib, takomillashgan.

O'zbekiston mustaqilligi davrida turizm yangi shakl va mazmun topib, uning ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy, siyosiy salohiyatlari xalqaro turizm talablari asosida kengayib bormoqda. Bu yo'lda Respublika Prezidenti va hukumatining farmon

hamda qarorlarini amalga oshirishda O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi, ta'lim tizimi vazirliklari, madaniyat va sport ishlari vazirligining faoliyatlari e'tiborga sazovordir.

1.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda Turizmning Rivojlanishi

Rivojlangan mamlakatlarda turizmdan olinadigan valyuta tushumlari butun eksport hajmining 10-24% yillik o'sish sur'atlari yuqoriligi bilan tavsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining so'nggi yillarda turizmga oid e'lon qilingan farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari millatlararo aloqalarni kengaytirish va mustahkamlash, xalqaro turistik bozorga integratsiyalashish, O'zbekistonning madaniy-tarixiy va ma'naviy merosini jahon hamjamiyatiga targ'ib qilish hamda sayyohlarga xizmat ko'rsatish sifatini jahon andozalari darajasiga etkazishga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu qonuniy hujjatlar respublikada turizm sohasi va uning infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha ko'pgina tadbirlar bilan bir qator muammolar echimlarini ham ko'zda tutadi. Turizm sohasining raqobatbardoshligini oshirishni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratishda davlatning rolini oshirish, turizm rivojlanishining jahon amaliyotida jamlangan ilg'or tajribasini, usullari va vositalarini milliy iqtisodiyotimizga joriy qilish lozim.

Hozirgi davrda respublikamizda milliy turizmning barqaror rivojlanish muammolarini hal qilishning nazariy, uslubiy va amaliy yondashuvlarini ishlab chiqish, turistik mahsulotlar bozorini shakllantirish, mazkur soha faoliyatini tartibga solishning iqtisodiy usullari va uni boshqarishning tashkiliy tuzilmalarini, turizmni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Turizm bozorida faoliyat yuritayotgan milliy turistik korxonalarimizning aksariyati turoperatorlik va turagentlik faoliyatlarini birgalikda olib boradilar. Chunki, mahalliy aholining aksariyatida turizmga bo'lgan ehtiyojining mablag' bilan ta'minlanmagani va xorijiy turistlarni jalb etish uchun bo'lgan raqobatning kuchliligi sharoitida korxonalarimiz shunday yo'l bilan o'z foydaliliklarini ta'minlay olishayapti. Turoperatorlar - turistik xizmatlarni ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etuvchi korxonalardir. Turistlarning sayohatga jo'natuvchi firmalarimizni turagentliklar deb ataymiz, ularning aksariyati o'z mehmonxona fondlariga yoki transport vositalariga egalik qilishmaydi; balki mehmonxona, restoran va transport egalari bilan shartnomalar tuzgan holda turistlarning sayohat qilishlari va dam olishlarini tashkil etish xizmatlarini ko'rsatishadi. Ba'zi bir turistik korxonalarimiz faqatgina mahalliy fuqarolarimizni turistik sayohatga jo'natish yoki faqat chetdan keluvchi xorijiy turistlarni qabul qilish bilan shug'ullanishadi. Fuqarolarimizni turistik sayozaga jo'natilishida yuzaga kelgan vaziyat to'g'risida to'xtaladigan bo'lsak, mahalliy fuqarolarimiz dunyoning mamlakatlariga asosan quyidagi maqsadlar bilan chiqishadi:

«Savdo» maqsadi bilan qozog'iston, qirg'iziston, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya va Turkiyaga; «Dengizda dam olish» maqsadi bilan Turkiya, Misr, Tailand, Isroil,

Rossiya va Ukrainaga; «Dengizda dam olish va shop-tur» maqsadida Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari va Yunonistonga; va nihoyat, «Biznes va ekskursiya» maqsadida Yaponiya, Janubiy Koreya, G'arbiy Evropa va MDH mamlakatlariga eo'nashadi. Bulardan tashqari, fuqarolarimiz orasida AqSh, Germaniya va Xindiston mamlakatlariga uyushtiriluvchi sayohatlar ham mashhur.

Xorijiy turistik sayohatlariga chiqishda quyidagi holatlar ko'zga yaqqol tashlanadi:

1. Insonning chet ellarga sayohatga chiqishlari uchun amalda cheklovlar o'rnatilmagan, etarlicha mablag'sha ega bo'lgan kishilar sayohat qilish uchun xorijga bemalol chiqishlari mumkin.

2. Xorijiy sayohatni amalga oshirish qurbiga ega bo'lgan aholi tabaqasi asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda. Chet ellarga amalga oshiriluvchi turistik sayohatlarning aksariyati ularning hissasiga to'g'ri keladi.

3. O'zbekiston fuqarolari «Turistik sayohatga chiqish» deganda asosan chet el sayohatini tushunishadi, O'zbekiston ichida amalga oshiruvchi mahalliy sayohatlarga turistik nazar bilan qaralmaydi (oddiy aholining qarashlari).

4. Ba'zi hollarda, xorijiy sayohat qilish deganda asosan boylik orttirish, o'zining moliyaviy ahvolini yaxshilashga bo'lgan harakat deb qarashadi.

5. Milliy turistik korxonalarimiz o'z hamkorlari va mijozlari bilan rivojlangan mamlakatlar tajribasiga mos holda muomala qilishni o'zlashtirish olishgan.

6. Chet elga chiquvchi fuqarolarimizning 10-15% igina turistik firmalarimiz (turistik agentliklar) xizmatlaridan foydalanishadi.

7. Chet elga mehnat qilish maqsadiga chiqib, viza olish uchun «turistik» maqsadni ro'kach qilish hollari nisbatan kamayib ketdi.

O'zbek turistlarining chet ellarga turistik sayohat uchun 1 oydan ortiq muddat sarflayliganlari 1% dan kamroqni tashkil etadi. Xorijda turistik maqsadlar uchun 15-30 kun sarflaydiganlar 2% dan kamdir. Chet elda turistik sayohatga 1-2 hafta sarflovchilar 30% ni tashkil etishsa, qolganlari xorijda 1 haftadan kam muddatda turistik sayohatlar qiladilar. O'zbekistonga etib keluvchi turistlarning aksariyati Toshkent-Samarqand-Buxoro-Xiva yo'nalishi bo'yicha sayohat qiladi. Chunki, O'zbekiston turizm infratuzilmasi aynan shu manzilgohlarda yaxshiroq rivojlangan hamda Buyuk Ipak yo'liga taalluqli ko'pgina ob'ektlar vyan shu joylarda saqlanib qolgan (O'zbekistonga guruhlarda tashrif buyuruvchi turistlarning aksariyati Buyuk Ipak yo'li yo'nalishi doirasida xarakatlanadilar).

O'zbekistonga etib keluvchi turistik sayohatlarning ko'payishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi ba'zi hollarni sanab o'tish mumkin:

- O'zbekiston to'g'risidagi dastlabki va so'nggi taassurotlarni qoldiruvchi Bojxona xizmati xodimlarining ishidagi sovuqqonlik;
- ko'pgina mehmonxonalarda taomlarning zamonaviy talablarga javob bermasligi;
- O'zbekiston ichidagi mehmonxona xizmatlari narxlarining asosiy raqobatchilarimizga nisbatan qimmatligi, transport narxlarining yuqoriligi;
- turistik esdalik uchun xarid etadigan milliy suvenirlarimizning kamligi va

nisbatan qimmatligi;

- joriy infratuzilmani takomillashtirish va yangilarini yaratish uchun xususiy soha vakillarida mablag'larning etishmasligi;

- targ'ibot masalalariga etarlicha e'tibor berilmaganligi tufayli xorijiy fuqarolarning aksariyatida O'zbekiston to'g'risida hech qanday ma'lumotning yo'qligi;

- O'zbekistondagi joriy narxlarning qimmatligidan tashqari, ba'zi hollarda, taklif etilayotgan tovar va xizmatlar sifatining shu narxga mos emasligi.

Yuqorida sanab o'tilganlarni bartaraf etish uchun, birinchi navbatda, ko'rsatilayotgan turistik xizmatlarimizning sifatli bo'lishiga erishish lozim. Buning uchun turistik biznes vakillarining turizm rivojlangan malakatlarda malaka oshirib turishlarini tashkil etish kerak: haqiqatan ham sifatli deb baholanadigan xizmatni ishlab chiqarishdan avval shu xizmatni boshqalar qanday ko'rsatishayotgani bilan tanishish zarur.

Ikkinchi navbatda, turistik mahsulotlarimizga narx belgilash tizimimizni qayta ko'rib chiqish; narxni belgilayotganda qo'shni mamlakatlarda, xususan, Markaziy Osiyo davlatlarida, bundan tashqari, Xitoy, eron, Xindiston, Rossiya va Turkiyada narxlar darajasi qandayligiga e'tibor berish kerak. Chunki, bu davlatlar xalqaro turizm bozorida O'zbekistonning asosiy raqobatchilari bo'lib hisoblanishadi va ularning hatti-harakatlarini kuzatib borish milliy turistik korxonalarimiz uchun foydadan holi bo'lmaydi.

Uchinchidan, chet ellarda O'zbek turizmini reklama qilishda barcha korxonalarimizning tashviqot-targ'ibot ishlarining raqobatchilarimizdan farq qiluvchi umumiy bir brend ostida birlashtirilishi O'zbekistonning xalqaro turistik bozorida o'z o'rnini mustahkamroq egallashiga yordamlashishi mumkin. Buning uchun o'zimiz egalik qilayotgan turistik resurslarimizni yana bir bor qaytadan chuqur o'rganib chiqish, ulardan samarali va barqaror foydalanish yo'llarini aniqlash va shuning asosida Milliy turistik brendni ishlab chiqish shart. Shu sababli, «O'zbekturizm» Milliy Kompaniyasi tomonidan vaqti-vaqti bilan o'lkamiz turistik resurslarini o'rganib chiqish uchun maxsus ekspeditsiyalarni tashkil etib turish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bag'ri keng O'zbekistonimizning turizmni rivojlantirish uchun xizmat qila oladigan resurslarining anchasi hali ochilmaganiga ishonchimiz komil. Oldimizda turgan vazifa - ularni ishlab topish, o'rganish va ulardan kelgusi avlodlarimiz ham foydalana olishlarini o'ylagan holda foydalanish yo'llarini ishlab chiqishdir.

O'ylaymizki, turizm bozorida o'tkazilayotgan islohotlarimizning mantiqiy yakuniga etkazilishi, turizmni boshqarish tizimining doimiy ravishda takomillashtirilib borilishi, hukumatimiz tomonidan turizm rivojlantirilishi maqsadida markazlashgan holda ajratiladigan mablag'lar hajmining ortib borishi sharoitida O'zbekistonning turistik salohiyatidan samarali foydalanishga, mamlakat byudjetiga tushadigan mablag'larni oshirishga, xususiy korxonalar va mahalliy aholining moddiy-ma'naviy farovonligini ta'minlashga erishish mumkin bo'ladi.

1.5. O'zbekiston xalqaro turizm maydonida

O'zbekiston respublikasi mustaqillikka erishgach, turizm sohasida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Ichki va tashqi turizmni rivojlantirish bo'yicha davlat doirasida maxsus qarorlar qabul qilindi. O'zbekistonda turizm shakllanib va rivojlanib borayotgan soha hisoblanadi. «O'zbekturizm» ma'lumotlariga ko'ra, 1998 yilda respublikaga 271 ming turist tashrif buyurgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2003 yilda 320 ming, 2004 yilda 400 ming kishiga etgan va o'sib borish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Tushayotgan sof daromad miqdori ham tobora ortmoqda. Yurtimizda bu sohada o'rtacha 40 ming kishi band.

Qiziqarli tomon shundan iboratki, O'zbekiston nihoyatda katta turistik imkoniyatlarga ega. Bu birinchi navbatda mamlakatimizdagi noyob madaniy yodgorliklardir, ular mamlakatimizning ko'p ming yillik tarixi in'ikosi. Buyuk Ipak yo'li o'tgan muhim shaharlar esa Samaraqand, Buxoro, Xiva, Shaxrisabz va boshqa shaharlardir. Undan tashqari, mamlakatimiz jug'rofiy jihatdan nihoyatda qulay joylashgan bo'lib, Markaziy Osiyoning o'rtasidadir. Shu sababli, transport va boshqa kommunikatsiyalar kesishgan makondir.

Respublikada nihoyatda keng qamrovli tabiiy-iqlimiy jihatdan diqqatga sazovor xududlar mavjud. Bu erda turli iqlimiy zonalar: qumli saxro, cho'l, tekislik voxzlari, ajoyibu g'aroyib tog'lar va xatto subtropiklar mavjud. Mamlakatning bioiqlimiy sharoiti turizm bilan faol shug'ullanish uchun sharoit yaratgan. Sog'liqni tiklash va sport bilan butun yil davomida shug'ullanish mumkin. O'lkamizda milliy qo'riqxonalar, bog'lar, tabiiy yodgorliklari, dendrologik va botanik bog'lar bisyordir. Bu esa, ekologik turizmni rivojlantirish borasida katta imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, O'zbekiston nihoyatda katta gidromineral boyliklarga ega bo'lib, aholini shu jumladan, turistlarning sog'ligini tiklash va kasalliklar oldini olish imkonini beradi. Bu, rekreatsion turizm deb ataladi.

Vatanimiz nihoyatda boy diniy-tarixiy yodgorliklarga ega, bular - XI-XIX asrlarda Samarqand shahrida yaratilgan Shohi Zinda qabristoni, ko'pgina allomalarning ziyoratgohlari: Imom Al-Buxoriy (Samarqand), Xo'ja Baxoauddin Naqshbandiy (Buxoro), Farg'onadagi Shohimardon,

Surxondaryo viloyatidagi buddizm bilan bog'liq bo'lgan diniy-tarixiy yodgorliklardir. Bularning hammasi madaniy-ma'rifiy turizmni rivojlantirish uchun muhim asos sanaladi.

Respublika uchun xos bo'lgan yana bir muhim xususiyat shundaki, bizda xalq hunarmandchiligi nihoyatda keng rivojlangan va avaylab kelinmoqda. Hozirgi davrda respublikada 500 dan ortiq xalq, hunarmandi sovg'a mahsulotlari tayrlash bilan band, bular chinni, sopol buyumlar, ayniqsa o'yinchoqlar, milliy pichoqlar, shoxi so'zana, do'ppi, zardo'zlik, gilam mahsulotlari va boshqalardir.

Yuqorida ko'rsatilgan nihoyatda katta imkoniyatlardan to'liq foydalanish uchun, xukumatimiz tomonidan 2005-2020 yillarga mo'ljallangan O'zbekistonda turizmni rivojlantirish dasturi ishlab chiqildi. Bu dasturda turizmning me'yoriy-huquqiy

bazasi, investitsion va marketing chora-tadbirlari, ichki turizmni rivojlantirish va boshqa masalalar qamrab olingan. Ayniqsa, respublikadagi turistik resurslarning yagona kadastrini ishlab chiqish, ro'yxatga olish va tegishli mezonlar asosida turistik imkoniyatlarning iqtisodiy bahosini aniqlash muhimdir.

Muhim vazifalardan yana biri - mamlakatimizda xalqaro talablarga mos keluvchi turistik sohasidagi hisob-kitob va xisobot tizimini tubdan qayta ko'rish lozim. Statistik ma'lumotlarni amalga oshirishda, xalqaro standartlar va Jahon sayyoxlik tashkiloti tavsiyalarga javob berishi kerak.

Shuningdek, dunyoning etakchi mamlakatlarida turli tillarda O'zbekistonning turistik imkoniyatlari bo'yicha adabiyotlar, plakatlar, albomlar va boshqa reklama mahsulotlarini keng targ'ib etish lozim. Masalan, har bir turistik xududning xaritasini hisobga oladigan O'zbekiston turistik atlasini tayyorlash va nashr etish maqsadga muvofiqdir. Xalqaro turistik ko'rgazmalarda ishtirok etish vositasida esa, bu imkoniyatlar to'laroq aks ettiriladi.

O'zbekiston sharoitida turizmning yangi, noan'anaviy shakllarini yaratish va rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bularga ovchilik, ayniqsa, baliq ovlash, folklorenotografik, ekologik (milliy tabiiy bog'lar asosida) sayyoxlik, agroturizm va boshqalar kiradi. Masalan, xorijiy sayyohlarining bir qismi Orol dengizi va u bilan bog'liq sharoitini ko'rish istaklarini bildirgan. Keyingi vaqtda oilaviy almashuv turizmi ham rivojlanmoqda. Bunday oilalar o'zbek milliy xonadonida yashash, urf-odati, tilini o'rganishga harakat qilishmoqda. Ular ayniqsa o'zbek milliy taomlarini xush ko'rishadi, ayrimlari qo'llariga kapgir olib osh damlash yoki boshqa ovqatlarni qo'lbola qilib tayyorlash va tanavvul qilishni yoqtirishadi.

Agar avvallari ommaviy turizm uchun harakat qilingan bo'lsa, endilikda har bir sayohatchi didiga mos keluvi sharoitini yaratish kerak. quvonarli tomoni shuki, Samarqand va Buxorodagi xususiy turistik firmalar shu talabalar asosida ish yuritmoqdalar.

Belgilangan vazifalarni amalga oshirish va ularni samarali yo'lga qo'yish ilk navbatda turizm sohasidagi mutaxassislarini tayyorlash bilan bevosita bog'liqdir. Hozirgi davrda Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti qoshida maxsus «Xalqaro turizm» fakulteti ishlayotgan. (1999 yilda tashkil etilgan). Yaqinda Samarqandda Iqtisodiyot va servis instituti tashkil etildi. Bundan tashqari, 5 ta o'rta maxsus o'quv yurtida turizm sohasidagi kadrlar tayyorlanmoqda.

Ya'nikim, sayyohlik sohasini keng rivojlantirish orqali, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini yanada oshirish, aholini ish bilan ta'minlash imkoni yaratiladi.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Turizm tushunchasi nimani bildiradi va uning turlari va shakllari qanaqa bo'ladi?
2. Sayr (ekskursiya) va sayohat bir-biridan nima bilan farq qiladi?
3. Turizmning shakllanishi va rivojlanishiga asosiy sabablar nimadan iborat?

4. Sobiq sovetlar xokimiyati davrida turizm qanday turlar va shakllarga ajratilgan?
5. Piyoda yurish va boshqa sayohat turlari sport klassifikatsiyasida qanday berilgan va mezon (normativ) talablar nimalardan iborat bo'lgan (mustaqil o'rganish uchun)?
6. «Buyuk Ipak yo'li» haqida nimalarni bilasiz, ularning turizmga qanday o'rni bor?
7. O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi qachon tashkil topgan, uning asosiy vazifalari nimadan iborat?
8. O'zbekiston ekosan Xalqaro jamiyati qanday faoliyatlarda amaliy ishtirok etadi, turizmga-chi?
9. «Turizm to'g'risida» qonun qachon qabul qilindi?
10. Turizm bo'yicha ixtisosli kadrlar qaerlarda tayyorlanmoqda?
11. Adabiyotlar ro'yxatidan zarurlarini tanlab foydalaning.

II BOB. TURIZMNING SHAKLLARI VA TURLARI

2.1. Turizmning asosiy shakllari

Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati hamda sport turizmida (piyoda yurish, tog‘, g‘or, sportcha chamalab topish, turli texnik ulovlar va h.k.) turizmni ikki yo‘nalishga ajratadi: rejali yo‘llanma - putevka orqali va havaskorlik. Ular sayohatchilar tilida sust (passiv-kam harakatli - ekskursiya) va faol (aktiv) sayohatlar.

Ikkala holatda ham turizm jismoniy tarbiyaning eng muhim vositasi sifatida tan olinadi.

Kam harakatli (passiv) turizm asosan sayr (ekskursiya) shaklida tashkil etiladi, ya‘ni turar joylar, mehnat va o‘quv maskanlari atrofiga sayr etish - bu turizmning eng birinchi shaklini tashkil etadi. Ikkinchi shakli esa avtobus, poezd, samolet va suv transportlarida, ya‘ni boshqa joylardagi sayrlarda o‘tkaziladigan tomoshalardir. Bunday sayrlarda asosan quyidagi faoliyatlar amalga oshiriladi:

1. Jismoniy harakatlar bilan bog‘liq faoliyatlar: belgilangan manzilga piyoda yurib borish, ulovlar turgan joyga etish, sayr-tomosha jarayonlarida (hovli, bino ichi, usti va h.k.) yurish; bo‘sh paytlarda yashash joyi (mehmonxona, kemping, turbaza va h.k.) atroflari va istirohat bog‘lari, shoh ko‘chalarning xiyobonlarida yurish, har bir qatnashchi bunday holatlarda yurish tezligi (temp), yurish vaqti, gavda a‘zolarining harakati, nafas olish va nafas chiqarish kabi hayotiy ehtiyojij faoliyatlarni bilishi, ularga amal qilishi lozim.

2. Kam harakatli va harakatsiz faoliyatlar: tarixiy va madaniy obidalarni sinchiklab ko‘rish, o‘qish, o‘tirgichlarda (stul, skameyka) qisqa dam olish; teatr, kontsert zallari, televizor oldida o‘tirib dam olish, tomosha qilish, sheriklari yoki yaqin kishilari bilan suhbatlar. Ta‘kidlash lozimki, hohlabmi yoki yo‘qmi, turistlar yuqoridagi faoliyatlarni beixtiyor bajarishadi.

Ta‘til yoki bayram paytlarida o‘quvchi yoshlar, talabalar mehnat jamoasining xodimlari guruh bo‘lib Samarqand, buxoro, Xiva, Urganch, Shahrisabz, Toshkent, qo‘qon va boshqa shaharlardagi tarixiy-madaniy obidalar, muzeylar, sport majmualari, zamonaviy qurilgan shohona binolarni tomosha qilishga sayr uyushtiradi. Bunday paytlarda asosan o‘quvchi, talaba va ishchi-xizmatchi yoshlar doimo bir joy da o‘tirmaydi yoki o‘tirishda zerikadi. Shu sababdan ular uchun faol harakat qiluvchi tadbirlarni (futbol, voleybol, qo‘l to‘pi, tennis, badminton, suvda suzish va h.k.) tashkil qilish lozim. Bular kam harakatli sayrlarning mazmunli va qiziqarli bo‘lib o‘tishiga zamin tayyorlaydi.

Turizmning faol harakatli shakli sport turizmining (piyoda yurish, tog‘, g‘or, avtoulavlar va h.k.) qismlaridan (element) iborat bo‘lgan amaliy mashqlar - o‘yinlardir.

qatnashchilarning o‘z yuklarini (xalta-ryukzak) orqalib belgilangan manzilgacha piyoda yurishlari, dam olish paytlarida (tunash sharoitida) atroflarni aylanish,

tanishish, turli o'yin-mashqlarni bajarish, oziq- ovqatlarni pishirish, tayyorlash, gulxan yoqish va ular bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarni bevosita bajarishdir. Bularning o'ziga xos maqsad, vazifa va mazmunlari bo'lib, ma'lum mohiyatga egadir.

Shu o'rinda eslatish joizki, yaqin o'tmishda Respublika sharoitida quyidagi shakllarda sayohatlar o'tkazildi:

1. O'zbekiston RJI talabalari bilan Toshkent-Xo'jacent (poezd)- Chimyon turbazasi oraliq'i va ko'p kunlik piyoda yurish turizmi o'tkazildi. Keyingi yillarda esa Toshkent-Ko'mishkon (avtobusda) va uning atrofida tunab kelish sayohatlari o'tkazildi. Oxirgi yillar u - bu sabablarga ko'ra ko'p kunlik sayohatlar o'rniga bir kunlik sayohatlar shahar atroflariga (avtobus) piyoda yurish bilan o'quv jarayonlari tashkil etildi.

2. Nizomiy nomidagi Toshkent DPU talabalari bilan turizm bo'yicha o'quv-yig'in mashg'ulotlari Toshkent viloyatining Xumson qishlog'ida joylashgan sog'lomlashtirish-sport maskanida 6-8 kun davomida tashkil etilmoqda. Bunda talabalar mo'ljallangan reja asosida bir kunlik va tunab kelish sayohatlarida bevosita qatnashadi.

3. Farg'ona, Samarqand va boshqa bir qator shaharlardagi universitetlarning ham sog'lomlashtirish maskanlarida jismoniy tarbiya fakultetlari talabalarining turizm bo'yicha o'quv-yig'in mashg'ulotlari o'quv rejasi talabi asosida tashkil etiladi. Shuning bu maskanlarda boshqa fakultetlarning real talablari ham sog'lomlashtirish maqsadida piyoda yurish sayohatlarda ishtirok etadi.

4. Jismoniy tarbiya bo'limiga ega bo'lgan pedagogik kollejlarda ham o'quv rejasi asosida mavjud bo'lgan sog'lomlashtirish sport maskanlarida turizm darslari tashkil etiladi. Bunda Samarqand shahar pedagogika kollejining (sobiq jismoniy tarbiya pedbilim yurti) otalikdagi maskani ish tajribalari e'tiborga loyiqdir. Uning 45 yildan ortiq faoliyati respublikada e'zozlanib tilga olinadi.

5. Mustaqillik davrigacha deyarli barcha umumta'lim maktablari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari talabalari bilan o'quv yili davomida 23 marotaba bir kunlik piyoda yurish sayohatlarini o'tkazish shart bo'lib keldi. Ya'ni «Mehnat va mudofaaga tayyor» (GTO) jismoniy madaniyat majmuasi talablari asosida turizm uyushtirilar edi.

6. Ishlab chiqarish mehnat jamoalarida ham GTO talablarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan turizm doimo o'tkazilar edi.

2.2. Turizmning zamonaviy turlari

Xalqaro miqyosda, shuningdek O'zbekistonda ham hozirgi davr turizmi ishlab chiqarish. Iqtisodiyot sayohatdan yangi sohadagi industriyaga aylanib bormoqda. Sayohatchilarga xizmat qilish, madaniy va moddiy-texnik jihatdan xizmat qilish yo'li bilan sayohat poydevorini mustahkamlashning yangi usullari keng tarqalmoqda.

Rossiyadagi Umumrossiya xalq sayohati jamiyati (Vseross.narodnogo turket.

obhestva - VNTO) modeli asosida mamlakatda quyidagi turizm faoliyatlari rivoj topmoqda:

- Turizm manzaralarining (prostranstvo) kengayishi;
- Ijtimoiy turizm va vatanparvarlik (xayriya-ekosan) ekspeditsiyalar «O'zbekiston hammamizning uyimiz»;
- Mahalliy (ichki) turizm;
- Ma'naviy-ma'rifiy va iqtisodiy shakllanish (haj safarlari);
- Ixtisoslashgan va ijtimoiy hamkorliklar;
- Tijorat va tadbirkorlik faoliyatlari;
- Ijtimoiy fondlar shaxsiy omonatlarni saqlash; Davlat byudjetlaridan voz kechish;

• Sayrlar - o'lkashunoslik ishlarini bolalar sayohat stantsiyalari, mahallalarda tashkil qilish;

- O'quv ta'tillari va mehnat ta'tillarida sayr-sayohatlar;
- Turizm to'g'risidagi qonun va qarorlarni hayotga singdirish;
- «O'zbekiston-ekspres» poezdi bilan ekosan-tur xalqaro jamg'armasi, «Kamolot», «qariyalar jamg'armalarining o'lka bo'ylab sayr-sayohatlari;

• O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi asosida ixtisoslik (kasbiy) turizm kadrlarini tayyorlash;

• «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablaridagi sayr- sayohatlarni o'quvchi yoshlar va mehnatkash ommasiga singdirish;

• sayohat jihozlari va mehmonxona sharoitlarida ishlatiladigan buyumlar, chinni idish-tovoqlar va texnik vositalarni ishlab chiqish, xarid qilish;

• ommaviy madaniy tadbirlar, sport musobaqalari va xorijiy sayyohlarning ishtirokidagi anjumanlarda reklamalar;

• O'zbekturizm milliy kompaniyasi, ekosan-tur Xalqaro jamg'arma jamiyatlarining nashr ishlarini ko'paytirish va x.k.

Turizmning turlari mamlakatlarning geografik jihatdan joylashishi, iqlim sharoiti, shug'ullanuvchilarga moddiy-texnik ta'minotning yaratilishi va boshqa bir qator sabablarga ko'ra ko'p turlarga bo'linadi.

Sobiq Ittifoq davrida deyarli turizmning barcha turlari (piyoda yurish, tog', g'or, qiyalarga osilib chiqish - skalolazanie, sportcha chamalab topish, suv turizmi, avtomoto turizmi va h.k.) yagona sport klassifikatsiyasidan sport turi sifatida o'rin egallagan edi.

O'zbekistonda ham mazkur turlar turizmga qiziquvchi iqtidorli yoshlar orasida ancha tarqalgan edi.

qozog'iston, qirg'iziston, Rossiya (Oltoy, Sibir, Ural va x.k.), Ukraina, Belorussiya, Kavkaz respublikalari va Boltiqbo'yi mamlakatlarida sport turizmining barcha turlari bo'yicha nufuzli musobaqalar o'tkazish davom etmoqda.

O'zbekistondagi turli islohotlar, ba'zi shart-sharoitlar (o'zini-o'zi boshqarish, moddiy-texnik ta'minlash va h.k.) tufayli sport turizmi bo'yicha maxsus tadbirlar, musobaqalar rasmiy ravishda tashkil qilinmayotir. Shu sababdan faqat tog' turizmi,

qoyani zabt etish, avto-moto turizmi bilan shug'ullanuvchilargina o'z faoliyatlarini to'xtatgan emas.

Xalqaro sport klassifikatsiyasiga kiritilgan turizm turlari quyidagi yo'nalishlar va talablardan iborat.

Turizm bo'yicha razryadlar va kategoriyalar qiyinchiligi. Xalqaro yagona sport klassifikatsiyasida turizm mustaqil sport turi hisoblanadi va boshqa sport turlaridagi razryadlar bunda ham mavjud. Bular quyidagilardan iborat:

Razryad normalarini qayta bajarish muddati ikki yilga belgilanadi va bunda bir kategoriya yuqori normativni bajarish talab etiladi.

Sayohatlar marshrut kvalifikatsiya komissiyasi tomonidan tasdiqlangan holda uyushtirilgan va belgilangan talablar to'la bajarilgandagina haqiqiy hisoblanadi. Buning uchun:

- I kategoriya qiyinchilikdagi sayohatlar haqida yozma hisobot;
- II va III kategoriya qiyinchiliklardagi sayohatlar haqida yozma hisobot;

IV va V kategoriya qiyinchilikdagi yurish uchun rahbar to'la yozma hisobot topshiradi.

Sayohatlar soni

Unvonlar va razryadlar	Jinsi	Sayohatlarning kategoriyalari										
		I		II			III		IV	V		
		Qatnashchi	Rahbarlik	Qatnashchi	Rahbarlik	Qatnashchi	Rahbarlik	Qatnashchi	Rahbarlik	Qatnashchi	Rahbarlik	Barcha sayohatlar
Sport ustasi	Erkaklar	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	11
Sport ustaligiga nomzod	Ayollar	1	1	1	1	1	1	1	2	2	-	11
	Erkaklar	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	11
	Ayollar	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	7
1	Erkaklar va Ayollar	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	7
2	Erkaklar va Ayollar	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
3	Erkaklar va Ayollar	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1 yoshlar	-/-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
2 yoshlar	-/-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3 yoshlar	-/-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tegishli marshrut kvalifikatsiya komissiyasitomonidan tasdiqlangach, yuqori organlarga tavsiya etiladi hamdaturizm va ekskursiyalar Markaziy Kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

IV, V kategoriyali yurishlarning bir yilda ikki marta o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Razryad va unvonlarni berish qoidasiga ko'ra, I, II, III kategoriya qiyinchilikdagi yurishlarga rahbarlik normasini II, IV, V kategoriya qiyinchilikda qatnashish yo'li bilan bajarsa bo'ladi.

Avtomashina, mototsikllarni bevosita boshqargan kishilargina razryad talabini bajargan hisoblanadi.

Dala sharoitida 5 kun tunash sharti bilan 1 marta yurish uyushtirilib, jami masofa 65 km dan kam bo'lmaganda berildadi. 3 kunlik yurishda 30 km masofani bosib o'tish kerak.

Sayohatlarning qiyinchilik kategoriyalarini aniqlash belgilari

Ko'rsatkichlar	qiyinchilik kategoriyalari				
	I	II	III	IV	V
Sayohatlarning muddati (kun hisobida shundan kam bo'lmisligi lozim)	6	8	10	13	16
Sayohat masofasining oralig'i,					
km:	130	160	200	230	250
piyoda	130	160	200	250	300
chang'i	100	120	140	180	150
tog'	150	175	200	275	250
suv (sol va eshkak eshib)	250	400	600	800	1100
velosiped	2000	2000	2500	4000	4500
avtomobil	2000	2000	2500	3200	4000
mototsikl					

2.3. Piyoda yurish sayrlari

Piyoda yurish turizmi sport klassifikatsiyasida maxsus tur bo'lib hisoblansada, turizmning deyarli barcha turlarida u yoki bu darajada qo'llanilishi tabiiy bir holdir. qolaversa, bir kunlik yoki tunab kelish sayohatlarida piyoda yurish o'ziga xos mazmun, shakl va usullarga ega bo'lib, sport razryadi (darajasi) mezonlari (normativ) talab etilmaydi.

Piyoda yurish sayohati deganda eng avvalo qatnashchilarning mo'ljallangan yo'nalish (marshrut) bo'yicha bevosita qadamlab (piyoda) yurish tushuniladi. Bunda sayohat qoidalari va talablari asosida kerakli kiyim-kechaklar, buyumlar, oziq-ovqatlar, sayohat jihozlarini to'rvaga (ryukzak) joylashtirib, elkada ko'tarib yurish shart bo'ladi.

Shuning sayohat yo'lining sharoitlari (past-baland, to'siqlar, ariq- ko'lmak, daryo

suvlari, chakalakzor va h.k.) piyoda yurishda e'tiborga olinadi.

qaysi yo'nalish, qaysi fasl, qanday shakl va kimlar bo'lishidan qat'iy nazar piyoda yurish sayohatlarining o'z qonuniyatlari va tartib-qoidolari bo'ladi. Ularning eng asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. Jismoniy jihatdan sog'lom bo'lish, awaldan maxsus tayyorgarliklar ko'rish - chiniqishi shifokor nazoratidan o'tish.
2. Topografik bilimlarga (xarita, chizmalarni tayyorlash, o'qiy bilish, kompasni ishlata olish, tomonlarni tabiiy sharoitlarga qarab belgilash va h.k.) bo'lish.
3. Sayohat jihozlarini ishlata bilish (to'rvaga buyumlarni joylashtirish, chodirni yig'ishtirish va o'rnatish).
4. Kerakli kiyimlar, buyumlar va oziq-ovqatlarning turlari, miqdori, hajmi, ularni saqlash, ishlatish tartiblarini o'zlashtirish.
5. Jarohatlanganlarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish amallarini (priem) yaxshi bilish.
6. Turizm texnikalarini o'zlashtirish, musobaqalarda qatnashish uchun tayyorgarlik ko'rish.

Bundagi nazariy bilimlar, tushunchalar va amaliy malakalar jamoadagi (o'quv va mehnat kollektivlari) turizm seksiyasi mashg'ulotlarida, sayohat oldidan uyushtiriladigan maxsus tayyorgarlik mashg'ulotlarida va jismoniy tarbiya darslari jarayonida o'qituvchi (instruktor) tomonidan olib boriladi.

e'tirof etish kerakki, sobiq Ittifoq davrida ishlab chiqilgan va kasaba uyushmalari kengashi tomonidan tasdiqlangan «Turizm seksiyalari haqida Nizom» (1963, 1987), «Turizm klublari haqida Nizom», «Jamoatchi instruktorlarni tayyorlash haqida Nizom», «Turizm slyotlarini o'tkazish haqida Nizom» kabi rasmiy va tashkiliy xujjatlar mazmun va mohiyat jihatidan o'z kuchlarini yo'qotgan emas.

«Piyoda yurish sayohatlari haqidagi Nizom» ning talablari va yaqin o'tmishda tajriba-sinovlardan o'tgan, hozirgi davrda amalda qo'llanilayotgan ba'zi bir zarur faoliyatlar mazmunini keltirish maqsadga muvofiqdir.

2.3.1. Piyoda yurish sayrlarini tashkil qilish va o'tkazish

Barcha turizm seksiyalarida sayohatlarga tayyorlanish arafasida kerakli turistik jihozlar, oziq-ovqat va boshqa yuklarni har bir qatnashchiga, ularning jismoniy tayyorgarligiga qarab teng ravishda taqsimlash odat tusiga aylanib qolgan.

Yoshlarning dam olish, bayram kunlarida uyushtiriladigan bir kunlik (I bosqich) sayohatida aytarli ortiqcha yuk bo'lmaydi. Faqat oziq-ovqat, to'p, musiqa asbobi, shuningdek, agar palatka o'rnatish, gulxan yoqish mo'ljallangan bo'lsa, kerakli jihoz va asboblarni bir necha faol o'quvchilarga topshirish rejalashtiriladi.

O'quvchilarning birinchi va ikkinchi bosqich sayohatlariga tayyorlanish tartibi bir-biridan unchalik farq qilmaydi.

Birinchi bosqichda maktab ma'muriyatining ruhsatini olish va ikki- uch kun avval yurish rejasini tayyorlash kifoya. Yurish marshruti va rejasidagi talablar 6-8

km masofani piyoda o'tish, yo'lda kolleksiya va gerbarylar to'plash, sayr qilish, joylarning qisqa tarixi bilan tanishish, yurishda yurish tartibiga rioya qilishdan iboratdir.

Ikkinchi bosqichdagi yurishga esa (tunash sharti bilan) ancha vaqt tayyorlanishga to'g'ri keladi. Buning uchun birinchi navbatda marshrut rejasini tuzish va uni tasdiqlash, sayohat davomida suhbat, ma'ruzalar o'tkazish, topografik belgilar bilan izchil tanishish, sxemalar tuzishni o'rganish, turizmning texnik turlari bo'yicha musobaqalar o'tkazish rejalarini tuzish, o'quvchilarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish, kerakli jihozlarni taxt qilish, oziq-ovqatlar uchun smetalar tuzish kabi muhim ishlarni avvaldan ishlab chiqish va to'la tayyorlash talab etiladi.

Turistik sayohatlarning tahminiy rejasi:

1. Sayohatning asosiy vazifalarini aniqlash.
2. qatnashchilar guruhini aniqlash va tuzish.
3. qaysi joylarda bo'lishni belgilash.
4. Sayohat qilinadigan joylar to'g'risida axborot to'plash.
5. Marshrutni ishlab chiqish.
6. Sayohat uchun qancha vaqt ketishini hisoblash.
7. Taqvim-reja tuzish.
8. Ovqatlanish tartibini va sharoitini belgilash.
9. Sayohat uchun sarf bo'ladigan smetani tuzish.

Razryadli turistik yurishlar, ya'ni kategoriyaga ega bo'lgan sayohatlarga, yo'llarga tayyorlanishda har bir qatnashchiga alohida vazifa beriladi.

1. Guruh sardori (komandiri) (har 10-15 kishiga bitta).
2. Siyosiy rahbar.
3. Oziq-ovqat bo'yicha xo'jalik mudiri.
4. Turistik jihozlar uchun javobgar kishi.
5. Kotib.
6. Ta'min ishlari bo'yicha usta.
7. Sanitar-instruktor.
8. Jismoniy tarbiya tashkilotchisi.
9. Muhbir.
10. Fotograf.
11. Komendant (dam olish va tunash paytlarida tayinlanadi).
12. Guruh rahbari (o'qituvchi).

Sayohatlarni tashkil qilishning turli forma va metodlari mavjud. Maktab o'quvchilari, talabalarning ko'p kunlik sayohatlarini tashkil qilish tartibi quyidagicha:

1. O'quv yili boshida marshrutni aniqlash va umumiy yig'ilishda tasdiqlash.
2. Marshrut tuzishda tarix. Geografiya o'qituvchilari maslahatlariga amal qilish.
3. Sayohatga sektsiyaning faol turistlarini va jamoatchi o'quvchilarni jalb qilish.
4. Yil davomida ko'p kunlik sayohat uchun kerakli turistik jihozlarni tayyorlash.

5. Turistik bazalar va bolalar turistik stantsiyasining tajribali xodimlaridan tegishli maslahatlar olish.

6. Ilmiy tadqiqot institutlari va boshqa tashkilotlardan qidiruv ishlari bo'yicha vazifa olish.

7. Turistlarning jismoniy tayyorgarligini yil davomida nazorat qilib borish.

8. Birinchi meditsina yordami ko'rsatish, o'tish xavfli bo'lgan joylarda o'zaro yordam shartlari, qoidalarini o'rganib borish.

O'quvchilar yurishga to'la tayyor degan xulosaga kelgach. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi, turizm seksiyasining raisi, yurish rahbari hamkorlikda marshrut varaqasini tuzadilar va u ma'muriyat tomonidan tasdiqlanadi.

Ko'p kunlik turistik yurish oldidan yurish rahbari, sinf rahbari har bir o'quvchining ota-onasi bilan uchrashishi, ularning roziligini olishi kerak.

Yurish oldidan qatnashchilarning umumiy yig'ilishi o'tkaziladi. Bunda vazifalar qayta eslatiladi. Barcha jihozlar va kerakli narsalarning tayyorligi tekshiriladi. Shuningdek, o'quvchilardagi salbiy xususiyatlar, kamchiliklarni bartaraf qilish, yurish davomida umumiy qoidalarga to'la amal qilish, ahil bo'lish, maktab direktori, sinf rahbarlari va boshqa rahbar xodimlar tomonidan uqtiriladi.

Sayohatlar uchun shaxsiy turistik jihozlar:

1. Ryukzak.
2. Turistik ko'rpa (yoki odevyal).
3. Krujka, qoshiq, kosa, pichoq, ochqich.
4. Oyoq kiyimlari (botinka, keta).
5. Sochiq, sovun, tish cho'tkasi, pasta.
6. Sport kostyumi.
7. Issiq yoki soyabonli bosh kiyimi.
8. quyoshga qarshi ko'zoynak.
9. Jun va oddiy paypoqlar.
10. Ichki kiyimlar, sviter.
11. Shtormovka (yomg'irga qarshi kostyum).
12. Yon dafitarchasi, ruchka, qalamlar.
13. Fotoapparat.
14. Flyaga.
15. Ledorub (muz va qorli joylarda ishlatiladigan asbob).
16. Soat.
17. Meditsinva xaltasi.
18. Kompas.
19. Tsellofan xaltacha.
20. Nina, ip.
21. Britva.
22. qo'l telefoni.

Guruh (8-10 kishi) uchun ishlatiladigan turistik jihozlar:

1. Palatka (chodir) - «Pamirka» yoki «Gimalayka» 2-3 ta.
2. Xavfsizlikning oldini oladigan arqonlar 30-40 m
3. Ovqat tayyorlash idishlari (qozon, cho'mich, chelak va boshqalar) 1-2 ta
4. Boltachalar (bolg'a, tesha) 2-3 ta
5. Karta yoki sxemalar 1-2 ta
6. Kompaslar 2-3 ta
7. Poxod aptechkalari 1-2 ta
8. Gugurtlar 10-15 ta
9. Ta'mirlash materiallari (ip, igna, qaychi va hokazo) 3-4 ta
10. Fonarlar, shamlar 5-6 ta
11. Kundalik dafitar (ruchka, rangli qalamlar, rezinka, olmos) 2-3 ta
12. Durbin 1-2 ta
13. Tranzistor yoki magnitofon 1-2 ta
14. Fotoapparat (kinoapparat) 2-3 ta
15. Karabinlar 2-3 ta
16. Kerogas 1 ta
17. Video apparat 1 ta

Marshrut varaqasi

(dam olish kunlari va I kategoriyagacha bo'lgan yurishlar uchun) guruh _____

_____ kishi _____ marshrut

bo'yicha (asosiy punktlar) _____
Dala sharoitida tunash yo'li bilan « _____ » dan
« _____ » gacha

Guruh rahbari _____
(familiya va ismi)

Marshrut varaqasini beruvchi tashkilot _____

(mas'ul kishining imzosi)

Muhr o'rni

Yurish rejasi

Kunlar	Marshrut yo'llari	km	Yurish usullari ekskursiya	Obyektlari va ijtimoiy- foydali ishlar

Sayohat marshrutining sxemasi*

Marshrutda qilingan ijtimoiy-foydali ishlar

Guruh rahbari _____

(imzo)

« _____ »

* Sayohatdan keyin mashrut varaqasi tegishli tashkilot yoki o'quv yurtiga qaytib topshiriladi.

* Turistlar! Dam olish paytlarida daraxtlar va uning shoxlarini sindirmang. Gulxan uchun faqat quruq shoxlarnigina ishlating. Jo'nash oldidan qog'ozlarni yoqib, konserva qutilari va chiqindilarni to'plab, bir joyga ko'ming hamda olovni suv sepib o'chiring. Tabiatni qo'riqlang va muhofaza qiling.

2.3.2. Yo'lda yurish qoidalari

Bahorgi yoki yozgi kanikul paytlarida yuqori sinf o'quvchilarining ko'p kunlik turistik sayohatlarida yurish tezligini yurish rahbari belgilaydi. Unda baland bo'lmagan tog' yoki adirlarda yurish o'rtacha tezlikda, ya'ni soatiga 4-5 km ni tashkil qiladi. Yo'l unchalik qiyin bo'lmagan har 20-25 daqiqadan keyin 5-10 daqiqa dam olinadi. Yo'l sharoiti og'irlashganda, ortiqcha toliqish sezilsa, har 10-15 daqiqada dam olishni tashkil qilish lozim.

Oddiy yo'lak yoki so'qmoqlardan bir qatorda tizilib yurish, oraliqlar 2-3 metrdan kam yoki ortiqcha bo'lmasligi shart. Bu yo'l harakatining bir me'yorda bo'lishiga yordam beradi. Chunki yo'llarda turli butalar, shoxlar, tikanli giyohlar, toshlar va hokazolar uchrashi, to'siq bo'lishi aniq.

Turistlar daraxt shoxlarini sindirmasliklari, foydali ekinzor va o'tloqlarni payhon qilmasliklari, shuningdek, ko'chma toshlarga beparvo bo'lmasliklari lozim. Aks holda bu ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi mumkin.

Balandliklarga ko'tarilish, qiyaliklarda yurish, pastliklarga tushishda ayrim texnik qoidalarsiz yaxshi natijalarga erishish qiyin.

Balandliklarga, jumladan uncha katta bo'lmagan tepa, qir, tog'liklarga chiqishda oyoqlarni ozroq yon tomonlarga yozish, gavgani engashtirish, qo'llarni erkin holda saqlash, shuningdek, nafas olishni normallashtirish kerak. Balandlikka tik, to'g'ri chiqish og'ir. Shu sababdan ilonizi qilib yurish foydalidir.

Agar yo'nalish qiya bo'lsa, chap (o'ng) oyoq tomonga gavgani ozroq egibroq, tayoq bo'lganda unga tayangan holda yurish lozim.

Balandlikdan tushishda ko'p hollarda yoshlar yon tomonlab, ya'ni qo'sh oyoqlab sakrab-sakrab tushishadi. Lekin bu hoi 300-500 m balandlikdagi joylarda bajarilishi mumkin. Agar masofa 500 m va undan ortiq bo'lgan hollarda esa qo'sh oyoqlab sakrab tushishdan ko'ra ilonizi shaklida, oddiy tushish o'ng'aydir. Maysa va o'tlar ko'p bo'lgan taqdirda to'g'ri yurish, sakrash qiyinroq bo'ladi. Oyoq toyishi natijasida yiqilib tushish mumkin.

Yo'llar qumloq yoki quruq er bo'lganda yurish sharoiti qiya joylarda bir muncha murakkablashadi. Bu hollarda yo'nalish sharoitiga qarab sekin yurish, qo'ldagi tayoqlardan yaxshi foydalanish, daraxt ildizlari, shoxlaridan, toshlardan ushlab zarur.

Dovonlar oshish, undan tushish, qisqa va qiyin to'siqlardan o'tishda tabiiy sharoitlar (ildiz, daraxt, tosh va hokazo) bo'lmaganda arqonlarni ishlatish zarur. Buning uchun arqonning uchi qator boshida va oxiri qator oxiridagilarda bo'lib, hamma arqonni ushlab olishi shart. Jarlik, botqoqlikdan kechib o'tishda arqon katta rol o'ynaydi.

Yo'llarda kichik va katta dam olishlar, qisqa to'xtalishlar tashkil etiladi. Kichik dam olishlarda ryukzaklarni echmaslik ham mumkin. O'tirish oldidan nafasni rostlab olish, yuklarni ixchamlashtirish mumkin. Dam olishni tashkil qilish va kichik to'xtalishlar sayohat rahbarining ruhsati bilan tashkil qilinadi. Yurish paytida rahbar qator oxirida bo'lsa, to'xtash yoki yurish haqidagi buyruq har bir turist orqali oldingilarga etkaziladi. Yo'lda vaqtincha to'xtalish paytlarida birdaniga o'tirib olish, salqin paytlarda ustki kiyimni echish, suv ichish mumkin emas. Bir oz yurib, harakatlar qilib, keyin o'tirish, dam olish kerak. Yurak va o'pkaning normallashtirishini ta'minlash zarur. Juda charchaganda oyoqlarni balandroq ko'tarib yotish yoki o'tirish qon aylanish tizimini yaxshilaydi.

Tushki ovqatlanish uchun doimo tekis, salqin, suvli joylar tanlanadi. Turistlar o'z vazifalariga ko'ra tezlikda ovqat pishirishadi. Choy, kisel, kompot, kofe tayyorlashadi. Ovqat uchun o'tin terishadi. Umuman, vazifasiz kishi bo'lmaydi. Navbatchilar idish- tovoqlarni yuvadilar, gulxan o'chiriladi. Jo'nash oldidan qog'oz, konserva qutilari va boshqa keraksiz narsalarni to'plab, chekkaroq joyga ko'miladi. Dam olish joyini to'la tozalab, keyin yo'lga chiqiladi. Bunday dam olishlar 1-2 soat, agar havo issiq bo'lsa, quyosh issig'i pasayguncha (manzilga borish sharti hisobga olingan holda) dam olinadi va keyin yana yo'lda davom etiladi.

Tunash uchun dam olish paytlarida avvalo chodirlar quriladi. Bekorlar o'tish to'plashadi. Kechki ovqatdan keyin voleybol, futbol, badminton, shaxmat yoki shashka va boshqa o'yinlar tashkil qilinadi.

Kechasi gulxan tashkil qilinib, uning atrofida suhbatlar, bahslar o'tkaziladi. Turistlar o'z taassurotlari, orzulari bilan o'rtoqlashadilar. Dam olish paytida sho'x qo'shiq va o'yinlar tashkil qilish yaxshi hordiq chiqarishga ko'maklashadi.

Sayohatlar bir necha kun davom etganda yo'lda yurish, tunashlar ko'p bo'lishi mumkin. Shu sababli yurish davomida yo'lda yurish tartibi o'zgarishi, turistlar toliqishi mumkin. Shunga ko'ra bir qatorda tizilib yurish, charchamaslik uchun vaqt-vaqti bilan dam olishni tashkil qilish lozim.

qator boshida yo'l boshlovchi va qator oxirida eng kuchli, tajribali o'quvchi bo'lishi lozim. Yurish davomida toliqqan o'quvchilarning yukini engillashtirish yoki unga yordam berish talab qilinganda qator oxiridagi turist signal beradi. Keyin hamma to'xtaydi. Toliqqan o'quvchi oldingan o'tkaziladi. Umuman, tez-tez charchaydigan o'quvchilar qatorning oldingi qismida bo'ladi. Charchagan

yoki xastalangan o'quvchi 3-4 kishi bilan yo'lda (qishloqda) qoldirilishi mumkin. Chakalakzorlardan o'tishda ilon va boshqa zaharli hasharotlar, yirtqich hayvonlardan saqlanish uchun ustki kiyimlarni, oyoq kiyimlarini qalinroq kiyish, qo'llarda tayoq bo'lishi kerak. 2-3 kishi 20-30 m oldinda yurishi, yo'l sharoitini aniqlashi kerak. Botqoqliklarni tayoq botirib ko'rib o'lchanadi.

O'rmon sharoitida esa kompas yoki karta (sxema)ni qo'lda tutish, aniq belgilar asosida yurish talab etiladi. Bunday paytlarda yuqorida aytilganidek, xavfsizlikni ta'minlashga to'g'ri keladi. Suvi ko'p qo'riqlardan o'tayotganda oyoq kiyimlarini aslo echmaslik, suv chuqurliklarini tayoq bilan aniqlash kerak.

Piyoda yurish sayohatlarida ham dovon oshishga to'g'ri keladigan sharoit bo'lishi mumkin. Dovonlardan oshishda ham turistlar bir qatorda tizilib yurishlari, zarur signallarni hamda yurish texnikasini bilishlari lozim.

Agar yurish va dam olish paytlarida tosh ko'chsa, tezlik bilan «tosh» deb baland ovoz bilan xabar qilish, uni tezda to'xtatish ilojini qilish kerak. Toshni to'xtatish imkoni bo'lmaganda undan saqlanish uchun tezda uni ko'rgan kishi o'zini chekkaga olishi kerak. Tog'liq joylarning toshini ko'chirish, ataylab uni dumalatish qat'iyman qilinadi. Ko'chgan toshlarning ko'payishi katta nurashlarga sabab bo'ladi. Natijada lagerlar, kishilarning uylari yoki o'tayotgan, dam olayotgan yo'lovchilar, turistlarga baxtsizlik keltirishi aniq.

O'zbekiston sharoitidagi deyarli barcha daryolar, katta ariq-kanallar tezoqar hisoblanadi. Bu turistlar uchun birmuncha qiyinchilik yaratadi. Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon va boshqa daryolarning yuqori qismlaridan faqat ko'prik orqaligina o'tiladi. Daryolarning hatto boshlanishlarida ham doimo kechib o'tish amri mahol. Bunday joylardan erkin va xavfsiz o'tish uchun kunning birinchi yarmida o'tishga tayyolanish zarur. Chunki quyosh issig'idan qor, muzliklar erib, suv ko'payishi, toshqin tez-tez yuz berishi aniq. Suvlardan o'tishda oyoq kiyimini echish man etiladi. Chunki toshlar oqishi, toshlarning o'ta silliq toyg'oqligi tufayli kishi o'tishda urilishi, surilishi, toyishi mumkin. Shuningdek, daryo, soylardan o'tishda 3-4 kishi bo'lib, suvning oqishi tomonga qarab, elkama-elka bo'lib yurish lozim. Buni «tojikcha usul» deyishadi.

Tog' sharoitida turistlarning, ayniqsa maktab o'quvchilarning yuk ko'tarib yurishi ancha qiyin. Zarur bo'lganda mahalliy imkoniyatlardan, ya'ni ot, eshak va boshqa transportlardan yuklarni suvlardan, katta dovonlardan olib o'tishda foydalanish mumkin.

2.3.3. Sayrlarni tashkil qilish va uni yakunlashda o'qituvchining roli

Maktablarda turistik harakatlarni yaxshi yo'lga qo'yish, uni rivojlantirishda pedagogik jamoalarning roli benihoya kattadir. O'qituvchilar o'z fanlari bo'yicha yaxshi bilim beribgina qolmasdan, balki ularning darsdan tashqari mashg'uloti, kasb tanlash, sport va sayohatlar bilan shug'ullanishlariga yaqindan yordam berishadi.

O'quvchilarni turizm va o'lkashunoslik to'garaklariga jalb qilish, sayohatlar uyushtirish va uni o'tkazishda geografiya, botanika, tarix hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilari birinchi navbatda katta faollik ko'rsatadilar.

Sayohatlar davomida o'qituvchining ham, o'quvchilarning ham kayfiyati doimo bir xil bo'lavermaydi. Ba'zan turli bahslar, tortishuvlar, ranjishlar, hatto arazlashlar yuzaga keladi. Bu holning oldini olish uchun sayohat rahbari aybdorlarni topadi, ularni koyiydi, ko'pchilik oldida tanbeh beradi. Natijada umummaqsad yo'lida turistlar jamoasi o'z ahilligini to'la tiklaydi. Sayohat ko'ngilli o'tadi.

Sayohatda rahbarga quyidagicha talab va vazifalar qo'yiladi hamda huquqlar beriladi:

1. Guruhni tashkil qilish va uning to'la javobgarligini olish.
2. Tog' turizmi sayohatiga rahbarlik qilish uchun «Alpinist» nishondori va yuqori kategoriyali (III- IV) sayohatlarda ishtirok etgan yoki rahbarlik qilgan yuqori malakali kishi bo'lish.
3. Sayohat rahbarlarining huquqlari:
 - A. sayohat tartibini buzganlarga chora ko'rish, guruhdan chiqarish;
 - B. zarur bo'lganda marshrut yo'llarini o'zgartirish;
 - C. sharoit talab qilganda o'z guruhini tajribaliroq instruktor yoki mutaxassisga topshirish.
4. Rahbar quyidagilarni bajarishga majburdir:
 - A. turistlarni munosib darajada sayohatga tayyorlash;
 - B. sayohat marshrutlari, ijtimoiy-foydali ishlar, qidiruv va o'lkani o'rganish bo'yicha rejalar bilan tanishtirish;
 - C. karta yoki sxema tuzish, yo'ldagi xavfsizlikni ta'minlash;
 - D. yo'ldagi to'siqlarni o'rganish, zarur bo'lsa, ehtiyotdan boshqa yo'llarni belgilash;
 - E. gidrometeorologik o'zgarishlar bilan tanishtirish;
 - F. tegishli jihozlarni avvaldan tayyorlash, yo'l harajatlari, oziq- ovqatni hisoblash, yig'ish;
 - G. Marshrut daftarchasini tutish va marshrut kvalifikatsiyasi komissiyasiga (MKK) topshirish;
 - H. Yo'lda ob-havo, geologiya, o'rmon xo'jaligi va boshqa idoralardan ruhsatnoma, tegishli maslahatlar olish;
 - I. guruhning tartib va intizomini muntazam nazorat qilib borish;
 - J. yo'llarda tashkil qilingan xavfsizlikni saqlash va qutqarish nazorati idoralaridan ko'rikdan o'tish;
 - K. mashrut daftarchasini ma'lum joylarda belgilash;
 - L. sayohat davomida o'tilgan joylar to'g'risida telefon yoki radio orqali MKK yoki uning xavfsizlik va qutqarish nazorati punktlariga xabar berib borish;
 - M. shikastlanganlarni tezlikda tegishli joylarga etkazish;
 - N. baxtsiz hodisa yuz berganda tezlik bilan xabar berish;
 - O. Xavfga uchragan boshqa guruh yoki mahalliy aholiga yordam ko'rsatish;

- P. sayohat tamom bo'lgach, tegishli idora va tashkilotlarga xabar berish.
5. MKK ruhsatisiz guruhdagi kishilarni o'zgartirish yoki qo'shish qat'iyan man qilinadi.
6. Sayohat rahbari o'tgan marshrut va qilingan ishlar yuzasidan yozma hisobot tuzadi.

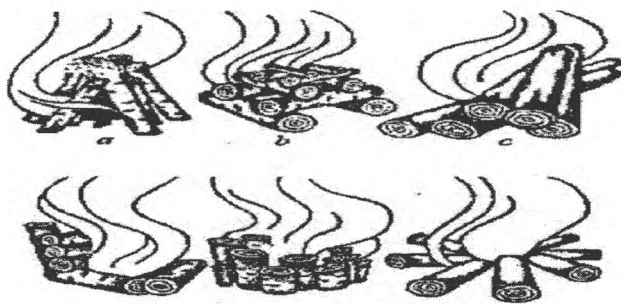
Ana shunday muhim burchlarni faqat eng tajribali turist va o'qituvchigina bajara oladi. Shuning uchun o'qituvchi sayohatni o'tkazishda asosiy kuch hisoblanadi.

Sayohat rahbari butun yurish uchun yozma hisobot tuzadi. Unda o'tilgan marshrutlar, qilingan asosiy ishlar ko'rsatiladi. Marshrut varaqasi hamda fotosuratlar hisobotga ilova qilinadi. MKK ga topshiriladi. Sayohat xotiralariga bag'ishlab kecha uyushtiriladi, fotoalbom, fotomontaj, devoriy gazeta tayyorlanadi.

2.3.4. Sayrlarda turistik turmush tadbirlari

Sayohatchilar marshrut davomida qulay kelgan joylarda to'xtab, dam olib, ovqatlanib, hatto tunab ham ketaveradilar. Shuningdek, zarur bo'lgan paytlarda aholi yashaydigan punktlarda, maktab, kolxoz klubida, joylarda to'xtash, tunash mumkin. Bunday hollarda mahalliy kishilar bilan aloqa bog'lash, o'zaro kelishish zarur. Hovli yoki maktablarda tunaganda davlat mulkini ehtiyot qilish, mahalliy kishilarga yordam berish choralarini ko'rish lozim.

Rasm 2.1. Gulxan turlari.

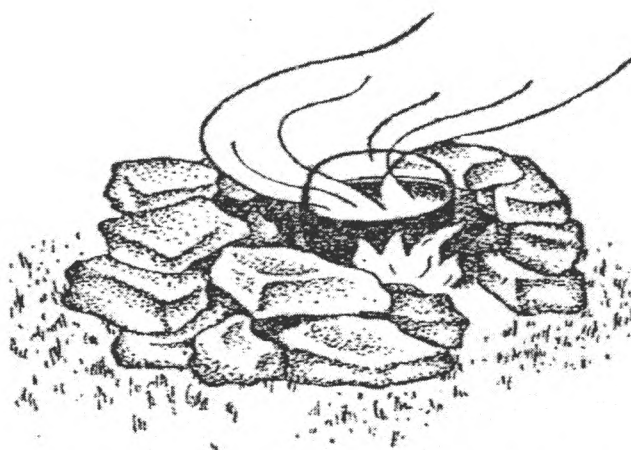

a - Chayla, b - Quduq, c - Taygalik

Chodirlarni o'rnatishda mahalliy sharoit, ya'ni daraxtlar, toshlar va hokazolardan unumli foydalanish kerak. Chodirlarni bir-biriga yaqin va qator qilib qurish kerak.

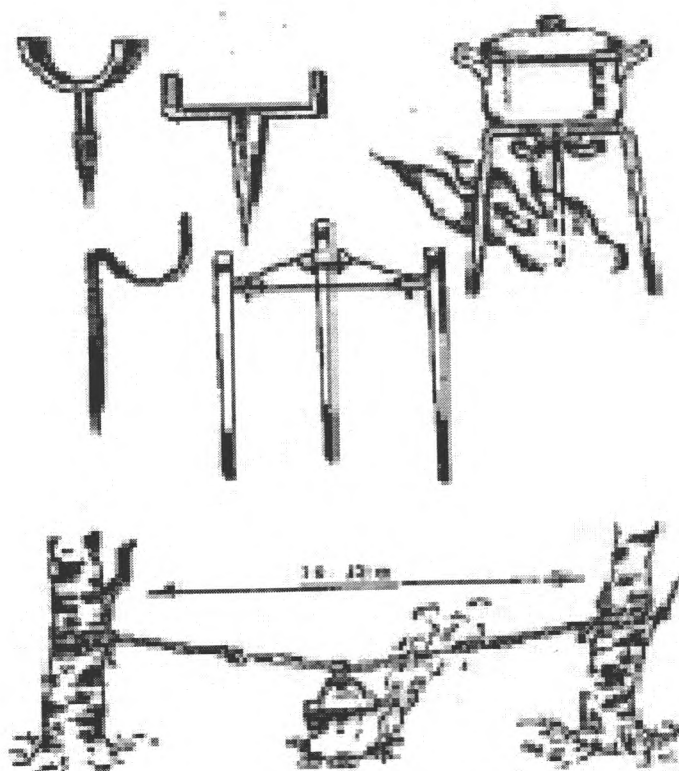
Chodirlarni joylashtirish va uning atrofida o'tirish, ovqatlanish, o'yin tashkil qilish, gulxan yoqish kabi tadbirlarni faqat guruh rahbarining ruhsati yoki ko'rgazmasi bilan bajarish sayohatning mazmunli bo'lishini ta'minlaydi.

Turistlarning gulxan yoqish tajribalari ko'p. Gulxan yoqish usullari xilma-xil. Ular ichida «Kapa» (chayla) usuli keng qo'llaniladi, bunda shoxlar katta-kichik hajmda (30-50 sm) sindirilib, avval kichiklari yondiriladi. Gulxanning yorug'ligi chodirlarga tushishi, o'tishlarning ko'mirsiz bo'lib yonishi uchun yog'ochlar ustma-ust, tikroq holda qalanadi.

Rasm 2.2. Tog' sharoitidagi o'choq

Gulxan yoqishning «quduq» usuli ham mavjud. Bunda yog'och va shoxlar kichik g'o'lachalar shaklida (30-40 sm) kesiladi va avvalo, kichik shoxlarni kvadrat shaklida oraliqlarini ochib, ustma-ust qo'yiladi, alanga kuchaygach, yirikroq shoxlar qalanadi. Ana shu usulda yoqilgan gulxan alangasi o'rtadan to'p bo'lib ko'tariladi va atrofni yaxshi yoritadi, hatto gulxan ustida choy qaynatish imkoni ham bo'ladi. «Taygalik» gulxani ko'pincha yirik va uzun shoxlar, bolorlardan yoqiladi (yog'ochlar uzunligi 2-3 m). Bu katta alanga beradi va katta guruhga ovqat tayyorlash, xo'l kiyimlarni quritishga mo'ljallangandir.

Rasm 2.3. Gulxanda ovqat pishirish uchun moslamalar

«Nodya» usulida yoqiladigan gulxanda er ozroq kavlanadi, uning bir tomoni pana qilinadi (devor shaklida). Chuqurchaga avval cho'g' solinib, keyin ustiga uncha katta bo'lmagan g'o'lachalar (50-60 sm) juft shaklda qo'yiladi. Yog'ochlar asta-sekin yonib, bir tekis alanga beradi. Pana (devor tomonda kiyimlarni quritish, ovqatni isitish uchun duxovkaga o'xshash moslama qilinadi. Bunaqa gulxan asosan o'rmonda, yog'ingarchilik ko'p bo'ladigan joylarda ishlatiladi.

Bahor yoki yoz vaqtidagi tog' sayohatlarida yomg'ir yog'ishi, qattiq shamol esishi mumkin. Bu sababdan gulxan joyini tanlash katta ahamiyatga ega. Gulxanni devor yaqini yoki panaroq joyda, chodirdan uzoqroqda tashkil qilish kerak. Shuningdek, gulxan alangasi, uchqunlar quruq xashaklarga tushmasligi uchun gulxan atrofmida tozalash kerak. ehtiyot sharti bilan gulxan yaqinida har ehtimolga qarshi suv to'ldirilgan chelaklar, xo'l o'tlar saqlanishi kerak.

Qishki sayohatlarda tunash uchun aholi yashaydigan joylar (maktab, klub va hokazo) yozgi lagerlarni tanlash maqsadga muvofiqdir.

Barcha sayohatlarda, ayniqsa qishki tunashlarda yong'in va sovuq urishdan saqlanish uchun kechasi navbatchilik uyushtirish lozim.

Navbatchilar gulxan yoqish, ovqat pishirish, barcha turistik jihozlarning o'z o'rnida turishi uchun javobgardirlar. Navbatchilarni har 1-2 soatda almashtirish zarur.

Chodirlarni ko'chirmasdan sayohat qilinganda «Lager» uchun komendant tayinlash va hamma joyni gigienik talablar asosida tutish, yashash qoidalariga amal qilishga odatlantiriladi.

Katta sayohatlarda bir kunlik ovqat miqdori

(bir kishiga gramm hisobida)

№ Oziq-ovqatlar nomi Miqdori (gramm)

1. Non (oq va qora) 400-600

quritilgan non (suxari) 250-350

2. Ushoq yoki lapshadan qilingan mahsulot (grechixa, guruch, bug'doy, no'xat, vermishel, lapsha, rojki va boshqalar) 200-220

3. Sho'rva uchun tayyorlangan mahsulotlar, quruq mevalar 40-50

4. Konservlangan go'shtlar 100-130

5. Kolbasa mahsulotlari 50-80

6. Sariyog' (eritilgan yog') 50-80

7. Sut (quyultirilgan sut) 50-80

8. Pishloq 30-40

9. Shakar (qand), nordon konfetlar 130-150

10. Tuz, maxsus ichimliklar (choy, kofe, kisel va hokazo) 40-60

Oziq-ovqatlar va ularning kaloriyalari

№	Oziq-ovqatlar nomi	Hazm qiluvchi moddalar soni (100 g ovqatda gramm hisobida)			Kaloriyalar soni (100 g ovqatda)
		Oqsil	Yog'lar	Uglevodlar	
1.	Dimlangan go'sht	25,0	12,8	0,5	223
2.	Dimlangan cho'chqa go'shti	13,4	27,8	0,4	315
3.	Quyultirilgan shakarli sut	7,1	8,6	54,9	334
4.	Shakarli qaymoq	8,1	18,5	46,6	396
5.	Quruq sut	27,1	24,6	25,8	480
6.	Qora non	4,7	0,8	39,2	187
7.	Bug'doy unidan qilingan qattiq non (suxari)	10,5	1,2	68,5	335
8.	Shakar	-	-	98,9	406
9.	Grechixa ushog'i (yormasi)	8,6	2,3	62,4	312
10	Manna yormasi (oqshoq)	9,5	0,7	70,4	334
11	Arpa yormasi	6,3	1,2	66,2	310
12	Suli yormasi	8,9	5,9	59,8	336
13	So'k yormasi	8,2	2,2	63,8	316
14	Guruch	6,4	0,9	72,0	330
15	Makaron	9,6	0,8	71,2	338
16	No'xat	15,2	2,1	49,3	286
17	Yarim quritilgan kolbasa	14,5	31,1	-	349
18	Quritilgan kolbasa	18,9	36,4	-	420
19	Cho'chqa yog'i	1,8	78,6	-	739
20	Sariyog'	0,5	79,3	0,5	742
21	Eritilgan yog'	-	94,1	-	875
22	Pishloq	19,2	27,0	3,4	348
23	Tuxum urpog'i (uni)	49,9	34,2	-	523

2.3.5. Turistik yurishlarda ovqatlanish

Sayohatlarning turi, muddati va qatnashchilarning yoshiga qarab, har bir kishiga sarflanadigan oziq-ovqatlar kaloriyasi va uning miqdori avvaldan hisoblab chiqilish zarur. Buning uchun quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

O'rta Osiyo sharoitida, bahorgi va yozgi paytlarda sut, qatiq, sariyog', go'sht va turli xo'l mevalar har bir qishloq va yaylovda uchraydi. Ana shulami hisobga olgan holda xo'l mevalarni yo'lda olishni rejalashtirish foydalidir.

Ma'lumki, har bir oziq-ovqatda ma'lum darajada kaloriya bor. Shu tufayli turistlar

ko'p kaloriya beruvchi va uzoq masofalarda olib yurishga qulay oziq-ovqatlarni jamg'arishlari lozim. Maktab o'quvchilari va barcha turistlarga zarur bo'lgan oziq-ovqatlar kaloriyasini aniqlash uchun quyidagi jadvaldan foydalanish tavsiya etiladi.

2.3.6. Tibbiy ko'rik va shifokor nazorati

Maktab o'quvchilari va barcha turistlar sayohat, ayniqsa ko'p kunlik yurishlar oldidan maxsus meditsina ko'rigidan o'tib, sayohat uchun ruhsat olishlari talab etiladi. Uzoq sayohatga borish uchun mo'ljallangan o'quvchilarni maktab yoki mahalla vrachi avvaldan kuzatib, nazorat qilib borishi, ularning kartochkalariga tegishli xulosalarni muntazam yozib borishi lozim.

Shunga qaramasdan. Sayohat davomida uzoq yurib charchaganligi, ob-havo ta'sirida ayrim o'quvchilarda shamollash, yo'talish, isitma chiqarish, bosh yoki qorin og'rig'i paydo bo'lishi muqarrar. Buning oldini olish uchun maxsus dorilardan foydalanish mumkin. Dorilar sayohatchilarda individual ravishda hamda guruh uchun olingan aptechkalarda mavjud bo'ladi.

Bolalar organizmi yoshga qarab turli xil rivojlanish xususiyatiga ega. Tabiatning go'zalligi, sayohatning qiziqarliligi tufayli ayrim o'quvchilar charchaganligini tezda sezmasliklari mumkin. Shu sababdan ularning yoshi, jismoniy tayyorgarligiga qarab yuklama berish lozim.

Har bir turist yurishgacha va yurishda o'z sog'lig'i, jismoniy chiniqishini nazorat qilib borishi kerak.

2.4. Sayr jarayonida jismoniy tarbiya

2.4.1. Sayr, sayohat jarayonlarida jismoniy tarbiya

Sayorlar (ekskursiya) asosan turli uklovlarda o'tkazilishi tufayli qatnashchilarning faol harakati ma'lum darajada kamayadi, ba'zan esa umuman bo'lmaydi. Shu sababdan sayrlar jarayonida jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish, eng qulay usullarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Ularni quyidagi shakllarda o'tkazish mumkin:

1. ertalabki gigienik gimnastika mashqlarini mustaqil bajarish yoki guruh shaklida tashkil qilish (rahbar yoki mehmonxona, turbaza xodimi).

2. Sayohat manzillaridan chiqish yoki tomoshalar cho'zilgan paytda usha manzilda gavda harakatlariga (yurish, egilish, burilish, o'tirib-turish, joyda sakrash, nafas olish va chiqarish) doir 4-6 ta mashqlarni bajarish. Bunda mustaqil holatda yoki uyushgan holda (guruh) kishilarning yoshi va jinsiga qarab bajarish zarur bo'ladi.

3. Bo'sh paytlarda xiyobonlar, manzarali joylar, sport inshootlarida yurish, yugurish, sakrash, turli o'yinlar (futbol, voleybol, basketbol, stol tennisi, badminton, harakatli o'yinlar, turli estafetalar) va harakatlarni mustaqil yoki uyushgan holda (guruh) bajarish.

4. Sogʻlomlashtirish markazlari, turizm maskanlari (baza) va togʻli sharoitlarga olib chiqilganda soylik, tepa-qir va soʻlim joylarda yurish, mashqlar bajarish.

Hozirgi davr ijtimoiy-madaniy turmush sharoitlar har bir kishidan oʻz sogʻligi uchun kurash olib borishni taqozo etadi. Shu sababdan sayohatda ishtirok etuvchilar va ularni tarbiya mashqlarining majmualari (kompleks) va ularni bajarish yoʻllarini bilishlari lozimdir. Shu asosda sayr-sayohatlarda jismoniy tarbiya bilan shugʻullanishni kanda qilmaslikka odatlanishlari zarur boʻladi.

2.4.2. Piyoda yurish sayrlarida jismoniy tarbiya

Kun boʻyi va bir necha kunlab piyoda yurishlar har qanday chiniquqan kishilarni ham toliqtiradi va zaifroq kishini charchatadi. Shuningdek tun boʻyi uxlash, dam olish, ovqatlanish jarayonlarining choʻzilishi esa kamharakatchanlikka olib boradi. Shu asosda jismoniy tarbiya vositalari bilan shugʻullanish va shugʻullantirishda ikki holatni eʼtiborga olinadi, yaʼni:

1. Toliqqan, charchagan gavda (tana) aʼzolarini dam oldirish, faoliyatlarni qayta tiklash (rekreatsiya) mashqlarini qoʻllash (dam oldirish, siypalash, uqalash, sekin harakat qilish).

2. Harakatlar susayib, gavda aʼzolarining chigallarini yozishda (uygʻatish), tez harakatchanlikni (yugurish, sakrash, osilish, toshlarni koʻtarish, oʻzlari sevgan maxsus mashqlarni bajarish) taʼminlovchi majmuiy (kompleks) mashqlarni mustaqil ravishda yoki uyushgan (guruh) boʻlib bajarish. Buning uchun esa sayohatchilarda avvaldan egallangan amaliy malakalar boʻlishi lozim.

Sayohatlar jarayonida har bir qatnashchi qon tomirining urish mezonlari, nafas olish va chiqarish tartiblari, mashqlar oraligʻida dam olish va ular bilan bogʻliq amaliy faoliyatlarni bilishi, oʻz ustiada tajriba- sinov olib borishlari maqsadga muvofiqdir.

Jismoniy mashqlar, sport oʻyinlari, harakatli oʻyinlar, estafeta va turizm texnikasiga doir baʼzi mashqlarni tashkil qilish va oʻtkazishda oʻqituvchi-instruktor yoki guruhdagi masʼul kishi tomonidan olib borilishi, doimiy nazorat qilib borishi shart. Bu esa baʼzi bir kutilmagan hodisalarning oldini olish, koʻngilsiz voqealarning yuz bermasligiga kafolat boʻladi.

Xulosa shundan iboratki, turizmning barcha shakllari va turlari shugʻullanuvchi va qatnashchilarning jismoniy tayyorgarligini tarbiyalash, sayohatlar jarayonida nazariy bilimlarni kengaytirish, amaliy malakalarni mustahkamlashda xizmat qiladi. Ayniqsa, piyoda yurish sayohatlarida togʻ turizmi, gʻor turizmi, qoyalarni zabt etish turizmi, sportcha chamalab topish (sportivnoe orientirovanie) va boshqa turlardan maqsadli foydalaniladi. Bunda har bir shugʻullanuvchining sayohat qoidalariga toʻla rioya qilish, gavda (tana-organizm) aʼzolarining toʻgʻri ishlashi, ayniqsa qon aylanishi, nafas olish va ular bilan bogʻliq boʻlgan fiziologik, psixologik, biomexanik, biokimyoviy jarayonlar haqidagi bilim va tushunchalarga ega boʻlishni taʼminlaydi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. Turizmning shakllari qanaqa bo'ladi?
2. Turizmda rejali va havaskorlik sayohatlar qanday uyushtiriladi?
3. Nima sababdan kam harakatli (passiv) va faol (aktiv) turizm deb ataladi?
4. Turizmning qanday turlari bor, ularni sport deb aytishga qanday asoslar bor?
5. Piyoda yurish sayohatlari sport turizmidan nima bilan farq qiladi?
6. Piyoda yurish sayohatlariga tayyorgarlikda qanday talablar qo'yiladi?
7. Turizmda shaxsiy va guruh jihozlari nimalardan iborat?
8. Sayohatlarda oziq-ovqatlarning turlari va ularning kaloriyalari qanday bo'lishi lozim?
9. Gulxan yoqish va ovqat pishirishga doir qanday talablar qo'yiladi?
10. Sayrlarda (ekskursiya) jismoniy tarbiyaning qanday vositalaridan foydalaniladi va qaysi tartibda (usul) bajariladi?
11. Piyoda yurish sayohatlarida jismoniy tarbiyaning qanday usullari va qachon qo'llaniladi?
12. Sayohatda maxsus jismoniy tayyorgarlik qanday olib boriladi?

III BOB. AHOLI O'RTASIDA TURIZMNI TASHKIL QILISH

3.1. Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida sayr-sayohatlarni uyushtirish usullari

Insoniyat olamida oila va tarbiya muassasalarida kichik yoshdagi (6-7 yoshgacha) bolalarni tarbiyalashda barcha tarbiya vositalari tarkibida jismoniy tarbiya ancha ustuvor turadi. Bunda jismoniy tarbiyaning muhim vositasi sifatida sayr-sayohatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan oliy o'quv yurtlari tarkibida maktabgacha bolalar tarbiya fakultetlari, maxsus maktabgacha bolalar tarbiya kollejlari tashkil etilib, kadrlar tayyorlash milliy dasturi amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni (1997), Davlat ta'lim standartlari, Sog'lom avlod Davlat dasturi va ta'lim- tarbiyaga doir rasmiy hujjatlarda tarbiya va o'quv muassasalarida jismoniy tarbiyaning o'qitilish usullari, ularda pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish, valeologiya, innovatsiya kabi zamonaviy uslublarni qo'llash qayd etilgan. Bu yo'lda kichik yoshdagi bolalarning sog'lom o'sishlari, gavda harakatlari va tuzilish jarayonlari benuqson bo'lishida jismoniy mashqlar, turli xil o'yinlar kabi sayr- sayohatlar ham o'zining maqsad, vazifa va mohiyatlariga ega. Bu jarayonlarni nazariy va amaliy jihatdan o'rganishda bo'lajak tarbiyachi- mutaxassislar sayr-sayohatlarni qunt bilan o'rganib, o'zlashtirib olishlariga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, yuqorida qayd etilgan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining (pedagogik kollejlari) «Jismoniy tarbiya» dasturlarida «Sayohatlar»ga doir bo'limlar ajratilgan. Shu bilan birgalikda «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlarining mezon (normativ) talablarida ham talabalar uchun turizm turi kiritilgan. Shu asosda o'quv yili davomida 1-2 marotaba bir kunlik sayohatlar tashkil etilmoqda. Bunda bo'lajak tarbiyachi-talabalar jismoniy barkamollikni egallash bilan bir qatorda maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlarini o'tkazish usullari bilan qurollanishda sayr- sayohatlarning shakllari, mazmuni va sog'lomlashtirish ahamiyatini ham bilib olishadi. Ular amaliy faoliyatlarda (ish jarayonlarida) sayr- sayohatlarni tashkil qilishda egallangan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarga tayanishadi. Shu asosda tajribalar hosil qilib, ya'ni davr sayr-sayohatlarini talab darajasida o'tkazishadi.

Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida tashkil etiladigan sayr sayohatlarni ularning yosh guruhlariga qarab quyidagi shakllar va turlarga ajratiladi:

- Bog'cha hovlisi va uning tashqarisida kichik sayr-tomoshalar (har kuni 15-20 daqiqada olib borish);
- Ob-havo qulay paytlarida aholi istiqomat (yashash) qilish va e'tiborga loyiq manzillarga (qurilish, istirohat bog'lari, kino-teatr, sport inshootlari va h.k.) har 2-3 xafitada bir marta sayr-sayohat uyushtirish. Bunda piyoda yurish, avtoulowlardan foydalanish mumkin bo'ladi. Masofalar piyoda sayrda 1-2 km chamasi bo'lishi tavsiya etiladi.

• Mustaqillik kuni, Navro'z bayrami va boshqa ulug' sanalarga bag'ishlab tabiatning go'zal manzarali go'shalariga piyoda yurish- tomoshalar tashkil etiladi. Bunday paytlarda tarbiya muassasasining (bog'chalar) kundalik rejimiga (taqvim) rioya qilinadi, ya'ni ajratilgan vaqtda borish va qaytib kelish.

Yuqorida ko'rsatilgan sayr-sayohatlar jarayonida quyidagi tartib- qoidalariga amal qilinadi:

1. Sayr haqida tushuncha berish.
 2. Safda turish, qo'l ushlab yurish.
 3. O'zjoyidan boshqajoyga ruhsatsiz o'tmaslik.
 4. Yo'lda sheriklari yoki oldinda-orqada ketayotganlar bilan turtishmaslik, umshmaslik.
 5. Dam olish yoki biron manzilni tomosha qilish uchun to'xtagan paytlarda diqqat bilan eshitish va ko'rish.
 6. Suhbat yoki tomosha paytlarida ruhsatsiz joydan jilmaslik, joylarni olmashtirmaslik.
 7. Biron ehtiyoj yoki qiziqish paydo bo'lganda bir qo'lini baland ko'tarib belgi berish yoki «men» degan ovoz chiqarib so'rash.
 8. Keng maydon yoki qulay joylarda harakatli o'yinlar, estefetalar tashkil qilinsa erkin harakat qilishga ruhsat berish.
 9. O'yin mazmuni va tartib-qoidalarini barcha bolalarning tushunishiga etkazish (so'rash).
 10. Tabiatmanzaralariga boy bo'lgan joylar (shahar sharoitlarida) haqida suhbat o'tkazganda har bir daraxt, o'simlik, giyoh, joy laming nomini aytib berish.
 11. Diqqatga sazovor joylarning nomlari, binolarning turlari, ish vazifalar haqida so'zlab berish.
 12. Savdo do'konlari, avtoulavlar bekati va ko'chalarda ketayotgan odamlarning yurish-turishlari, ularning maqsadlari haqida tushunchalar berish.
 13. Davolash muassasalari (shifoxona, poliklinika va h.k.), sport inshootlari, madaniyat-sog'lomlashtirish markazlari, kino-teatrlar, nufuzli maydonlar atrofida ularning vazifalari, xizmatchi xodimlar, qurilish va boshqa zarur faoliyatlar haqida tushunchalar berish.
 14. Sayr-sayohatlar haqida yakun yasash, bolalarning olgan taassurotlarini eshitish, ularni oilada gapirib berish haqida topshiriqlar berish.
- Mazkur tartib-qoidalarini boshqarish, talab etish jarayonlarida tarbiyachi (tashkilotchi) o'zini yaxshi tutishi, jahl qilmasliklari shart.
- Guruhlardagi bolalarning yoshi va sog'lomligi holatlariga qarab sayr-sayohatlarni o'tkazish muddati, vaqti, masofalari sharoitlarga qarab tanlanishi hamda belgilanishi lozim. Bunday paytlarda bolalarning ruhiy holatlari, qiziqish yoki yoqtirmasligi (bosh tortish) kabi fazilatlariga jiddiy e'tibor berish lozim bo'ladi.
- Sayr-sayohat bolalarda jismoniy va ma'naviy tetiklikni ta'minlashi, shu asosda ularni hayotdagi voqealarni bilishga intilishni tarbiyalash ko'zda tutilishi lozim.

3.2. Ta'lim-tarbiya tizimida turizmni tashkil qilish

O'zbekiston Respublikasining davlat ta'lim standartlari asosida barcha turdagi va toifadagi o'quv yurtlarida «Jismoniy tarbiya» dars sifatida tashkil etiladi. Uning mazmun, shakl va maqsadlari «Jismoniy tarbiya» dasturlarida to'la ifoda etilgan. Ular asosan jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyatining mazmunlariga rioya qilingan holda belgilanib, jismoniy tarbiya vositasi sifatida sayohatga (turizm) ham alohida o'rin berilgan.

Sog'lom avlod davlat dasturining amalga oshirilishini ta'minlovchi «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlarining amalda qo'llanilishi muhim ahamiyatga egadir, ya'ni 6 yoshdan 70 yoshgacha bo'lgan aholining salomatligini yaxshilash, o'quvchi yoshlar, talabalar va mehnatkash, ijodkor ziyolilarning jismoniy barkamolligini tarbiyalash, ularning mehnat va mudofaa ishlariga yaroqli, qobiliyatli bo'lishlari hozirgi davr talablaridan biridir.

Turizmning shakllari, turlari va maqsad, vazifa hamda mazmunlarini yanada kengaytirish maqsadida maxsus testlar tarkibiga turizmning (sayr-sayohat) kiritilishi bejiz emas.

3.2.1. Umumta'lim maktablar va akademik litseylarda turizmni tashkil qilish

Boshlang'ich sinflarda sayr-sayohatlar

Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslarida sayr-sayohatlar mustaqil soha darajasida (maxsus darslar) o'tkazilmasada, lekin o'yinlar, estafetalar, yugurish jarayonlarida sayr-sayohatlar haqida tushunchalar berib borish ko'zda tutiladi.

O'quv yili davomidagi kuzgi, qishki, bahorgi va yozgi ta'til paytlari va bayramlar, ulug' sanalarga bag'ishlab bir kunlik (dam olish kuni) va darsdan keyingi paytlarda sayr-sayohatlar tashkil qilinishi an'anaga aylangan. Shu bilan birgalikda «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlarining mezon (normativ) talablari asosida o'quv yilida 1-2 marotaba 4-5 km masofalik yo'nalishda bo'lgan joylarga piyoda yurish sayohatlari o'tkaziladi.

Oliy o'quv yurtlaridagi boshlang'ich ta'lim metodikasi fakultetlarining talabalari va o'qituvchilar tayyorlaydigan pedagogika kollejarining o'quvchi yoshlari boshlang'ich sinflarda sayr-sayohatlarni tashkil qilish yo'llarini yaxshi o'zlashtirishlari zarur bo'ladi. Bunda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim, ya'ni:

1. Turizm haqida nazariy bilimlarni egallash:

- Turizm haqida tushunchalar, turizmning taraqqiyot yo'llari;
- O'zbekistonda turizmning yangi yo'nalishlari;
- Turizmning sog'lomlashtirish va ta'limdagi ahamiyati;
- Turizmning madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi mohiyati;
- Turizm bo'yicha mutaxassis kadrlar va jamoatchi instruktorlarni tayyorlashga

bo'lgan ehtiyoj, talablar;

- O'quvchi bolalar bilan dam olish kuni sayr-sayohatlarini tashkil qilish usullari va h.k.

1. Turizmning amaliy malakalariga ega bo'lish:

- O'quv muassasasida tashkil etilgan turizm to'garagi (seksiya) mashg'ulotlarida ishtirok etish;

- O'quv jarayoni sifatida o'tkaziladigan sayr-sayohatlarda qatnashish;

- «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablarini bajarish uchun o'tkaziladigan sayr-sayohatlarda faol qatnashish;

- Bayram kunlari va dam olish kunlarida guruh bo'lib (kursdoshlar, ko'ngilga yaqin kishilar bilan) bir kunlik, tunab kelish piyoda yurish sayohatlarida qatnashish;

- Shahar (qo'rg'on-poselka) sharoitidagi diqqatga sazovor joylar, muzeylar, istirohat bog'lari, tabiat manzaralariga boy bo'lgan hiyobonlar, ko'chalar, maydonlarda xaftada 1-2 marotaba maxsus sayr qilish. Ularning tashkil qilinishi, qurilish davrlari, tarixi va amaliy faoliyatlarini o'rganib borish.

- Turizm bo'yicha ilmiy-nazariy bilimlarni kengaytirish;

- Xalqaro ekosan jamiyati, O'zbekturizm milliy kompaniyasi tomonidan tashkil etiladigan tadbirlar, ayniqsa Xalqaro turizm ko'rgazma-anjumanlarini (konferentsiya) tomosha qilish, ularni o'rganish.

3. Boshlang'ich sinflarda sayr-sayohatlarni uyushtirish yo'llarini (metodikasi) bilish:

1. Sayrlarga tayyorgarlik va ularni o'tkazish:

- Sayrlar va ularda ishtirok etish haqida tushunchalar, topshiriqlar;

- Turar joylar va diqqatga sazovor bo'lgan maskanlarga (muzey, teatr, tsikr, bayram, sport musobaqalari va h.k.) sayr uyushtirishni awaldan rejalashtirish va rahbarga tasdiqlatish;

- Avtoulavlarga chiqish, ularda o'tirish qoidalari, tushish va ularga doir tartib-qoidalarni bolalar ongiga singdirish;

- Sayr maskanlariga kirish, u joylarda tartib-intizomni saqlash, ko'rgazma va tomoshalarni diqqat bilan eshitish, ko'rish;

- Sayr taassurotlari haqida suhbat, oila va maktabdoshlari, qo'shnilar bilan suhbatlarda sayrlar haqida savol-javoblar qilish, o'z taassurotlarini aniq, qisqa va ravon qilib hikoya qilishga o'rgatish.

1. Sayohatlar haqida:

- Darsdan keyin, dam olish va bayram kunlaridagi sayohatlar haqida suhbatlar o'tkazish;

- Sayohat joylarining nomi, tarixi va borish yo'llari haqida ma'lumotlar berish;

- Yurish-turish qoidalari, atrof-muhitni (tabiat manzaralari) kuzatish, taassurotlarni so'zlab berish kabi amaliy faoliyatlar bilan bog'liq bo'lgan tarbiyaviy jarayonlarni bolalarga o'rgatish;

- Manzilga borish-qaytish (kamida 3-5 km) jarayonlarida qisqa dam olish, o'yin mashqlar o'tkazish (avvaldan ishlab chiqilgan va o'quvchilar istagi asosida);

- Sayohatlarda faol ishtirok etgan o'quvchilarni ma'naviy jihatdan baholash.

Salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilarga tanbeh- ogohlantirish, o'z nuqsonlari va ayblariga iqrar bo'lishga erishish;

- Bir kunlik sayohatlar yakuni haqida sinf yig'ilishida maktab rahbarlari, sinf rahbarlari, fan o'qituvchilari, ota-onalar va mahalla faollarining ishtirokini ta'minlash;

- Boshlang'ich sinflarning umumiy yig'ilishlarida sayohatlar haqida axborotlar berib borish;

- Maktab devoriy gazetalari, videotasvir namoyish qilish va kompyuter xonalarida tasvirga olingan sayohatlarni yoritish, namoyish qilish.

Ta'lim-tarbiya tizimida saboq oluvchi o'quvchi yoshlar va talabalar turizm bo'yicha referatlar tayyorlash, ilmiy-nazariy anjumanlarda ma'ruza o'qish, talabalar ilmiy jamiyatlari (uyushmalari) faoliyatida va sport klub ishlarida faol qatnashish bilan ilmiy-nazariy bilimlarini chuqurlashtirish va amaliy malakalarini kengaytirish zarur bo'ladi.

O'quv amaliyotlari (ped.praktika) jarayonlarida boshlang'ich sinf o'quvchilar bilan o'qituvchi va sinf rahbari timsolida (sifatida) darsdan keyin va dam olish kunlari 1-2 km masofalarga sayr-sayohatlar tashkil qilishni amalda sinab ko'rishlari lozim. Buning uchun esa sinf rahbarlari, jismoniy tarbiya o'qituvchilari bilan kelishgan holda ish olib borishlari lozim. Ayniqsa yosh bolalarning shaxsiy xususiyatlari, ruhiy holatlari, jismoniy tayyorgarliklarini yaxshi bilish, ularning ko'p qirrali savollariga aniq, to'g'ri javob berishiga doim tayyor bo'lish talab etiladi.

Ta'lim-tarbiya sohasidagi talabalar va o'quvchi yoshlar jismoniy tarbiyaning muhim qismi bo'lgan sayr va sayohatlarning mazmunlari, maqsad va vazifalarini puxta bilishlari lozim. Ularning sog'lomlashtirish, bilim berish, mehnat va mudofaaga layoqatli qilib tarbiyalashdagi ehtiyojii xususiyatlarini ilmiy-nazariy va pedagogik jihatdan o'rganish, mulohazalar yuritish, tahlil qilish usullarini egallashga, pedagogik mahorat yo'llari sirlarini bilishga astoydil qiziqishlari zarurdir.

Bilingki, bugungi yosh bola ertangi katta o'quvchi, keyin talaba va bora-bora etuk mutaxassis bo'ladi. Bu oraliqda ta'lim-tarbiyaning ravon yo'llari va ko'p qirrali to'siqlariga duch keladi. Ulardan dadil o'tish uchun jismonan barkamol va fanlarda iqtidorli, bilimdon bo'lish kerak bo'ladi. Bu jarayonlarni boshlang'ich sinflarda shakllantirish, barcha faoliyatlarni his qilish tuyg'ularini tarbiyalashda sayr-sayohatlarning o'ziga xos fazilatlari, xususiyatlarini bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Yuqori va bitiruvchi sinflarda sayr-sayohatlarni o'tkazish.

Ma'lumki, maktab o'quvchilarining yoshiga qarab sinflarning bosqichlari (Y-YII, YIII-IX, X-XI) mavjud. Ularning yoshi va salomatlik darajalariga qarab jismoniy tarbiya darslari turli shakllar va usullarda tashkil etadi. Bu tamoyillar sayr-sayohatlarda ham maqsadli qo'llaniladi.

Y-YII sinflarda sayr va sayohatlarni tashkil qilishning o'ziga xos xususiyatlari va talablari mavjud, ya'ni:

1. Sayrlar:

- O'quvchilarning fanlarni yaxshi o'zlashtirishi maqsadida fan o'qituvchilari, sinf rahbarlari tarixiy-madaniy obidalarga (muzey, madaniyat va san'at saroylari, tsirk, yangi qurilishlar, ma'moriy koshonalar va h.k.) muntazam ravishda sayr (ekskursiyalar) tashkil qiladi;

- Sinf rahbarlari, ma'naviyat ishlari bo'yicha mutassaddilar, xotin-qizlar kengashi (qo'mita), yoshlar ijtimoiy harakati, o'quvchilar tashkiloti tomonidan Navro'z, Mustaqillik kuni, kasb-xunar kuni bayramlari va ulug' sanalarga bag'ishlab dam olish kuni sayrlarini ommaviy ravishda (bir necha sinflar birgalikda) tashkil qilishadi.

1. Sayohatlar:

- «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus talablarini bajarishga tayyorgarlik maqsadida jismoniy tarbiya o'qituvchilar dam olish kuni piyoda yurish sayohatlarini sinflar ishtirokida tashkil qiladi. Bunda e'tiborga loyiq sayohatbop manzillar tanlanadi va 6-8 km masofa belgilanadi.

Ta'kidlash lozimki, yirik shaharlarda shart-sharoitlar, qulayliklar etarli darajada bo'lmagligi tufayli bunday sayohatlar istirohat bog'lari, aholi zich yashaydigan mavzelar, dahalar atrofidagi keng maydonlarda o'tkazilishi tavsiya etiladi. Bunda oddiy, tez yurish, past-baland joylarda yugurish, yashirib qo'yilgan buyumni (predmetni) izlab, chamalab topish, chodir o'rnatish kabi turlar bo'yicha musobaqalar o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

- qo'rg'on, qishloq sharoitlarida yaqin atrofdagi tog' oldi tepalik, qirlar, soylar, yaylovlarda yurish, yugurish, chodir o'rnatish, yashirib qo'yilgan narsalarni chamalab izlab topish, tibbiy yordam ko'rsatish kabi mashq-o'yinlar tashkil qilinishi mumkin.

- Umuman olganda sayr va sayohatlar jarayonida turizm bo'yicha tushunchalarni mustahkamlash, amaliy faoliyatlarni rivojlantirishga e'tibor beriladi. Shu sababdan fanlar bo'yicha o'qituvchilik ixtisosligidagi talabalar o'quv maskanidagi turizm tadbirlarida faol ishtirok etishlari lozim bo'ladi.

Umumta'lim maktablar, akademik litseylar va maxsus maktablarda (san'at, musiqa, jismoniy faoliyatlar cheklangan va h.k.) sayr va sayohatlar avvalgi sinflardagiga nisbatan VII-IX va X-XI sinflarda birmuncha ko'proq va murakkabroq shakllarda tashkil etiladi.

Bunda asosan (sayrda) fanlar bo'yicha qo'yilgan maqsad va vazifalarni bajarish, ilmiy-izlanish talablari yuritish maqsadlarida olib boriladi.

«Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablari asosida dam olish kuni piyoda yurish sayohatlari shahardan (qo'rg'on) tashqarida o'tkazilishi lozim. Imkoniyat va shart-sharoitlar bo'lmaganda esa shahar (qo'rg'on) sport inshootlari, muzey, istirohat bog'lari, keng maydonlar atrofida musobaqa shaklida o'tkazilishi lozim, bulda:

1. Belgilangan nazorat (kontrol) punktlari orasida (kamida 3-4 ta va ular oralig'i 5-700 m. masofa) yugurish.

2. Berkitilgan (yashirilgan) buyumni (konserva qutisi, baklajka va h.k. ichidagi yozuv qog'oz) chamalab izlab topish.

3. Xarita va chizmalar asosida joy lardagi belgilarni o'qish.

4. Kompas va tabiiy kuzatish orqali tomonlarni belgilash, oraliqlarni o'lchash.

Mazkur amaliy-jismoniy faol harakatlar va fikr-mulohazalar orqali o'quvchilarning jismoniy barkamolligi va nazariy bilimlarini kengaytirishga erishiladi.

Shu asosda tarix, geografiya, til-adabiyot, matematika va boshqa fanlar bo'yicha ixtisosli mutaxassislikni egallovchi talabalar turizmning shakl va turlari, ularning mazmunlarini nazariy jihatdan bilishlariga to'g'ri keladi. Shuningdek jismoniy tarbiya darslari, maxsus testlarga tayyorgarlik va talablarni bajarish jarayonlarida turizmning amaliy (texnik va taktik) mashqlarini bajarishlari, puxta o'zlashtirishlari lozim.

O'quv jarayoni tugab, mutaxassislik yo'lida (fanlar) faoliyat ko'rsatishda tabiiyki, ko'pchilik o'qituvchilar sinf rahbari, o'quv bo'limi mudiri, ma'naviyat ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari, xotin-qizlar qo'mitasi boshlig'i va boshqa jamoat ishlarida u yoki bu darajada faoliyat ko'rsatishadi. Bu jarayonlar esa o'quvchi yoshlar bilan ta'lim- tarbiya ishlarini olib borish, sayr-sayohatlarni tashkil qilishni taqozo etadi.

Xulosa yakuni shuki, boshlang'ich sinflar va fanlar bo'yicha o'qituvchilar hozirgi davr talablari asosida o'quvchilarning ma'naviy va jismoniy barkamolligini tarbiyalashda asosiy mas'uldirlar. Bu yo'lda sayr-sayohatlarning tashkiliy yo'llari va ularning mazmunlarini bilish muhim vazifa va burch hisoblanadi.

3.2.2. Kasb-hunar kollejlari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida turizmni tashkil qilish

Kasb-xunar kollejlari. O'zbekiston mustaqilligi va istiqloli tufayli xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari bo'yicha etuk mutaxassis kadrlar tayyorlash bo'yicha tub islohatlar o'tkazildi. Hunar-texnika bilim yurtlari aksariyat ko'pchilik texnikumlar, bilim yurtlari sohalar (ixtisoslik) bo'yicha kasb-hunar kollejlariga aylantirildi.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (29 avgust 1997 y.) asosida mustaqillik yillari davrida 1.140 ga yaqin akademik litsey va kasb-xunar kollejlari yangidan qurilib, ishga tushirilgan. e'tirof etish lozimki, faqat yirik va sanoat shaharlaridagina emas, balki tuman markazlari, aholi ko'p va zich yashaydigan qo'rg'onlarda (poselka) ham xo'jalik yuritish turlari va pedagogika (maktabgacha tarbiya va boshlang'ich ta'lim) kollejlari tashkil etilib, ularga zamonaviy bino, o'qitish-texnik vositalar, sport inshootlari bilan ta'minlangan.

Davlat ta'lim standartlari asosida sohalar bo'yicha kollejlarda «Jismoniy tarbiya» dars sifatida o'tkazilmoqda. Ularning mazmunlarida umumiy jismoniy tayyorgarlikni tarbiyalash bilan bir qatorda kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik (KAJ) professionalno-prikladnaya fizicheskaya podgotovka-PPFP) mashg'ulotlariga

alohida e'tibor beriladi. Masalan: pedagogika kollejlarda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil qilish usullari, sport o'yinlari, harakatli o'yin- mashqlar, sayr-sayohatlarni uyushtirish yo'llariga ko'proq e'tibor qaratiladi.

qishloq va suv xo'jaligi va ular bilan aloqador bo'lgan kollejlarda (iqtisod, qurilish, madaniyat va h.k.) kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikka qaratilgan sport turlari bo'lgan kurashlar, sharqona yakka bellashuvlar, engil atletika, futbol, tennis, milliy harakatli o'yinlar moslashtirilgan holda qo'shib olib boriladi.

Sportning zamonaviy turlari (dasturdagi turlar), sharqona yakka kurashlar, ot o'yinlari (uloq-ko'pkari, poyga, g'ovlardan sakrash, raqs va h.k.) va milliy harakatli o'yinlar huquqni muhofaza qilish, qurolli kuchlar va boshqa ixtisoslikdagi kollejlarda darslar va mashg'ulotlar (trenirovka) jarayonida qo'llanilmoqda.

Ba'zi ixtisosliklar va havaskor sportchi-talabalar orasida chang'ida uchish, otlarda sayohat (Chimyon, Beldirsoy, Zomin, Zarafshon, Samarqand va xududlar) qilish kabi tadbirlar ham kasb-xunarga tayyorlashda xizmat qilmoqda.

Ma'lumki, O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport tizimining asosini «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari tashkil etadi. Shu sababdan ham kasb-xunar kollejlardagi maxsus testlar bo'yicha o'tkaziladigan tadbirlar, maxsus musobaqalarda bir kunlik sayohatlar o'ziga xos xususiyatga egadir. Bunda kollej o'quvchi-talaba yoshlardan quyidagi faoliyatlarni bajarishni talab etiladi, ya'ni:

- Dam olish kuni, bayramlar, ulug' sanalarga bag'ishlangan tadbirlar jarayonida turli sayrlarda (ekskursiya) qatnashish;
- Kasaba uyushmalari, yoshlar ijtimoiy harakati, «Kamolot» xayriya jamiyati, «ekosan» xalqaro jamiyati tarmoqlari tomonidan markaziy shaharlar, tarixiy-madaniy obidalarga uyushtiriladigan (rejali- putevka) sayrlarda qatnashish;
- «Barkamol avlod» sport o'yinlari davomida (shahar, viloyat va respublika bosqichlari) tashkil qilinadigan sayrlarda faol ishtirok etish;
- «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablari asosida uyushtiriladigan bir kunlik, tunab kelish piyoda yurish sayohatlarida bevosita qatnashish;
- Mustaqil va guruh (8-10 kishi) bo'lib tabiatning manzarali go'shalariga sayohat uyushtirish, dam olish, tabiatni kuzatish, fermer xo'jaliklari, o'rmon va qo'riqxonalar xodimlariga amaliy yordam ko'rsatish;
- Sayr-sayohatlarga doir shahar, viloyat va respublikada tashkil etiladigan madaniy-amaliy tadbirlarda ishtirok etish;
- Turizmga doir o'quv, uslubiy qo'llanmalar, anjomlarning ilmiy to'plamlarini o'qish, nazariy bilimlarni kengaytirish;
- Televizion ko'rsatuvlardagi sayr-sayohatlarni ko'rib borish;
- O'z kasbiga mos keladigan turizm tadbirlari va faoliyatlarni madaniy, xo'jalik, moddiy-texnik ta'minot, moliyalashtirish, o'zini-o'zi boshqarish va h.k.) o'rganish, tahlil qilish.

O'rta maxsus o'quv yurtlari (texnikumlar, bilim yurtlari, turli maktab-kurslar) faoliyati va ulardagi jismoniy madaniyat hamda sport tadbirlari kasb-xunar kollejlardagi kabi olib boriladi. Tabiiyki, sayr-sayohatlar ham shu asoslarga o'xshash

bo'lib, «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablari amalga oshiriladi. Shunga asosan o'rta maxsus o'quv yurtlarining o'quvchi-talaba yoshlari kasb-xunar kollejlari o'quvchi-talabalariga qo'yilgan talablarni bajarishlariga to'g'ri keladi. Shuningdek, amaliy malakalar hosil qilish maqsadida o'quv amaliyotlari (ishlab chiqarish, boshqarish jamoalarida sinov-tajribalar ortirish-praktika) jarayonida turli tashkilotlar va asosan o'z ixtisosiga doir mos keladigan jamoalarning jismoniy madaniyat, sport va turizm ish faoliyatlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shular asosida turizm bo'yicha referatlar tayyorlash, ma'ruzalar bilan talabalarning ilmiy anjumanlarida ishtirok etish tavsiya etiladi.

Oliy ta'lim tizimidagi jismoniy tarbiyada turizm. O'zbekiston Badiiy Akademiyasi, O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «Yoshlar Vatan ardog'ida» (2008 - yoshlar yili) nomli uslubiy qo'llanmasida (T., 2008 y.) ta'kidlanishicha, respublikada 65 ta oliy o'quv yurti mavjud. Ularda 850 yo'nalish va mutaxassislik bo'yicha 300 mingga yaqin talaba bilim olmoqda (17 bet).

O'zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash milliy dasturi va Davlat ta'lim standartlari asosida barcha oliy o'quv yurtlarining I-II bosqichlarida "Jismoniy tarbiya" fan sifatida o'qitiladi. Dastur tarkibidagi sport turlari, darsdan tashqari o'tkaziladigan sport turlari bo'yicha maxsus mashg'ulotlar (trenirovka) bo'lajak mutaxassislarning jismoniy barkamolligi va iqtidorli sportchi-talabalarning sport mahoratlarini tarbiyalashga qaratilgan.

O'zRVMning «O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'risida»gi qarori (27 may 1999 y.), «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonunlar asosida oliy o'quv yurtlarida sport klublarni tashkil qilish, Universiadalar o'tkazish, «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari asosida talabalarni hozirgi davr asosida jismonan tarbiyalash talab etiladi.

Bunday ulkan va ulug'vor hamda murakkab tadbirlar mazmunida turizmning tilga olinishi, ularning tub mohiyatlari ochib berilishi hozirgi zamon kadrlar tayyorlash tizimida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Boshda ta'kidlanganidek, mamlakatda jismoniy madaniyat va sport tizimining asosini «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari tashkil etadi. Shu sababdan ham oliy ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya darslari mazmuni testlarga moslashtirilgan. Talabalarning jismoniy tarbiya darslarida shug'ullanishi, qo'yilgan talab va me'yorlarni bajarishida maxsus testlarga asoslaniladi. Shu asosda talabalar bir kunlik sayohatlarda (piyoda yurish) ishtirok etishlari shart bo'ladi. Buning uchun quyidagi tadbirlardan foydalaniladi:

- Jismoniy tarbiya darslari va darsdan tashqari o'tkaziladigan turli tadbirlarda (ertalabki yoki darsgacha gigienik gimnastika musobaqalari, yotoqxona) sayohatlar haqida tushunchalar berish;
- «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari talablarini bajarishga doir tayyorgarlik mashg'ulotlar, musolbaqalar;
- Sport klub, jismoniy tarbiya kafedralari tomonidan tashkil etiladigan

yig'ilishlar, suhbatlar, seminar-kengashlarda sayohatlar haqida topshiriq, talab, axborotlar berish;

- Universiada musobaqalariga tayyorgarlik, birinchi bosqich (oliy o'quv yurti) musobaqalari jarayonida sayr-sayohatlar haqida suhbatlar, topshiriqlar, takliflar.
- Universiada musobaqalarining keyingi bosqichlarida (shahar, viloyat), ayniqsa final qismida (respublika miqyosida) oraliqlar, bo'sh vaqtlarda tashkil etiladigan sayrlar (diqqatga sazovor madaniy-tarixiy obidalarga sayr).
- Milliy va xalqaro turizm haqida ma'lumotlarga ega bo'lish;
- Joylarda o'tkaziladigan turizm tadbirlari, xalqaro ko'rgazmalar («ekosan» va O'zbekturizm milliy Kompaniyasi), anjumanlar bilan tanishish;
- Turizmga doir o'quv, uslubiy qo'llanmalar, ilmiy to'plamlarning mazmuni bilan tanishish;
- Turizm mavzusida referatlar, ilmiy-nazariy ma'ruzalar tayyorlash;
- Turizm texnikasi va taktikasi bo'yicha musobaqalarda ishtirok etish, hakamlik vazifasini bajarish;
- Turizm bo'yicha shahar, viloyat, respublika sport sektsiyalarida shug'ullanish, darajalar (razryad) va unvonlarga (instruktor) ega bo'lish.

3.2.3. Yozgi dam olish oromgohlari va sog'lomlashtirish sport maskanlarida turizmning xususiyatlari

Maktab o'quvchilarining yozgi dam olish va sog'lomlashtirish oromgohlari.

Farg'ona vodiyasi, Toshkent viloyati, Jizzax, Samarqand va Janubiy viloyatlarning ko'pchilik qismi katta-kichik tog'lar bilan o'ralgan. Daryolarning so'lim sohillari, keng yaylovlar yozgi dam olish va sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil qilishga ancha qulay hisoblanadi. Shu sababdan ham bunday manzarali, xush havo va salqin joylarda mehnatkashlarning dam olish uylari, idoralarning sog'lomlashtirish maskanlari va o'quvchi yoshlarning yozgi dam olish oromgohlari joylashgan. Ularda ta'lim-tarbiya va sog'lomlashtirish bilan bog'liq bo'lgan turli tuman madaniy hamda ommaviy sport tadbirlari uyushtiriladi. Ularning tarkibida bir kunlik va tunab kelish piyoda sayohatlari muhim o'rin egallaydi.

Oromgohlarning geografik jihatdan joylashishi, moddiy texnik bazaga ega bo'lshishi va mutaxassislarning tajribalari asosida piyoda yurish sayohatlarining yo'nalishlari (ma'rifiy) bajariladigan amaliy faoliyatlar har xil bo'lishi mumkin.

Shu asosda umumiy ravishda hisobga olib, quyidagilarni bayon etishga to'g'ri keladi:

- ertalabki gigienik gimnastika (zaryadka) mashqlarini bajarish va tashkil qilishda past-baland joylardan o'tish, atroflarni tomosha qilish;
- Oromgohning tartib rejasi (grafik) asosida kunning birinchi yoki ikkinchi yarmida oromgoh atroflarini aylanib o'tish, o'simliklar, daraxtlar, parrandalarning turlari bilan tanishish (xaftada 2-3 marta);
- Dam olish kunlari (rejaga qarab) bir kunlik va tunab kelish piyoda sayo-

hatlarini tashkil qilish. Bunda dovonlardan oshish, diqqatga sazovor joylar (o'rmon, buloqlar, turli shakllardagi toshlar, qirlar va h.k.) bilan tanishiladi;

- Oromgohda dam olishning yakunida katta gulxan yoqilib, suhbat, o'yinlar, raqslar, qo'shiq, topishmoq va turli o'yin-bahslar tashkil qilinadi. eng faol o'quvchi-sayyohlar rag'batlantiriladi. Bu tadbirlarni oromgohning instruktor-tashkilotchisi tomonidan tashkil qilinadi.

Talabalarining sog'lomlashtirish sport maskanida sayohatlarni o'tkazish.

Nizomiy nomidagi Toshkent DPU, Farg'ona DU, Alisher Navoiy nomidagi Samarqand DU va yana bir qator oliy o'quv yurtlarining yozgi sog'lomlashtirish sport maskanlari 50 yildan ortiq tajribalarga ega. Xumson (Toshkent DPU), Shohimardon (Far.DU), Ohalik, keyinchalik Omonqo'ton (Sam.DU) maskanlarida sayohatlar ikki yo'l bilan olib boriladi:

1. Barcha fakultetlardan yig'ilgan talabalar jamoasi (guruhlar) yozning iyul va avgust oylarida (ikki potok) dam olish, sog'lomlashtirish, sport, piyoda yurish turlari bo'yicha faoliyatda bo'ladi.

2. Jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat fakultetlarining I-II bosqich talabalari may-iyun oylarida (bir oy) o'quv-yig'in (uchebn.sbor) mashg'ulotlarini o'tkazadi.

Mazkur tadbirlar asosan o'quv bo'limi, fakultetlarning rahbarligi, kasaba uyushmasi hamda yoshlar ijtimoiy harakatining "Kamolot" jamg'armasi, sport klub, jismoniy tarbiya kafedrasining bevosita tashkilotchiligi va rahbarligida o'tkaziladi.

Umum dam olish (fakultetlarning talabalari) tadbirlarida piyoda yurish sayohati quyidagicha tashkil qilinadi:

- Haftada 1-2 maskan atroflarini tomosha qilish, joylar bilan tanishish (sayohatlarga tayyorgarlik maqsadida);

- Dam olish kuni (reja asosida boshqa kun bo'lishi ham mumkin) sayohatni o'tkazish. Bunda borish-kelish masofasi joylarning sharoitiga to'siqlar, balandliklar, suvli yoki suvsiz erlar) qarab 8-10 km dan kam bo'lmasligi lozim;

- Dam olish muddati oxirlarida tunab kelish sayohatini o'tkazish;

- So'nggi kun-kechada katta gulxan yoqilib, maskandagi ishlarga, qatnash-chilarning faoliyatiga yakun yasaladi.

Jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat (chaqiriqqacha harbiy ta'lim ham) fakultetining talabalari bilan piyoda yurish quyidagi tartibda bo'ladi:

1. Maskanda tunab-yashash sharoitida:

- Turizm bo'yicha nazariy mashg'ulotlarni o'tkazish (ma'ruza, seminarlar);

- Mavzular bo'yicha amaliy mashg'ulotlar (jihozlar, topografiya, tibbiy yordam va h.k.);

- 2-3 marta bir kunlik va tunash kelish piyoda yurish sayohatlarini o'tkazish.

2. Ko'p kunlik (5-6 kun) piyoda yurish sayohatlari:

- Ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlardan keyin (4-5 kun) ko'p kunlik sayohatlarga tayyorgarlik;

- To'ralarga (ryukzak) ust-kiyim bosh, kerakli buyumlar, sayohat jihozlari, oziq-ovqatlarni joylashtirish;

- Sayohatning birinchi kuni reja asosida 10-12 km masofani piyoda yurib o'tish (sharoitlar asosida masofa uzaytirilishi va qisqartirilishi mumkin);
- Sayohatning 2-3 kunlari kamida 30-35 km masofani bosib o'tish;
- Manzilga etib, yarim (to'la) kun dam olish;
- Maskanga qaytish boshqa yo'nalishda (marshrut) bo'lishi maqsadga muvofiqdir;
- Borish yoki qaytishda birinchi darajali qiyinchilikdagi (kategoriya) dovondan (er sathidan 1,5-2 km baland) oshish zarurdir. Bu talab o'quv rejasi bo'lib, qatnashchilar turizm bo'yicha uchinchi razryad me'yorini (normativ) bajarishlari ko'zda tutilgan. Yurish yo'llarining masofasi jami (avvalgi sayohatlar hisobidan) 120-130 km ni tashkil qiladi.

Ko'p kunlik piyoda yurishlar davomida yoki yurishlardan qaytib kelgach, avvaldan tayyorlangan turizm trassasida (maxsus joylarda) texnika musobaqasi o'tkaziladi. Bunda asosan quyidagi talablar amalga oshirilishi kerak:

1. Trassa masofasi kamida 6-8 km bo'lib, past-baland, qir, soyYu jarlik, tekisliklarda 8-10 ta nazorat (kontrol) punkt o'rnatiladi. Ular qatnashchilar uchun mutloq noma'lum bo'lishi va har bir punktda maxsus belgi (konserva qutisi yoki baklajkaga solingan yozuv, №) bo'lishi lozim. Musobaqachilar vaqtga yurib-yugurib ularni topib yig'ib musobaqa boshlangan joyga (finish) olib kelib topshirishi shart.

2. Nazorat punktlarini topishda maxsus chizma (sxema) va kompaslardan foydalaniladi. Ba'zi joylarda yo'nalishlarni ko'rsatuvchi belgi (strelkalar) o'rnatiladi.

3. Joylarning sharoitiga qarab va hakamlarning ko'rsatmasi asosida to'siq-tosh yoki ariqdan sakrab o'tish, arqonga osilib balandlikka (3-4 m) chiqish va tushish, «Jarohatlanganlarni» zambilda (tabiiy moslamalar, kiyim, odev) ko'tarib belgilangan joyga (25-20 m) avaylab tez olib borish va birinchi tibbiy yordam ko'rsatish rejalashtiriladi. eng so'ngida esa vaqtga chodir o'rnatish, to'rvaga (ryukzak) buyumlarni joylashtirish bo'yicha musobaqa - bahs o'tkaziladi.

O'quv yig'in mashg'ulotlarining oxirida katta gulxan tashkil qilinadi va barcha faoliyatlarga yakun yasaladi.

O'quv yig'in jarayonidagi turizm mashg'ulotlari talabalarga quyidagi talablarni qo'yadi:

1. Turizm bo'yicha nazariy bilimlarni egallash va amaliy malakalar hosil qilish.
2. Turizm jihozlarini (shaxsiy va guruh) yig'ishtirish, saqlash, olib yurish.
3. Oziq-ovqatlar hajmi va ularning kuchini (kaloriya) bilish.
4. Topografik bilimlarni mukammal egallash, yo'lda yurish chizmalarini tayyorlash, kompas bilan ishlash.
5. Jarohatlanganlarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish usullarini bilish, kerakli dorilarni nomlari va qachon. qanday qilib ulardan foydalanishni bilish.
6. Turizm texnikasiga doir maxsus va umumiy mashqlarni amaliy jihatdan bajarishni bilish.
7. Sayohat rahbari va uning yordamchilariga quloq solish, topshiriq va vazifalarni so'zsiz bajarish.

8. O'z ixtisossi (sport turi) bo'yicha maxsus mashqlar va umumrivojlantiruvchi mashqlarni har kuni takrorlash.
 9. Biron musiqa asbobini chala bilish yoki qo'shiq aytish, raqsga tushishni bilish.
 10. Kinokamera, videoapparat, fotoapparatlarni ishlata bilish.
 11. Tartib-intizomni saqlash, o'zaro hamkorlik va yordam berish kabi fazilatlariga rioya qilish.
 12. Kurs (bosqich) ishlari uchun materiaollar to'plash.
- Sayohat rahbari tomonidan yana boshqa vazifalar qo'yilishi mumkin.

3.2.4. Turizm texnikasi bo'yicha musobaqalar o'tkazish namunalari

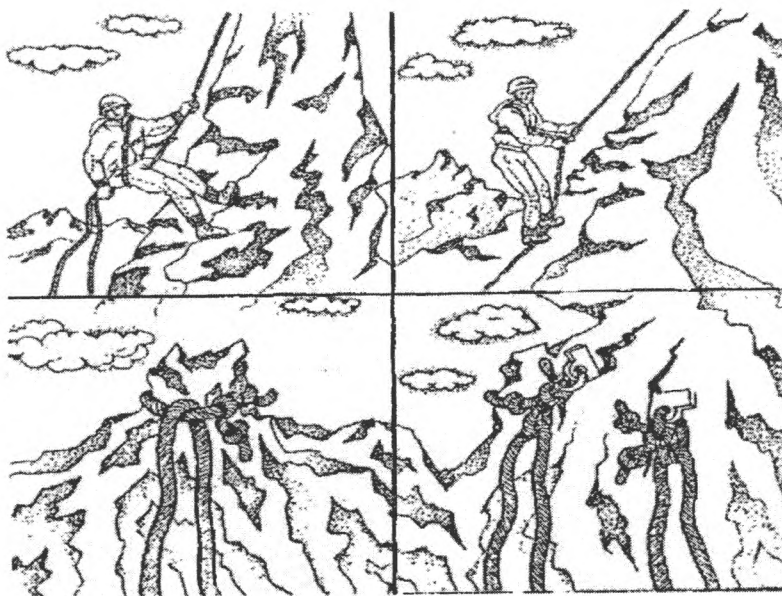
Sayohatlar, yurishlarda xilma-xil musobaqalar, slyotlar tashkil qilinadi. Katta yoshdagi kishilarning sayohatlari jarayonida sportning voleybol, futbol, badminton, suvda suzish kabi turlaridan oddiy qoidalar bo'yicha musobaqalar, ko'ngil ochish tadbirlari tashkil qilinadi. Turli harakatli o'yinlar uyushtiriladi. Balandliklarga chiqish, tushish, chodirlarni tez o'rnatish, ovqat pishirish kabilar bo'yicha ham musobaqalar, estafetalar tashkil qilinadi. Turistik sayohatlar va yurishlar davomida tashkil etiladigan turli musobaqalar ham avvaldan tayyorlangan bo'lib, maxsus reja yoki nizom asosida o'tkaziladi.

Maktab o'quvchilarining barcha sayohat va yurishlarida yo'lda yurish tartibi, atroflarni ko'zdan kechirish, joylarni o'rganish, muzey va diqqatga sazovor joylarni tomosha qilish, sxema tuzish kabi tadbirlar bilan birgalikda turistik musobaqalar ham tashkil qilinadi. Maktab o'quvchilarining turizm bo'yicha musobaqalari turistik texnika va slyot hisoblanadi.

Turistik texnikaning asosiy elementlari past-baland joylarda yugurish, to'siqlardan arqon va oddiy moslamalardan qilingan vositalar yordamida o'tish, shikastlangan paytda birinchi yordam berish, karta (sxema) bo'yicha joylarni belgilash, azimut bo'yicha yurish, chodirlarni vaqtida qurish, ryukzakka kerakli buyum va jihozlarni joylashtirish, ovqat pishirish, choy qaynatish, devoriy gazeta tayyorlash, fotoalbomlarni namoyish qilish kabilardir.

Ana shu elementlar turistik musobaqa yoki slyotlarda bajariladi.

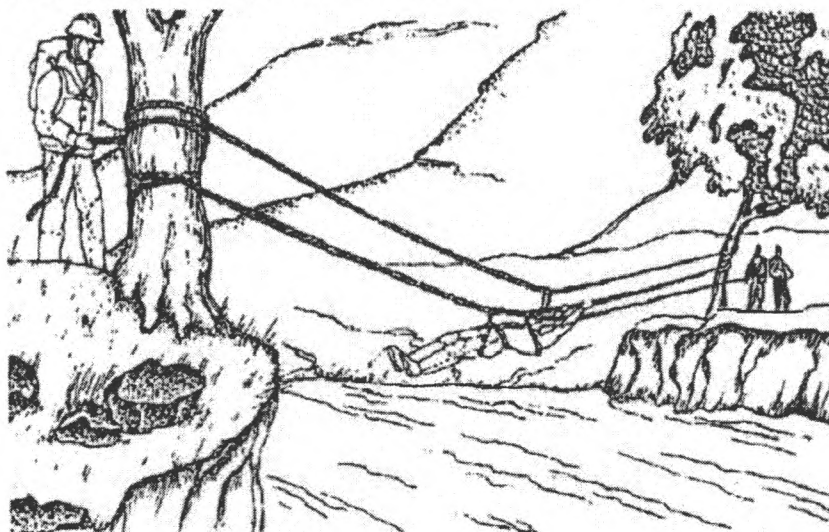
Turizmning elementlari bo'yicha musobaqani bir jamoaning (kollektiv) o'zi ham tashkil qilishi mumkin. Bunda bir necha jamoa tashkil qilishga to'g'ri keladi. Jamoalar tuzish imkonini bo'lmaganda namuna sifatida 10-15 turistning ishtirokida musobaqa tashkil qilinadi. Bunday musobaqalar o'quvchi va turistlarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, turistik malaka hosil qilish, yirik musobaqa yoki slyotlarga tayyorlanish maqsadida maktab turizm sektsiyalarida yil davomida muntazam o'tkaziladi. Bunday musobaqalar talabga javob beradigan tabiiy sharoitlarda tashkil qilinadi.

Rasm 3.1. Arqonda osilib o'tish

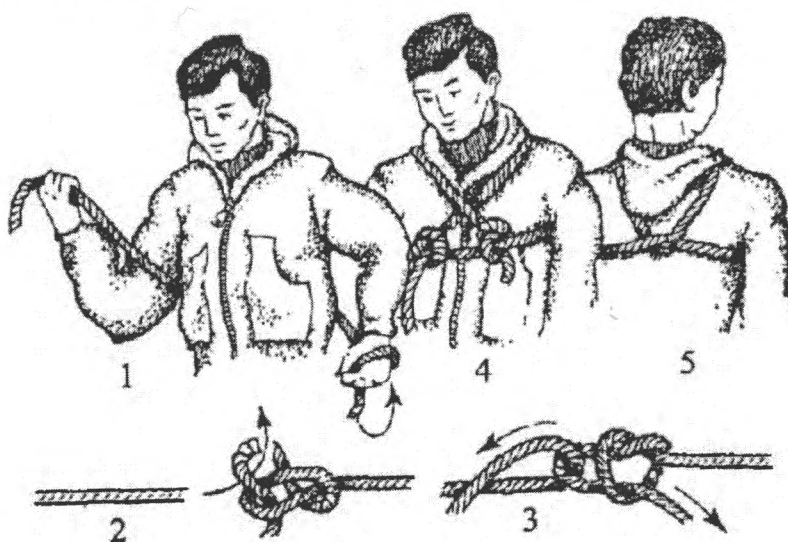
Musobaqalarni yaqinroq daryo sohillari, jar, tepa yoki uncha baland bo'lmagan tog' zonalarida o'tkazishni mo'ljallash lozim. Bunday sharoitlar bo'lmagan paytlarda, bahor, kuz, hamda ta'til vaqtlarida 2-3 kunlik yurish tashkil qilish, asosiy manzilga etgach, musobaqalarni uyushtirish kerak bo'ladi.

Slyot turistlarning katta anjumani, yig'indir. Slyot asosan tuman, shahar, viloyat, respublika miqyosida maxsus nizom asosida o'tkaziladi. Maktab o'quvchilarining turistik slyotlari, kasaba uyushmalari va xalq maorif organlari tomonidan tashkil qilinadi. Boshqa tashkilot, muassasa va o'quv yurtlarida tashkil qilingan turistik slyotlarga ham tegishli sport jamiyatlari, turizm kengashlari rahbarlik qiladi. Slyot o'tkazishdan bir necha oy ilgari nizom ishlab chiqiladi va tegishli joylarga yuboriladi. Nizom asosida o'quv yurtlari, tashkilotlari, muassasalar jamoa tayyorlaydi.

Rasm 3.2. Arqonni daraxtlarga mustaxkamlash va xavfsizlikni saqlash usuli

Slyotni o'tkazish uchun tashkiliy komissiya tuziladi. Komissiya hakamlar va slyotda xizmat qiladigan mas'ul xodimlarni tayinlaydi, xavfsizlik va qutqarish jamoalarini awaldan ogohlantiradi. Marshrut kvalifikatsion komissiyasi (MKK) musobaqa o'tkaziladigan joy sxemasi va rejasini ko'rib chiqib, uni tasdiqlaydi. Bu komissiya hakamlarni belgilangan trassa va nazorat punktlarga taqsimlaydi, musobaqa oldidan esa bevosita ko'rib chiqadi. Slyot kuni hakamlar o'z joylariga ertaroq borib joylashadilar. Mo'ljallash (orientirlash) elementlari bo'yicha musobaqa bo'lganda bu jarayonlar asosan yashirish (sirli) ravishda amalga oshiriladi. Chunki, jamoa vakili yoki uning a'zolari noma'lum trassani awaldan bilmasliklari kerak. Sxema yoki azimut belgilari faqat start oldidan qatnashchilar qo'liga beriladi.

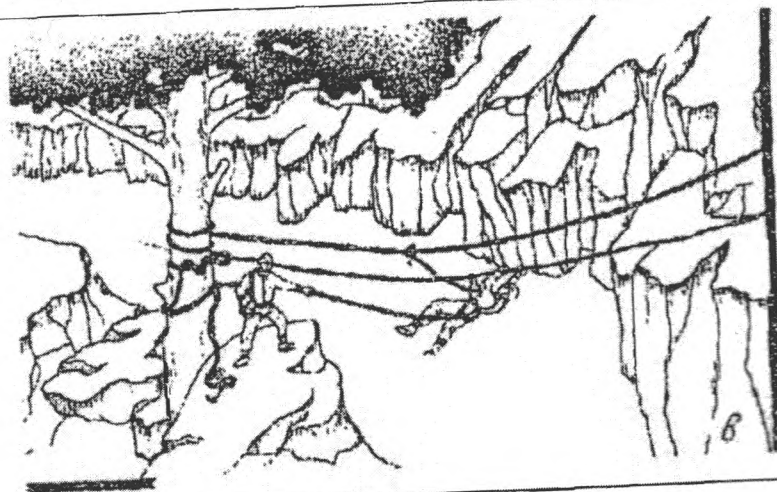
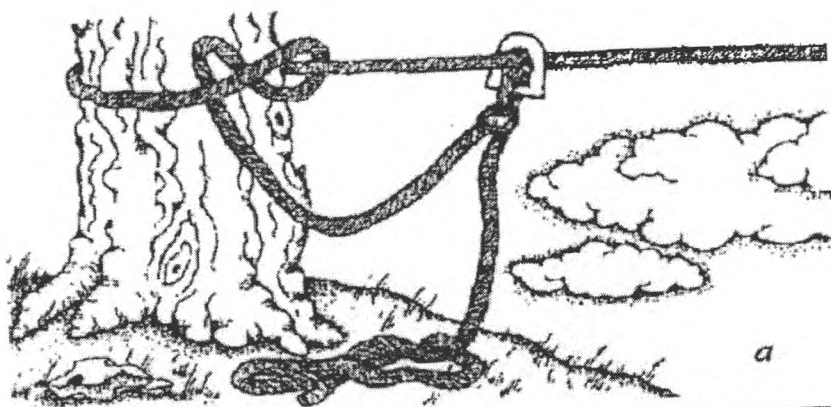

Rasm 3.3. Arqonni tanaga bog'lash usullari

Slyot dasturida asosan quyidagi tadbirlar bo'ladi:

1. Umumiy parad, raport.
2. Turizm to'g'risida ma'ruza yoki biron jamoaning ish tajribasi joriy qilinadi (qisqacha mazmunda).
3. Musobaqa, estafetalar.
4. Chamalash elementlari bo'yicha musobaqa.
5. Mazali ovqat pishirish, choy qaynatish bo'yicha musoba.
6. Jamoa hayotini aks ettiruvchi ko'rgazma (fotoalbom, muzey materiallari, devoriy gazetalar, texnik vosita va hokazolar).
7. Badiiy havaskorlik ko'rigi.
8. Gulxan tayyorlash va uni yoqish.
9. g'oliblarni mukofotlash.

Slyotlar 2-3 kun va undan ortiq vaqtga mo'ljallanadi. Slyotlar davomida, ya'ni kechki paytlarda katta gulxanlar tashkil qilinadi. Gulxan atrofida turli suhbat, ma'ruza, kontsertlar uyushtiriladi. Badiiy havaskorlar ko'rigi, turli raqslar, tajriba almashish, ilg'or tajribalarni joriy qilish to'g'risida ko'pgina ishlar qilinadi.

Rasm. 3.4. Tog'li joylarda arqonda osilib o'tish

Har bir o'qituvchi yoki turizm sektsiyasining rahbari turistlarga slyot nizomi dasturi va tashkiliy ishlar formasini izchil o'rgatishi va ularni to'la amalga oshirish uchun bor imkoniyatlardan foydalanishi kerak.

Slyotlar yoki turistik musobaqalar uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitni (oziq-ovqat, transport, turistik jihozlar) maktab jamoasi, tuman kasaba uyushmasi tashkiloti va xalq maorifi organlari yaratib beradi. Ko'pchilik sport jamiyatlari bunday slyotlarni o'tkazganda tashkiliy ishlarni o'z zimmlariga oladilar.

Dam olish oromgohlarida o'tkaziladigan tadbirlarning katta qismini turistik sayohat va yurishlar tashkil etadi. Shu sababdan yozgi mavsumda va doimiy ishlaydigan lagerlarda taqvim reja asosida turistik sayohat va yurishlar uyushtiriladi.

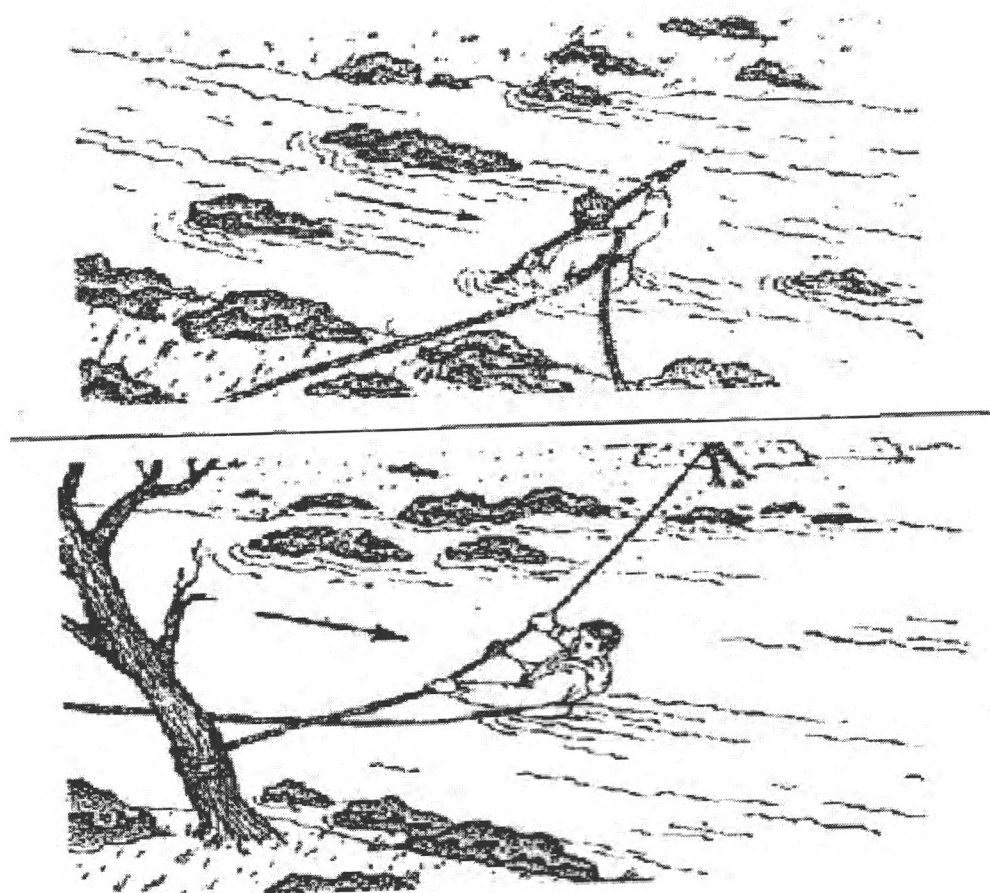
Dam olish mavsumi oxirida turizm bo'yicha slyot tashkil qilinadi. Slyotni tashkil qilish va uyushtirish umumiy qoidalariga ko'ra o'tkaziladi. Slyot dasturi lager sharoitiga moslashtirib tuziladi. Slyotga qo'shni lager yoki qishloq yoshlari hamda rasmiy kishilar taklif qilinadi. Slyot oxirida gulxan tashkil qilinadi. "Yosh turist", "Turist" razryad normalarini yoki "Alpomish" va "Barchinoy maxsus testlari talablarini to'la bajargan o'quvchilarga ko'krakka taqiladigan nishon va g'vohnomalar tantanali ravishda topshiriladi. Gulxanda turizmga va oromgoh ishlariga ham yakun yasaladi.

Maktab o'quvchilarining turistik musobaqa va slyotlari jarayonida tibbiy xizmat tashkil qilinadi. Shunga qaramasdan markaziy turizm sektsiyalari, turistik klublar va bolalar turistik-ekskursiya stantsiyalarida qutqarish otryadlari tuzilib, ular eng tajribali turistlar, alpinistlar, jamoatchi instruktorlardan tashkil topadi.

Har bir turist yoki o'quvchi turistik texnika elementlarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa-da, ayrim hollarda baxtsizlikka uchrashi mumkin. Shuning uchun slyot va musobaqalarda qutqarish komandalari doimo tayyor holda turadi. Ayniqsa toshlardan, jarlardan, kanal yoki katta suvlardan arqon bilan o'tishda, chiqish va tushishda xavfsizlik va qutqarish jamoalari shay turadi, tegishli choralarni ko'radi.

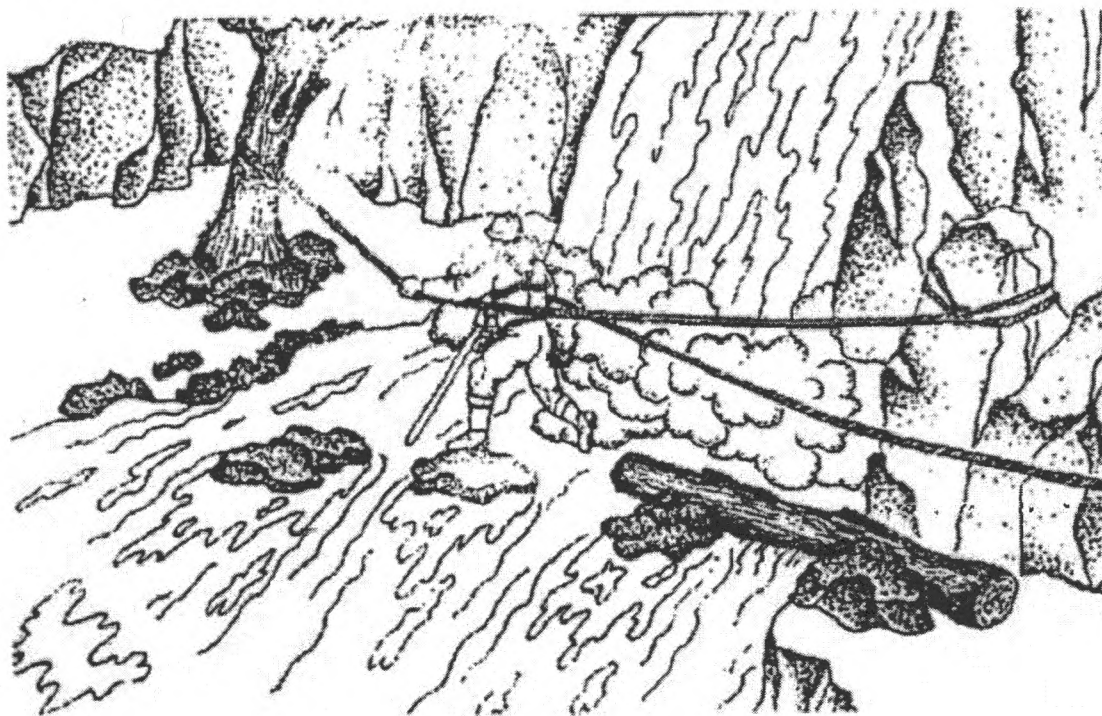
Qutqarish komandasi yoki otryadlari a'zolari yil davomida, ayniqsa qiyin ob-havo sharoitida murakkab trassa yoki ob'ektlarga borib, muntazam mashq qiladi, malaka oshiradi va o'z mahoratlarini mustahkamlab boradi.

Maktablarda, barcha o'quv yurtlarida, shuningdek, korxona, tashkilot va muassasalardagi turizm sektsiyalari bir yilda ikki marta, ya'ni o'quv yili va yil oxirida o'z jamoasi va yuqori tashkilotlar uchun yozma hisobot tuzadi. Yozma hisobot tuzish uchun yil davomida qilingan ishlarni ko'zdan kechiradi, tahlil qiladi. Hisobot tuzish uchun quyidagi hujjatlarni yuritish va ularni tizimli ravishda hisobga olib borish tavsiya etiladi:

Rasm 3.5. Oldindagi kishining xavfsizligini ta'minlash

1. Umumiy ish rejasi.
2. Sektsiya ishining rejasi.
3. Turistik yurishlarning taqvim rejasi.
4. Sektsiyajurnali.
5. Jamoatchi instruktorlar, tashkilotchilar, faollar tayyorlash jurnallari.
6. Maktab direktori, tuman xalq ta'limi organi, sport jamiyati, sport tashkiloti va boshqa yuqori tashkilotlardan kelgan ko'rsatmalari, buyruqlar, nizomlar, rejalar va boshqalarni hisobga olib borish jurnali.
7. O'tkazilgan yurish, sayohatlarning marshruti, rejasi, sxemasi, tegishli tashkilotlar (MKK) tasdig'idan o'tgan marshrut varaqalari, bayonnomalar hisobi.

Rasm 3.6. Suvdagi toshlar ustidan o'tish

8. Ko'p kunlik turistik yurishning rejasi, sxemasi, hisoboti, fotolar.
9. Tayyorlangan fotogazeta, fotoalbom, fotomontajlar.
10. O'z jamoasi haqida gazetalarda bosilgan materiallar, maqola va xabarlar.
11. Turizm sektsiyasi, maktab jamoasining turizm to'g'risidagi umumiy yig'ilishlari qarorlari to'plami.
12. Turistik faollar ro'yxati.
13. Turizm bo'yicha razryad va boshqa normalarni bajarganlik haqidagi hujjatlar.
14. Turistik jihozlar ro'yxati.
15. Maktab yoki otaliqdagi tashkilotlar tomonidan ko'rsatilgan moddiy yordamlarga doir hujjatlar.
16. O'quvchi yoshlar ijtimoiy harakat tashkilotlarining turizmga bevosita qatnashishini aks ettiruvchi hujjatlar.

1. The first of these is the fact that the
2. of the world is not a uniform one, but
3. is divided into many different parts.

4. The second is that the world is not a
5. uniform one, but is divided into many
6. different parts.

7. The third is that the world is not a
8. uniform one, but is divided into many
9. different parts.

10. The fourth is that the world is not a
11. uniform one, but is divided into many
12. different parts.

13. The fifth is that the world is not a
14. uniform one, but is divided into many
15. different parts.

16. The sixth is that the world is not a
17. uniform one, but is divided into many
18. different parts.

19. The seventh is that the world is not a
20. uniform one, but is divided into many
21. different parts.

22. The eighth is that the world is not a
23. uniform one, but is divided into many
24. different parts.

25. The ninth is that the world is not a
26. uniform one, but is divided into many
27. different parts.

28. The tenth is that the world is not a
29. uniform one, but is divided into many
30. different parts.

31. The eleventh is that the world is not a
32. uniform one, but is divided into many
33. different parts.

34. The twelfth is that the world is not a
35. uniform one, but is divided into many
36. different parts.

37. The thirteenth is that the world is not a
38. uniform one, but is divided into many
39. different parts.

40. The fourteenth is that the world is not a
41. uniform one, but is divided into many
42. different parts.

17. O'tkazilgan tadbirlarni hisobga olib boradigan daftar.

18. «Yoshlik» va boshqa sport jamiyatlari tashkilotlarining ko'rsatgan yordamlarini aks ettiruvchi daftar.

Hisobotda quyidagilarga e'tibor berish kerak bo'ladi:

1. Tashkiliy ishlar:

A. rejalashtirish;

B. sektsiyani uyushtirish;

C. sayohat va yurishlarga kerakli jihozlarni to'plash;

D. turizmga doir umumiy yig'ilishlar o'tkazish;

E. amaliy tadbirlarda mas'ul kishilar, ya'ni jismoniy tarbiya, biologiya, geografiya, tarix o'qituvchilari, o'quvchi yoshlar ijtimoiy harakati tashkilotlarining faol ishtiroki va to'la tahlili.

2. Umumiy tarbiyaviy, ommaviy va targ'ibot ishlari:

A. turizm to'g'risida suhbat, ma'ruza, kechalar o'tkazish;

B. devoriy gazetalar, video tasvirlarni namoyish qilish, tanqidiy materiallar, uning natijalari, fotomontaj tashkil qilish;

C. sayohatlar, yurishlar, slyotlar o'tkazish va uning natijalari;

D. o'quvchilarning bir kunlik, ko'p kunlik yurishlari, yurish davomida ijtimoiy-foydali ishlar;

E. o'lkani o'rganish, qidiruv ishlari yakuni;

F. turizm bo'yicha muzey (burchak) ishlariga tavsif.

3. Moliyaviy va xo'jalik ishlari:

A. turistik jihozlarning soni, yangidan olish ish tahlili;

B. sarflangan pul, otaliqdagi tashkilotlar yordami;

C. jihozlar bilan ta'minlashdagi kamchilik yoki ilg'or tajribalar, maktab rahbari faoliyati.

4. Xulosalar:

A. maktabda erishilgan yutuqlar yoki kamchiliklar sababi;

B. asosiy yutuqlar va kamchiliklar, uni tugatish yo'llari;

C. navbatdagi rejalarni amalga oshirish tadbirlari.

Umuman, hisobot qilingan ishlarni konkret va ob'ektiv yoritilishi, tanqidiy bo'lishi, jamoani turizmga jalb qilish yo'llarini topishga qaratilmog'i kerak. Hisobotni ilmiy-metodik formalar va yo'nalishlarga qaratish, undan foydalanish zarur.

Keyingi vaqtlarda geografiya, botanika, zoologiya, tarix o'qituvchilari hamkorligida ko'pgina maktablarda o'lkashunoslik xonalari tashkil qilinmoqda. Ularda o'lkashunoslikning muhim tarmog'i bo'lgan turli gerbariyalar, tabiatda uchraydigan xilma-xil toshlar va boshqa narsalar mavjud. qisqasi, o'quvchilar sayohat va yurishlarda uchratgan qiziqarli narsalarni olib kelib, o'z muzeylariga yig'ishadi, ularni avaylab saqlashadi. Bunda jismoniy tarbiya o'qituvchilari, faol turistlarning hissasi katta. Chunki, sayohat va yurishlarda kolleksiyalar to'plashib, keyin ularni shu xona yoki burchaklarga topshiradilar. Lekin shuni ham qayd qilish kerakki, ayrim sayohatchilar kolleksiya yoki gerbariy to'plashga unchalik e'tibor

berishmaydi, buni o'z vazifalari deb qaramaydilar. Natijada maktablarda turizm bo'yicha maxsus muzey yoki burchaklar juda kamchilikni tashkil qiladi.

Respublika Xalq ta'limi vazirligi maktablarda o'lkashunoslik, turistik ishlarni yaxshilash, bu bilan o'quvchilarning yaxshi xordiq chiqarish, sog'ligini mustahkamlash, fan olamini chuqur o'rganish, bilim, saviya va o'zlashtirishni shu yo'l bilan mustahkamlash yo'llarini ko'rsatib bermoqda.

Shularni nazarda tutib, har bir maktabda o'lkashunoslik va turistik sektsiyalarni jonlantirish, ish faoliyatini kuchaytirish, tegi shli jihoz va imkoniyatlar bilan ta'minlash, maxsus muzeylar (burchak) tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

O'lkashunoslik va turistik muzeylar birinchi navbatda geografiya, tarix, biologiya, jismoniy tarbiya o'qituvchilari hamkorligida tuzilishi lozim. Muzeйда faqat o'lkashunoslikka oid materiallarga emas, balki quyidagi turistik materiallar ham mavjud bo'lishi lozim:

A. asosiy turistik jihozlarning (chodir, ryukzak, arqonlar, idish- tovoqlar, turistik kiyimlar, binokl) namulari;

B. turizmga doir adabiyotlar, plakatlar, targ'ibot vositalari;

C. ko'p kunlik sayohatlarda ishlatiladigan turistik jihozlar hamda oziq-ovqatlarning turlari, normalari, tibbiyot aptechkasidagi dorivorlar, turistik normalar ro'xati;

D. jarohatlanganda birinchi yordam ko'rsatish tadbirlari, formalari va ularning vositalari;

E. arqon bilan ishlash, uning tugunlari;

F. Turistlar hayoti, musobaqalari, turistik texnikalar aks ettirilgan fotomontaj, plakatlar va fotoalbomlar;

G. Sayohatlar, mashg'ulotlar davomida yozib olingan magnit legtalari, sayohat xotiralari yozilgan daftarlar, gazeta, jurnal materiallari;

H. Sayohatni aks ettiruvchi hujjatli filmlar;

I. faol turistlar, veteran turistlar, jamoatchi instruktorlar va tuman, shahar hamda viloyat chempionlarining fotosuratlar, ularning erishgan yutuqlari, biografiyalari.

Turizm tadbirlarini amalga oshirish, unga ommani jalb etishda kasaba uyushmalari, sport tashkilotlari, o'quv yurtlar, ishlab chiqarish mehnat jamoalarining rahbarlari, turar-joylardagi jamoatchi faollar, ota- onalar, turistlar targ'ibot va tushuntirish ishlarini o'tkazishlari, turistik yurishlar, slyotlar uyushtirishlari zarur bo'ladi. Bu faoliyatlarni tashkil qilish va o'tkazish normalarini talabalar nazariy va amaliy turistik mashg'ulotlar hamda yurishlar jarayonida to'la o'zlashtirib olishlari, mustahkam malaka va bilimga ega bo'lib olishlari kerak.

3.3. Aholi istiqomat joylari va istirohat bog'larida sayr-sayohatlar

O'zbekiston mustahilligi tufayli turli tub islohatlar o'tkazilishi natijasida shaxsiy uy-joylar jamoat hamda davlat idoralarining binolarini qurishda jadallik suratlar amalga oshirilmoqda. Natijada yirik shaharlar, viloyatlar hamda tumanlarning markazlari,

shuningdek qo'rg'onlarda (poselka) ham baland qavatli binolar, keng va koshona hovli uylari ko'paydi. Aholi istiqomat joylarining deyarli barcha hududlarida savdo do'konlari, bozorlar, madaniy hamda sog'lomlashtirish markazlari yangidan ish boshladi. Bu holatlar kun sayin rivoj topib, aholining soni ham o'smoqda.

Ko'p qavatli uylar, mahalla hovlilarida yashovchi oilalarning turmush madaniyat ancha o'sdi. Ma'naviy va jismoniy barkamollikning ijtimoiy-tarbiyaviy sharoitlari kishilar ongiga chuqur singib bormoqda.

Bayramlar, sayil-haytlar, dam olish kunlari aholining ko'pchilik qismi teatrlar, san'at saroylari, tsikr, muzeylarga sayr qilishni tobora kengaytirmoqda. Sport ishqibozlari oila bo'lib stadionlar, sport majmualari, suv havzalariga borib musobaqalarni tomosha qilishga odatlanmoqda. Ular orasida yosh bolalarni sayr-tomoshalarga olib chiqish eng ustuvor madaniy-tarbiyaviy jarayonga aylanmoqda. Bunday tadbirlarni uyushtirishda mahalla faollari, xotin-qizlar kengashlari muhim rol o'ynamoqda.

Aholi istiqomat joylarida rejali ravishda va tashabbuskorlik bilan (xayriya jamg'armalari, yaxshi ta'minlangan shaxslar hisobidan) tarixiy- madaniy shaharlar va xorish mamlakatlariga (haj safari, tomosha, savdo, tadbirkorlik va h.k.) sayr uyushtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bunda diniy idoralar, O'zbekturizm milliy kompaniyasi, Xalqaro ekosan-tur jamiyati, Yoshlar ijtimoiy harakati «Kamolot» xayriya jamiyati, tashkilotlardagi kasab uyushmalarining amaliy faoliyatlari e'tiborga sazovordir.

qariyalarni qadrlash va xotira kuni (9 may), Navro'z bayrami, mustaqillik kuni bayrami. Kasb-xunar kuni bayramlari, Ramozon va qurbon xayit kunlari mahallalarda katta ommaviy tadbirlar o'tkazilib, barcha kishilarning sayr-tomoshalarga chiqishi maqsadli yo'lga qo'yilmoqda.

Hozirgi ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy jarayonlarning taraqqiyoti faqat shaharlardagina emas, hatto katta qishloqlar, qo'rg'onlarda ham istirohat va ko'ngil ochish bog'lari tashkil qilinmoqda. Ularda asosan bolalar uchun o'yin maydonlari, turli atraksion vositalari joylashtirilib, qiziqarli, mazmunli tadbirlar olib borilmoqda.

Ota-onalar, keksa kishilarning dam olishi, xordiq chiqarishi va turli o'yin tomoshalarni ko'rishi uchun barcha sharoitlar tashkil etilmoqda. Shu sababdan ba'zi oila a'zolari (bobo, buvi, ota-ona, katta-kichik bolalar, kelin-kuyovlar, yaqin qarindoshlar birgalashib bunday boqlarda dam olishga odatlanmoqda. Ayniqsa choyxonalar, oshxonalar, turli ichimliklar, mevalar, shirinliklar, o'yingohlar bilan savdo qiluvchi do'konlarning, rastalarning ko'payishi dam oluvchilar va bolalarning zavqini oshirmoqda. Shu bo'lsa kerakki, tomoshabinlar soni ko'payib, bog'larda xizmat qiluvchilarning ish faoliyati yaxshilanmoqda.

Otlar, aravalar, velosipedlar va boshqa texnik vositalarga (karusellar) o'tirib sayr-tomosha qilish bolalar, yosh ota-onalarga manzur bo'lmoqda.

Istirohat bog'lari ichidagi sun'iy ko'llar, suv omborlarida eshkak eshib sayr qilishda yoshlar, bolalarning qiziqishlari g'oyat kuchlidir.

Xulosa shundaki, aholi istiqomat joylari (mahallalar, ko'p qavatli mavzalar) va istirohat bog'laridagi madaniy tadbirlar odamlarning ma'naviy boyligi va jismoniy barkamolligini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababdan barcha turdagi oliy o'quv yurtlarining talabalari bunday tadbirlarning tashkiliy yo'nalishlari, tadbirlarning turlari, mazmun va mohiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishlari hamda tahlil qilib, ijobiy xulosalar chiqarishlari lozim.

O'zDJTI va joylardagi jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat fakultetlarining talabalari o'quv va o'quv amaliyotlari (tashkiliy- pedagogik amaliyot) jarayonida aholi istiqomat joylaridagi ommaviy tadbirlarda bevosita ishtirok etib tajribalar orttirishi lozim. Shuningdek istirohat bog'lari, madaniy va xotira maydonlarida o'tkazilayotgan sayr- tomoshalar, bayramlar va boshqa tadbirlarning maqsad va vazifalari, tashkilotchilarning faoliyatlari bilan izchil tanishib borishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda aholi o'rtasida, ayniqsa ta'lim-tarbiya tizimidagi muassasalarda turizmni tashkil qilish zamonaviy tus olib, xalqaro turizmning mazmuni singib bormoqda. Bu yo'lda Respublika Prezidenti va hukumati bevosita g'amxo'rlik qilishi muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekturizm Milliy kompaniyasi, Xalqaro ekosan jamiyati, madaniyat va sport ishlari vazirligi, ta'lim-tarbiya muassasalariga ega bo'lgan vazirliklar, xayriya jamiyatlari, diniy idoralarining amaliy faoliyatlari tobora keng rivoj topmoqda.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, «Turizm to'g'risida»gi qonun va turizmni rivojlantirishga qaratilgan hukumat qarorlari asosida turizmni o'qitish, «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari tarkibidagi turizm talablarini bajarishga doir tashkiliy, amaliy tadbirlar oshirilmoqda.

Kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlarida sayohatlardan foydalanishda yangi tajribalar yuzaga kelmoqda. Bunda jismoniy tarbiya fakultetlari, bo'limlari, tarbiyachi-o'qituvchi tayyorlaydigan fakultetlar va pedagogik kollejlarda yangi vazifalar yuklanmoqda.

Sayr-sayohatlarni aholining barcha qatlamlari va toifalariga yanada chuqurroq va kengroq singdirishda amalga oshiriladigan muammolar hali oldinda bo'lsa kerak.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Turizm ishlari qaysi tashkilot va davlat idoralari tomonidan boshqariladi?
2. Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalarida sayr-sayohatlar qanday tashkil etiladi, ularning mazmuni nimalardan iborat?
3. Umumta'lim maktablar va akademik litseylarda turizm qaysi shaklda tashkil qilinadi, ularning maqsad va vazifalari nimadan iborat?
4. Kasb-xunar kollejlarida turizm qanday o'tkaziladi?
5. Ta'lim-tarbiya sohasida ta'lim olayotgan pedagogika kollejlari talabalari turizmdan nimalarni bilishlari lozim?
6. Oliy ta'lim tizimida turizm qanday tashkil etiladi?
7. Boshlang'ich ta'lim metodikasi, maktabgacha bolalar tarbiya metodikasi va

turli fanlar bo'yicha o'qituvchilar tayyorlaydigan fakultetlardagi talabalar turizmni qanday o'rganishlari lozim?

8. O'quvchi yoshlarning yozgi dam olish oromgohlarida qanday sayohatlar tashkil qilinadi?

9. Talabalarning sog'lomlashtirish sport maskanlarida turizm qaysi shakl va mazmunlarda o'tkaziladi?

10. Turizm texnikasida qanday iboralar bor?

11. Turizm texnikasi bo'yicha musobaqa qanday o'tkaziladi?

12. Mehnatkashlar va turli idoralarning dam olish uylari, sanatoriyalarda sayohatlar qanday olib boriladi?

13. Aholi istiqomat joylarida sayr-tomoshalar qanday o'tkaziladi?

14. Istirohat bog'larida sayr-tomoshalar qanday shakllarga ega?

IV BOB. TURIZMDA TOPOGRAFIK BILIMLAR BERISH

4.1. Topografiya haqida tushunchalar

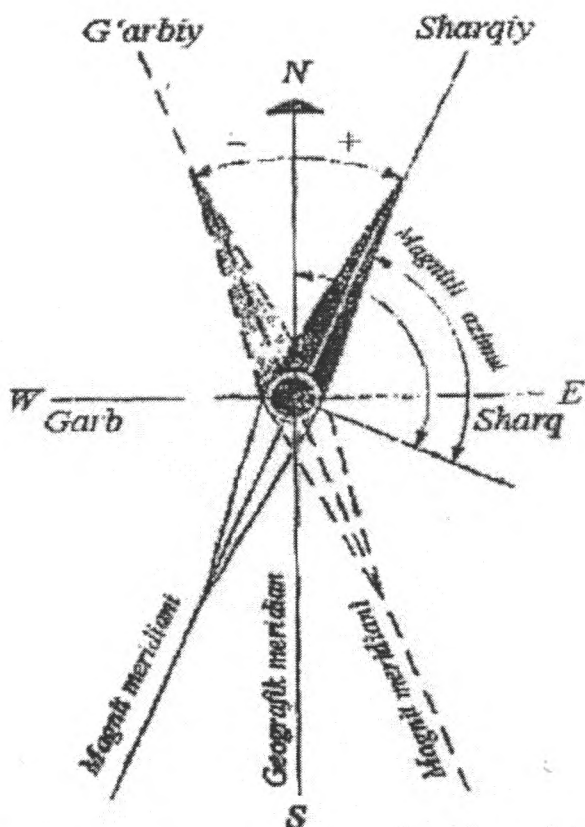
Topografiya soʻz iborasi er yuzasini xaritaga chizib koʻrsatish degan maʼnoni bildiradi. Topografiya haqida umumtaʼlim maktablar, akademik litseylar va boshqa oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida (kasb-xunar kollejlarida ham) maʼlum darajada bilimlar va tushunchalar beriladi. Yaʼni yuqori sinf oʻquvchilari, oʻquvchi-talaba yoshlar bu sohada tegishli bilim hamda malakalarga ega boʻladi. Shu sababdan topografiyaning asosan piyoda yurish sayohatlari va sportcha chamalash (sportivnoe orientirovanie) boʻyicha eng zarur boʻlgan maʼlumotlarni keltirish lozim boʻldi.

Taʼkidlash lozimki, topografik bilimlar, asosan shartli belgilarni talabalar quyidagi holatlarda oʻrganishlari va toʻla oʻzlashtirishlari lozim:

1. Oʻqituvchilarning maʼruzalari.
2. Turizm boʻyicha seminar darslari.
3. Turizm boʻyicha amaliy darslari.
4. Uy (dars rejasi asosida) vazifalarni bajarish.
5. Mustaqil ravishda maxsus kitoblarni oʻqish.
6. Guruh (4-5 kishi) boʻlib oʻrganish, tahlil qilish.
7. Oʻz hoxishi va oʻqituvchining topshirigʻi asosida xarita yoki chizmalarni (sxema) tayyorlash.
8. Turli materiallardan maketlar yasash.
9. Bir kunlik yoki koʻp kunlik sayohatlarda oʻtgan yoʻllarini chizmaga tushirish.
10. Respublikaning boshqa xududlari va ayniqsa oʻzi yashaydigan joylardagi sayohatbopjoylarni chizmaga tushirish.

Er va uning tuzilishini qogʻozda rejali ravishda aks ettirish topografiya deyiladi. Bu geodeziyada koʻproq ishlatiladi.

Kartada er va undagi asosiy belgilar aniq va qisqartirilgan holda beriladi.

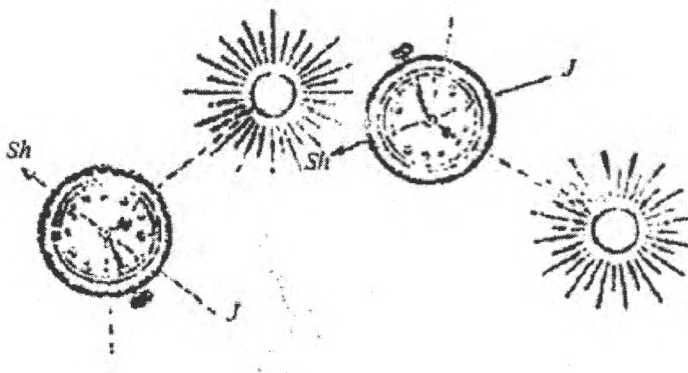

4.1 Rasm. Magnit chizig'i va azimutning og'ishi.

Sonli masshtab kartada tasvir etilgan to'g'ri chiziqlar oralig'ini aniqlab beruvchi belgidir. U quyidagicha ko'rsatiladi:

1:A - A - chiziqlar kartada necha marta qisqartirilganini ko'rsatuvchi son. Misol. 1:50000, 1:100000, 1:250000, 1:1000000, 1:42000.

Chiziqli masshtabda joyning biror bo'lagi aniq sonlar asosida chiziq bilan belgilanadi va bu aniq belgi kartaning tagida to'g'ri chiziq bilan taqsimlab ko'rsatiladi.

Rasm 4.2. Ufq tomonlarini soat va quyosh bo'yicha aniqlash usullari.

Chiziqli masshtab sonli masshtabga nisbatan oraliqni hisoblashga birmuncha qulay. Chunki sonlarni ko'paytirib turmasdan aniq chiziqli belgilari asosida ma'lum oraliqni o'lchab, masofani tez belgi lash mumkin. Turistlar ko'proq 1:25 000 masshtabli kartadan foydalanadilar.

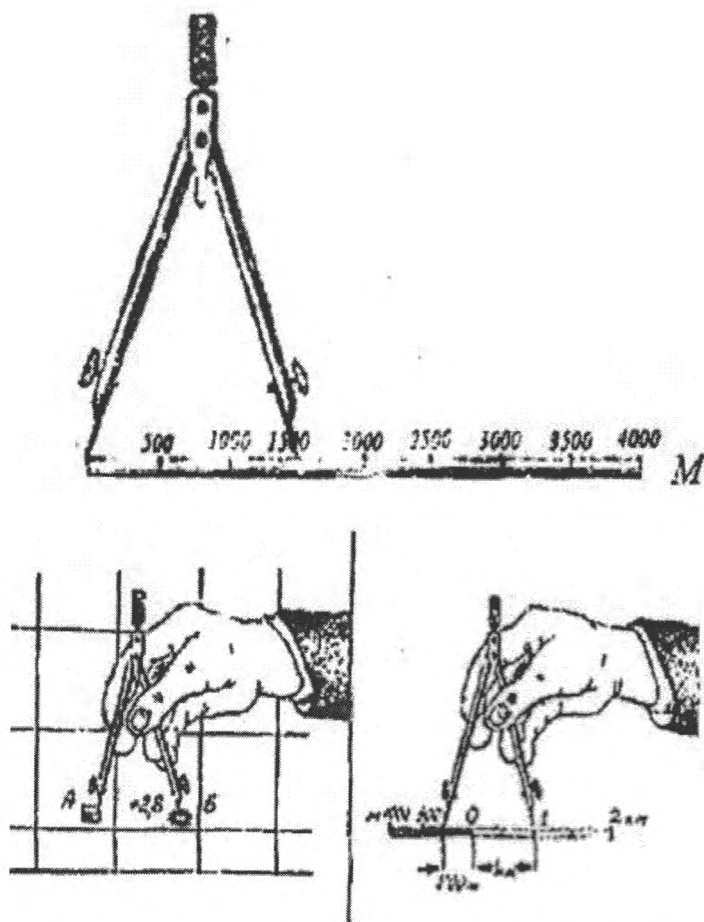
Shartli belgilar kartani o'qish kalitidir, shartli belgilar asosida uch xil kartalar mavjud: masshtabli, masshtabsiz, izohli.

Shuni hisobga olish kerakki, kartadagi ayrim shartli belgilar faqat yoz mavsumiga moslab olinadi.

Joylarning reliefi yirik masshtabli kartalarda ko'rsatiladi, bunda dengiz sathiga nisbatan balandliklar aniq o'lchov bilan belgilanadi. Balandliklarning yo'nalishi, nishabligi uning tuzilishiga qarab aks ettiriladi.

Ayrim hollarda, ayniqsa sxemalarda joyning balandligi yoki pastligi oddiy chiziqlichalar bilan ham ifodalanadi.

Marshrutga tegishli bo'lgan joylarning sxemasini tuzish yoki uni aynan ko'chirishda kartaning masshtablarini o'zgartirmaslik zarur. Ayrim hollarda kartadan ko'chirishda fotosurat usulidan foydalanish mumkin, imkoni bo'lsa erasnimka qilish kerak. Kartadan foydalanishda uning chiqqan yiliga e'tibor berish, faqat yangisini ishlatish lozim.

Rasm 4.4. Tsirkul yordamida kartaga qarab masofani o'lchash.

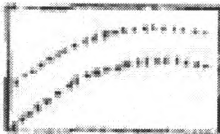
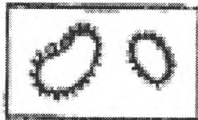
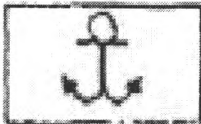
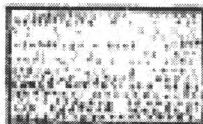
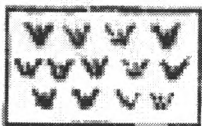
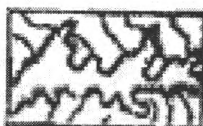
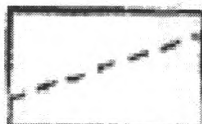

Rasm 4.5. Ufq tomonlarini soat va quyosh bo'yicha aniqlash usullari.

4.2. Joylarni chamalab topish usullari

Biror joyni chamalab topish uchun kartani gorizontal holatda saqlab, uning ustiga kompasni qo'yish lozim. Keyin karta kompasning ko'rsatkichi meridianga to'g'ri kelguncha aylantiriladi. Magnit ko'rsatkichi geografik qutbni to'la ko'rsatmaganligi tufayli shunday qilinadi. Umuman, ikki meridian, ya'ni geografik (haqiqiy) va magnit meridianlari mavjud.

Haqiqiy va magnit meridianlarning oralig'ini magnit og'ish burchagi deb ataladi. Bu og'ishning farqi 10-20 va undan ham ko'proq bo'lishi, shuningdek, turli belgilarga ega bo'lishi mumkin. Turgan joyni aniq belgilash uchun kartada belgilangan og'ish burchaklarini bilish zarur. Shuningdek, turgan joyni qutb yulduzi orqali ham aniqlash mumkin.

	Piyoda yurish so'qmoqlari		Qumtepalar
	Qishda yuriladigan yo'llar		Tik qoyalar
	Ko'prikl		Qo'rg'onlar
	Kechuv		Katta va eski chuqurliklar
	Kemalar to'xtalaydigan joy		Birtekis qumliklar
	Odamlarni o'tkazuvchi yassi sol		Balandlik va devonlar belgisi
	Tundralar		Jarliklar
	O'ish mumkin bo'lgan botqoqlik		Muzlik va tog' jinsli tepaliklar
	Butazor		Dala va o'rmon yo'llari

4.6. Rasm. Kartadagi shartli belgilar

	Qudug'lar		O'tli to'siq'lar
	Buloqlar		Ikki tomonlama temir yo'llar
	G'orlar		Bir tomonlama temir yo'llar
	Chamalak topish uchun zarur alohida daraxtlar		Tor izli temir yo'llar
	Mevali bog'lar		Balandlik
	O'tloqlar		Temir yo'lining eski belgisi
	O'tib bo'lmay qamishli botqoqlik		Shosse (katta yo'l)
	O'tish mumkin bo'lgan sharxok joylar		Tosh terilmagan yo'l
	Yodgorlik		Suv tegirmoni

4.7. Rasm Kartadagi shartli belgilar.

Agar magnit og'ish burchagi sharqiy tomonda bo'lsa, unda kartada plyus (masalan 70) bilan belgilanadi. Demak, haqiqiy Shimol yo'nalishning shimoliy chap tomonida ekanligi ma'lum bo'ladi. Shunda kompas ko'rsatkichini 70 to'g'rilash

zarur va shimoliy-janub kesishmasi haqiqiy geografik meridiandan o'tadi. Agar og'ish burchagi g'arb tomonda bo'lsa, unda haqiqiy meridian chizig'ini topish uchun karta magnit og'ish burchagiga qarab o'ng tomonga buriladi. Shu tariqa shimolni aniq belgilab olishga erishiladi. Kompas orqali kartaning shimoli aniqlangach, turist o'zi turgan joyni belgilab, yo'nalish tomonini va aniq joyni belgilaydi. Shartli belgilar orqali marshrut o'rganiladi va yo'lga tushiladi.

Kompassiz karta orqali chamalash joylarning chizig'i yoki shartli belgilar orqali amalga oshiriladi.

Joylarni chiziq orqali chamalashda yo'l, daryo yoki boshqa ob'ektlar belgilab olinadi. Bunday paytlarda qo'ldagi kartaga tez-tez qarash va belgilarni solishtirib borish kerak.

Joylarni ayrim hollarda yulduz, quyosh hamda ayrim predmetlarga qarab ham chamalab topish mumkin.

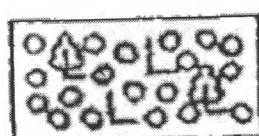
Soatga va quyoshga qarab yurish yo'nalishi va tomonlarni aniq belgilash mumkin. Buning uchun soatning ko'rsatuvchi strelkasini quyoshga ko'rsatiladi. Soatning 1 raqami bilan quyosh tomondagi son o'rtasidagi farq aniqlanadi. Bunday hollarda soat mahalliy vaqtlarga to'g'rilanishi zarur. Bu usul bilan yozgi sharoitlarda tomonlarni belgilash uncha qiyin bo'lmaydi va unda ko'pi bilan 20-250 ga xato qilish mumkin.

Qutb yulduzi bo'yicha chamalash usuli quyidagicha: kechalari havo ochiq bo'lganda samodagi yulduzlarni belgilash juda oson. Katta ayiq yulduzi oldidagi qator ikki yulduz ustidan to'g'ri chiziqni fikran Kichik ayiq yulduzining oldidan o'tgan cho'michsimon yulduzlarning eng chekkasidagi (dumli) yulduzga o'tkazish lozim. Fikran qo'shilgan to'g'ri chiziq qutb yulduzini bildiradi va uning geografik meridiandan og'ish burchagi 20 dan oshmaydi. qutb yulduzi topilganda tomonlarni aniq belgilash mumkin bo'ladi.

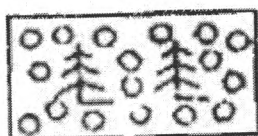
Turistlarning oy harakatini bilishi ham tomonlarni belgilashga yordam beradi.

Joylardagi predmetlar orqali chamalash usuli ham turistlar uchun qo'l keladi. Tabiatda uchraydigan turli predmetlar tomonlarni belgilashda foydalidir.

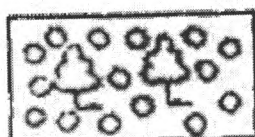
Atrofni chamalab belgilab olgach, uzoq va yaqinda ko'ringan predmet yoki masofalarni aniqlash zarur bo'lib qoladi. Buning uchun quyidagicha ish tutish kerak: har bir kishi o'zining qadami va uning kengligini chamalay bilishi lozim. Odatda bir juft qadamni 1,5 m bilan belgilashadi. Shunga asoslanib, ma'lum oraliqni qadamlar bilan o'lchash va masofani belgilash mumkin. Agar masofa uzoq bo'lsa, har yuz qadamda ma'lum sonlarni yozib borish kerak, yozish imkoni bo'lmaganda barmoqlarni bukish bilan hisob qilib boriladi.

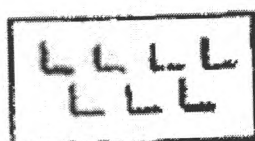
Aralash
o'rmon

Ninabargli
o'rmon

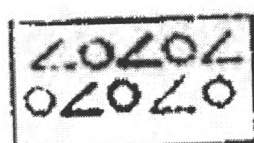
Keng bargli
o'rmon

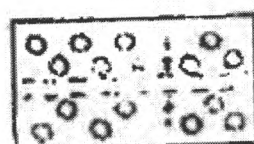
Kesilgan
o'rmon

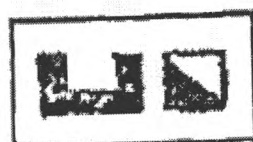
Yongan
o'rmon

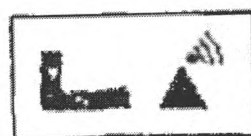
Shamoldan
yiqilgan
o'rmon

Daraxtni kesib
qurilgan yo'l

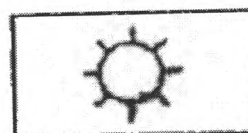
Trubasiz zavod,
fabrika

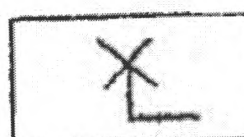
Trubali zavod,
fabrika

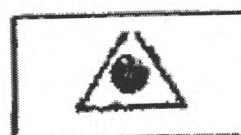
Tibbiy punkt

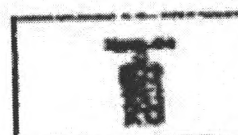
Suv
tegirmoni

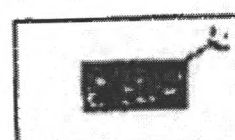
Shamol
tegirmoni

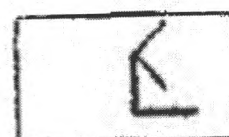
Trigonometrik
punkt

Telegraf
idoralari

O'rmon
qorovulning
uyi

Yo'l
ko'rsatgichlar

Rasm 4.8.

Uch qadamni metrغا aylantirish (S.V.Obruchev usuli)

Egilish burchagi, gradus	Uch qadam sonlari							
	100	200	300	400	500	600	700	800
	metrlar							
Tushish 20	198	396	594	792	990	1188	1386	1584
Tushish 10	214	428	642	856	1070	1284	1498	1712
Tushish 0	228	456	684	912	1140	1360	1596	1824
Chiqish 10	185	370	555	740	925	1110	1295	1480
Chiqish 20	148	296	444	592	740	888	1026	1184
Chiqish 30	112	224	336	448	560	672	784	896

Oraliqlarni qadamlab o'lchashning aniq bo'lishiga quyidagi jadval yordam bera oladi.

Oraliqlarni ko'z bilan chamalash miqdorlari

Predmetlarning nomi Oraliq Katta minora, g'alla ombori, machitlar 16-21 km

Shamol tegirmonlari 11 km

qishloq va katta imoratlar 9 km

Fabrika trubalari 6 km

Alohida uylar 5 km

Uy derazalari 4 km

Tom ustlaridagi trubalar 3 km

Alohida daraxt, odamlar 2 km

Kilometr, ko'rsatkich va yo'l ustunlari 2 km

Otlarning oyog'ini ko'rish 700 m

Oynalardagi turli bezaklar, belgilar 530 m

Odam boshi 400 m

Kiyim va uning rangi 270 m

Tom ustidagi taxtalar, tuynuklar 210m

Tugmalar 160 m

Odam yuzi 160 m

Chehraning o'zgarishi (kulish, qovoq solish) 110 m

Ko'zlar 60 m

Ko'zning oqi 20 m

Masofalarni o'lchash va chamalashning turli usullari mavjud. Bulardan eng qulayi uchburchak shaklida o'lchashdir. Buning uchun gugurt cho'pi o'lchov vositasi bo'lib xizmat qiladi. Gugurt cho'pi imkoni boricha millimetrlarga bo'lib chiqiladi. Shuningdek, o'lchanadigan joygacha bo'lgan masofada turgan narsaning (daraxt, tosh, uy va h.k.) tahminiy balandligini bilish zarur. Masalan, odamning uzunligi 1,7, velosiped g'ildiragining balandligi 0,75, ot ustidagi kishi 2,2, telegraf ustuni - 6, shifr yoki tunukalanmagan oddiy uylarning balandligi 2,5-4 metr bilan belgilanadi.

Aytaylik, telegraf ustunigacha bo'lgan oraliqni o'lchash kerak. Buning uchun qo'limizdagi gugurt cho'pini barmoqlarda ushlab, qo'lni to'la oldinga uzatamiz va uning uchini ustun bilan baravarlashtiramiz (bir ko'z bilan qaraladi). Katta yoshdag kishining qo'li tahminan 60 sm uzunlikka ega. Gugurt cho'pi bilan ustun ufqda tenglashtirilganda ustun gugurt cho'pining ikki chizig'iga (4 mm) teng keldi, deylik. Oraliqni belgilash va hisoblash uchun quyidagi proportsiyadan foydalanadi:

Rasm 4.9. Oraliqni gugurt cho'pi bilan o'lchash

Barmog' uzunligi _ gugurt cho'pi chizig'i? 0,60 0,04

Barmog' oralig' ustun balandligi X 6,0

0,60 x 6,0

X ?-----? 900

0,04

Shunday qilib, ustungacha bo'lgan masofa 900 metrni tashkil qiladi.

Sayohat jarayonida masofalarni o'lchashning turistik o'lchov, ya'ni andazalarini bilib qo'yish kerak. Turistik andazalar quyidagi belgilar bilan aniqlanadi:

- qarich (bosh va kichik barmoqlar oralig'i) 18-22 sm;
- bosh barmoqning asosidan ikkinchi barmoq uchigacha 11-13 sm;
- uchinchi barmoqning asosidan ikkinchi barmoq uchigacha 7-8 sm;

bosh barmoq bilan ikkinchi barmoq uchlari yozilganda uning oraliqi 16-18 sm bo'ladi; ikkinchi va uchinchi barmoqlar yozilganda ularning oralig'i 8-10 sm ni tashkil qilishi mumkin.

Ikki qo'lni yozganda (quloch) uning uzunligi odatda, bo'y bilan baravar bo'ladi. Ikkinchi barmoqning eni 2 sm va tirnoq eni 1 sm. To'rtta barmoqning jufit holdagi eni 7-8 sm ni tashkil qiladi.

Ma'lumki, havo ochiq paytda yuqorida ko'rsatilgan narsalarni belgilangan km yoki m hisobida har bir sog'lom kishi bemalol ko'ra oladi va shu sababli marshrutdagi masofalarni ko'z bilan chamalash mumkin bo'ladi.

Joylarning tuzilishiga qarab predmetlar turli xilda ko'rinishi ham mumkin. Masalan, cho'l sharoitida kichik predmetlar (daraxt, uy va boshqalar) juda katta va uzoqda bo'lib ko'rinadi. Tog' sharoitlarida eng katta toshlar, tepaliklar, cho'qqilar juda yaqin bo'lib ko'rinadi. Bu narsa pastdan ham, yuqoridan ham qaraganda shunday seziladi. Kanal, daryo juda uzunga o'xshab ko'rinadi. Buni fan tilida sarob deyiladi, ya'ni ularning aksi ko'zlarga boshqacha ko'rinadi. Shu sababdan sayohatchilar o'z safar-yurishlarida binokllardan foydalanishi tavsiya etiladi.

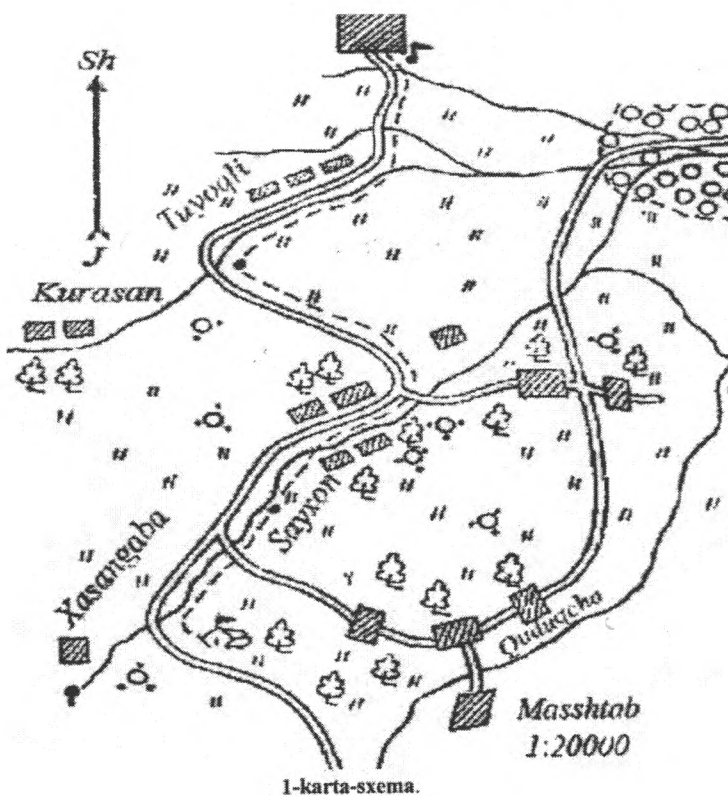
4.3. Sayrlarda yo'llar (marshrut)ning namunalari

1980-1990 va keyingi yillarda Tyanshan tizma tog'lari etaklari (Chotqol) va Hisor-Pamir tog'larining tarmoqlari (Zarafshon va Turkiston tizma tog'lari) bo'yicha Toshkent, Samarqand, Jizzax sayohatchi mutaxassisleri va muxlislari tomonidan bir qator ko'p kunlik sayohatlar o'tkazilgan. Ularning tayyorlagan xarita va chizmalaridan (sxema) ba'zi bir namunalari keltirildi. Ayniqsa yo'l yurish tartiblari, tabiat manzaralari va tarixiy-arxeologik ma'lumotlarni yozib olish natijalari e'tiborga loyiqdir. Bu jarayonlar sayohatchilar uchun muhim ahamiyatga egadir.

Tabiatning eng go'zal joylariga piyoda yurib borish uchun turli marshrutlar ishlab chiqilgan. Juda uzoq vaqtlardan buyon bu marshrutlar bo'yicha turistlar jamoasi, havaskor turistlar, ayniqsa o'quvchi yoshlar juda ko'p sayohatlar tashkil etadilar. Lekin ayrim paytlarda marshrut yo'lini yaxshi bilmaslik, uni awaldan puxta o'rganmaslik oqibatida manzilga eta olmaslik, adashib borish, ortiqcha kuch va vaqtlarni sarf qilish, ba'zida ko'ngilsiz hodisalar yuz berish hollari ham uchraydi. Bunday qiyinchiliklar yuz bermasligi uchun tayyor marshrutlar bo'yicha sayohatlar uyushtirish, uni awaldan juda puxta o'rganish kerak. Shu tufayli respublikamizning juda go'zal, tabiatga boy joylari bo'yicha ishlab chiqilgan ba'zi bir marshrutlarni turistlarga havola etishni lozim topdik. Marshrutlarni ishlab chiqishda katta turistik tajribaga ega bo'lgan, jismonan chiniquqan, geografiya, tarix, biologiya, arxeologiya va boshqa fan sohalari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgan mutaxassislar, olimlar, turistlar ishtirok etadilar. Ana shunday kishilardan biri A.P.Kolbintsevdur. Biz u kishi tomonidan ishlab chiqilgan turistik marshrutlardan namuna keltiramiz.

Quyidagi keltirilgan turistik marshrutlar asosan Toshkent viloyati xududida joylashgan bo'lib, u 1969 yilgacha ishlab chiqilgan bo'lsa-da, u o'z kuchini yo'qotganicha yo'q. Faqat ba'zi bir aholi punktlari, kichik so'qmoqlar va uncha katta bo'lmagan turistik belgilarda qisman o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Bu esa turistik marshrut yo'li yoki uning mazmuniga ta'sir ko'rsatmaydi.

Jizzax – Xasangaba Suvayirg'ich

Marshrutlar: Toshkent viloyati Chimkent (qozog'iston), Xo'jand (Tojikiston) va Farg'ona, Sirdaryo viloyatlari chegarasi bo'yicha tutashib ketadi. Bu xududda G'arbiy Tyanshan tog'lari va uning tizmalari joylashib, qariyb 2500 km ga cho'ziladi. eng shimoliy zonasi Ugam tog'lari bo'lib, uning baland cho'qqisi Korjontov (2760 m) hisoblanadi. Bu tog'lar orasidan Ugam daryosi oqib o'tadi, u eng baland cho'qqi-Tepar (3623 m) joylashgan Ugam tog'laridan boshlanadi. Ugam tog'lari bilan parallel ravishda Pskem tog'lari ham joylashgan. Bu tog'lardan esa Pskem daryosi oqib keladi. Bu tog'da G'arbiy Tyanshanning baland cho'qqilaridan biri - Beshtor (4299 m) joylashgan. Pskem tog' daralaridan Ko'ksuv irmog'i ajralib chiqadi. Vodiylardan narida katta tog'lardan biri Chotqol joylashgan, uning eng baland cho'qqisi 4503 m ga etadi. Chotqol tog'lari katta va uzoqqa cho'zilgan bo'lib, uning davomi Obiqashqa deyiladi va unda Katta Chimyon (3309 m) joylashgan. Bu tog'larning oraliqlari va quyi joylarida Mozorsoy, Chimyon, Beldorsoy, qoronko'l, Galvasoy va Oqsoqota kabi vodiylar joylashgan.

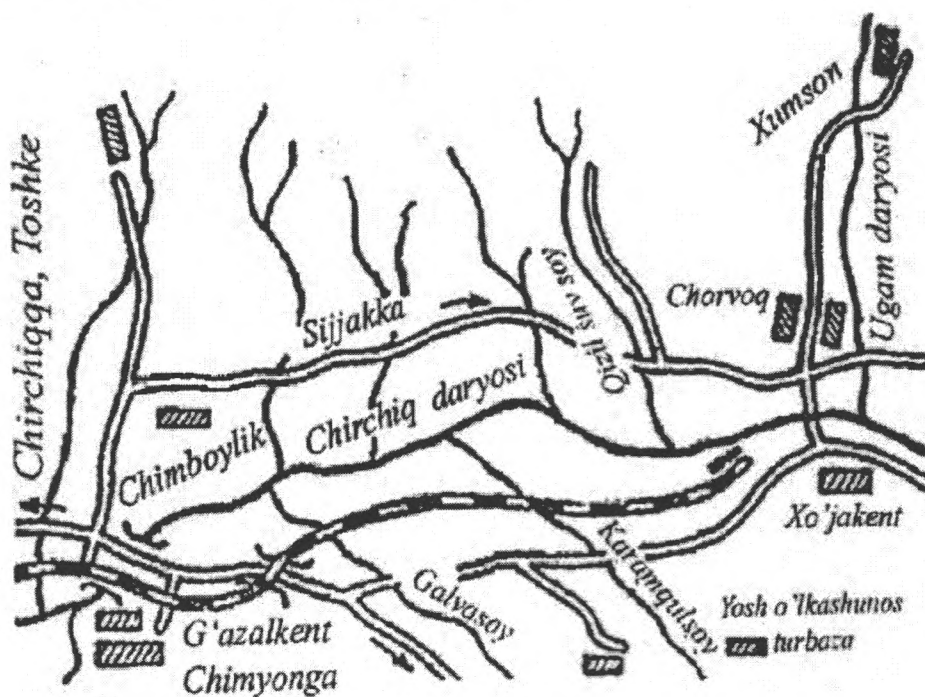
Ko'k tepa tizmalari Xo'jakent aholi punktiga yaqinlashib keladi. Uning oxiri va Ugam tog' tizmalari tugagan joyda kichik tog' yo'lini tashkil qiladi, bu joyda hozir katta Chorvoq suv ombori joylashgan.

Oqsoqota yuqorirog'ida qizg'ish rangda qizilnur (3265 m) cho'qqisi ko'tarilib turadi. Uning janubiy-g'arb tomonida go'zal manzaralarga boy Boshqizilsoy vodiysi yastanib yotibdi. Bu joyda Chotqol tog'-o'rmon qo'riqxonasi mavjud.

Chotqolning janubiy yonbosh tomonidan janubiy-g'arb tomonga qarab qurama tizma tog'lari ajralib chiqadi. Bu tog'lardan Angren daryosi paydo bo'ladi va u ikki tog' o'rtasidan oqib o'tadi. qurama tog'larida (3768 m) mashhur qamchiq va Pangaz dovonlari mavjud. Bu tog'lar janubida qoramozor tog'lari joylashgan. Ulardan oqib chiqqan irmoqlar Sirdaryo va qayroqqum suv omboriga kelib quyiladi va mashhur Farhod tog' qoyalariga kelib tugaydi.

Toshkent atrofi qozog'iston cho'llari va Sirdaryo vohasidagi yangi o'zlashtirilgan qo'riq erlar bilan tutashib ketgan. Yuqoridagi ko'rsatilgan joylar tog', g'or, piyoda yurish, suv va boshqa turizm turlari bilan muntazam shug'ullanish uchun juda qulay va foydalidir. Toshkent shahar atrofi va viloyat tumanlari xududida turistlar uchun dam olish, hordiq chiqarish va ekskursiya uchun daryolar, vohalar, madaniyat va istirohat ob'ektlari juda ko'p. Ayniqsa, Chirchiq, Yangiyo'l, Oqqo'rg'on, To'ytepa va boshqa joylar orqali barcha marshrutlarga chiqish, o'sha joylardan kerakli narsalami jamg'arib olish mumkin. Sirdaryoga Chirchiq, Angren, qorasuv, Bo'zsuv va boshqa irmoqlar kelib quyilish joylari dam olish uchun eng qulay hisoblanadi. Shuningdek, Sirdaryoning Katta o'zbek trakti trassasi yoqasida O'runboy va Chibantoy qo'llari, yo'lning o'ng tomonida esa Tuz, Loyqa va qolgan Sir qo'llari joylashgan. Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida (Chinozning quyi qismida) Bo'zsuv va Keles irmog'i tugash joylarida ham bir necha kichik ko'llar bor.

Chordara gidroelektrostantsiyasi qurilgan joyda Sirdaryo to'g'oni bo'lib, u O'rta Osiyoda eng yirik suv omborini vujudga keltirdi. Bu suv omborining uzunligi 50 km va eni 10 km gacha cho'zilgan. Chordara suv omborining qirg'oqlari cho'milish, hordiq chiqarish, baliq ovlash uchun juda qulay. Uning suvi ham dengiz suvi kabi shifobaxshdir. Bu joylarga marshrut avtobuslar muntazam ravishda qatnab turadi.

2-karta-sxema.

Chordaraning janubiy tomonida juda-qiziqarli Arnasoy suv cho'kmasi (ko'l) bor. U 1954 yilda yangi o'zlashtirilgan erlardagi chiqindi va ortiqcha suvlarning yig'ilib qolishi natijasida paydo bo'lgan.

Uning qirg'oqlarida qamish, saksovul kabi turli o'simliklar o'sadi. Ko'l o'rdak, g'oz kabi parrandalarga boy.

Angren daiyosida qurilgan Tuyabo'g'iz dambasi ham turistik joy sifatida mashhurdir. U hozirda Toshkent dengizi deb ham ataladi. Bu er shaharliklarning ham asosiy hordiq chiqarish maskanidir. Toshkent dengizida yirik suv sporti musobqalari, turli bayramlar o'tkaziladi. Bu joyga Bo'ka va Bekobodga qatnaydigan marshrut avtobuslarda, shuningdek, Toshkent shahridan hatto velosiped bilan yoki piyoda borish ham mumkin.

Chirchiq vohasi bo'ylab: G'arbiy Tyanshan tog'lari bilan tanishish uchun avvalo Chirchiq daryosi vohasi orqali o'tishga to'g'ri keladi. Chirchiq daryosi Chotqol, Ko'ksuv, Pskem va Ugam daryolarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Chotqol daryosining boshlanishidan to Sirdaryoga (Chinoz) qo'shilish joyigacha bo'lgan masofa qariyb 400 km ni tashkil qiladi.

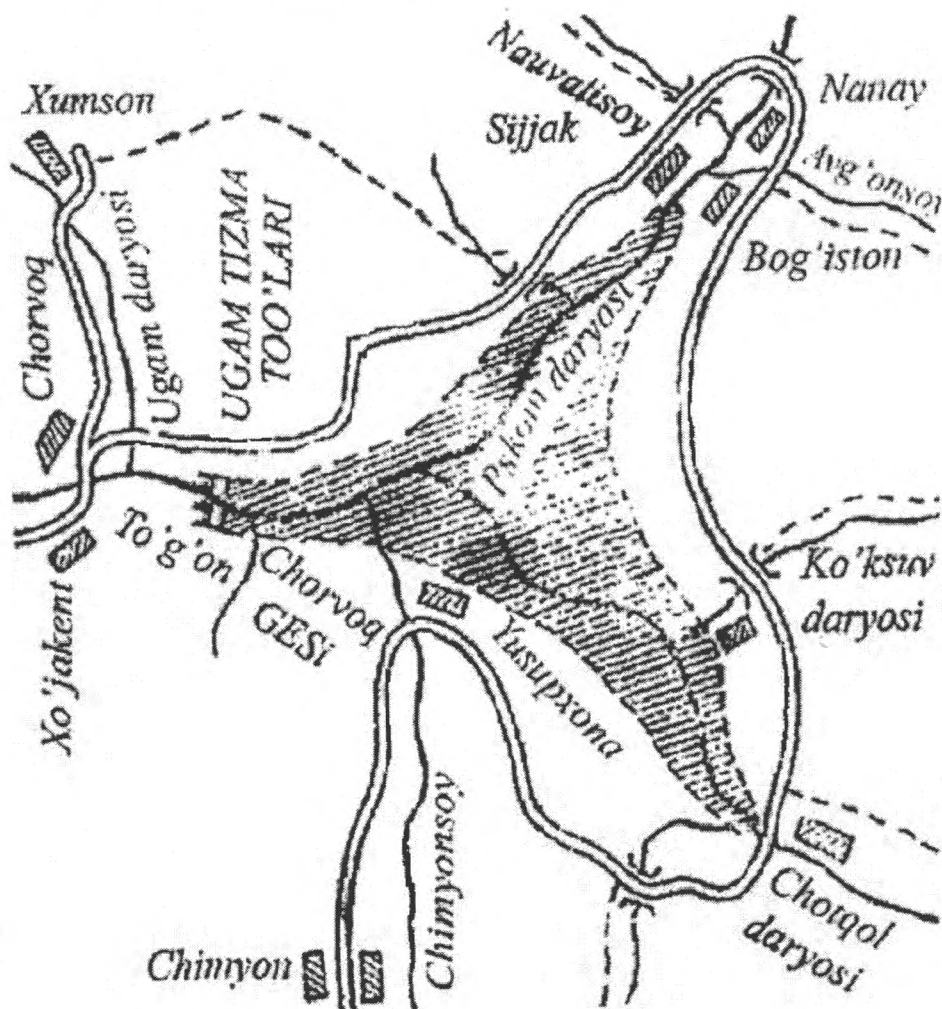
Toshkentdagi Salar avtostantsiyasidan maxsus marshrut avtobuslarda, shuningdek, shahar atrofi poezdida Chirchiq, G'azalkent, Chorvoq, Chimyon, Burchmullaga borish mumkin. Bu erlarga etib borguncha yo'l-yo'lakay bir qator sovxoz, zavod, yirik aholi punktlari bilan ham tanishish mumkin.

Chirchiq shahridan o'tgandan keyin daryo sohili bo'ylab ketishda keng panorama ochiladi va G'arbiy Tyanshan tog'lari yaqqol ko'zga tashlanadi. Panoramani shimoliy tomonida Korjontov ko'rinadi. Uning o'ng yon tomonida esa Ugam, Pskem tog'lari joylashgan. Shuningdek, u erdan Katta Chimyon cho'qqisini ham ko'rasiz. Janubroqda go'zal qizilnur tog' massivi boshlanadi. Uning yonginasida trapetsiyasimon Katta va Kichik Takali cho'qqilari bor. Tovoqsoy, Barraji orqali Oqtosh poselkasiga o'tiladi.

Toshkentdan G'azalkent shaharigacha bo'lgan masofa 50 km ni tashkil qiladi. Undan o'tib Xo'jakentga boriladi. Bu joydan Chorvoq suv omborigacha bo'lgan masofa 13 km. Bu o'rinda A.Mogiltsev tomonidan tuzilgan «O'z o'lkangni o'rgan!» («O'zbekiston fizkulturasimi» gazetasi 1981 yil 16 dekabr) marshruti sizga qo'l kelishi mumkin. Toshkent- «Radost» pioner lageri, Marmar daryosi - O'rtaqumbel dovoni, Beldorsoy daryosi - Chetqumbel dovoni, Nurekota daryosi - Oqsoqota daryosi, qoramozor qishlog'i - G'azalkent - Toshkent marshrutlari 2-4 kunga mo'jallangan bo'lib, uning uzunligi 34 kilometrdan iborat.

Toshkent-Burchmulla avtobusi bilan yozgi dam olish oromgohiga boriladi. U erdan Mannar daryosiga tushiladi. qirg'oqdan qirg'oqqa o'tuvchi so'qmoq bo'ylab O'rtaqumbel dovoni etagiga boriladi. Marmar daryosining yoqasida ochilib qolgan bo'r qatlamlari uchraydi, bu erda toshga aylangan chig'anoqlardan kolleksiya to'plash mumkin. Chog'roq o'tloq va archazor orqali davom etuvchi so'qmoq orqali dovonga chiqiladi. Dovondan boshlanuvchi kichik soy bo'ylab so'qmoq orqali pastga tushiladi. Beldorsoy tutashgan joyda kichik daraxtzor uchraydi. Katta

tol daraxti ostida chashma bor. So'qmoq orqali Beldorsoy sohiliga tarqaladigan joygacha etib kelingach, chap qirg'oqqa o'tiladi.

3-karta-sxema

Archazor bu sohildan yo'lning o'ng tomonidagi birinchi o'zanga ko'tarilish mumkin. So'qmoq orqali yurganda mana shu o'zan tarafga buriladi. Bu o'zan odatda suvsiz bo'lib chog'roq archazor bilan o'ralgan kichkina vodiylar ko'rinishiga ega. Burilish joyidan vodiyning yuqori o'ng tarafida joylashgan dovon beliy yaxshi ko'rinib turadi. So'qmoqdan dovon etagiga kelgach, tog' yonbag'rining o'ng tomoniga buriladi va tikka ilon izi yo'lga chiqiladi, u erdan dovon beris sahniga ko'tarilsa bo'ladi. Dovon belida ildiz tomirlari ochilib qolgan qo'hna archa daraxti o'sadi. Agar tog' yonbag'rining janub tarafidan aylanib o'tuvchi so'qmoq orqali yurib, qoya tepasiga chiqilsa, bu joylarda ming yillar muqaddam yashagan ovchi qabilalarning qoyalarga o'yib solgan rasmlarini tomosha qilish mumkin bo'ladi.

chiroyli sharsharaga duch kelinadi. Bunda Paltau daryosi 40 metrli balandlikdan qiyalanib pastga oqadi. Sharsharaning chap tomonida Paltau poselkasiga olib boruvchi yo'l bor. Bu erdan Medvejiy dovonining ikki cho'qqi o'rtasidagi qismi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu Paltau vpa Kulosya daryolarini ajratib turuvchi tizmadagi eng quyi pastlikdir. Dovonga so'qmoq orqali chiqiladi.

qiya, lekin qulay tushish yo'li orqali Kulosya daryosiga tushiladi. Bu erda so'qmoq yo'q. Ammo daryo qirg'og'ida dam olish uchun to'xtalish mumkin. Hatto cho'milib, bir oz hordiq chiqarib olish uchun ham qulay joylar bor.

So'ngra Kulosya daryosining o'ng qirg'og'i bo'ylab pastga tushiladi. Bunda faqat yagona to'siq-havfsizlikka rioya qilinishi kerak bo'lgan besh metrli sharsharaga duch kelinadi.

So'qmoq Zeleniy dovonidan Kulosya daryosining o'ng qirg'og'idagi bog'-rog'larga olib keladi. Daryoning tor joyidan o'tilgach, chap qirg'oq bo'ylab Zeleniy dovoniga olib boruvchi so'qmoqni ko'rish mumkin. Undan o'tib unchalik katta bo'lmagan yalanglikka etib kelinadi. Bu yalanglikdan so'ng daryoning asosiy tor o'zanlari boshlanadi. Dastavval, bosib o'tilishi kerak bo'lgan yo'lni ko'zdan kechirmoq zarur. Yalanglikdan birinchi sharsharagacha 50 metr. Bu sharsharada asosiy qiyinchiliklarga duch kelinadi. Undan o'tish uchun 20 metrli arqon kerak. O'tish rejasi quyidagicha: sharsharaga yaqin kelib, daryo o'rtasidagi toshga sakrash kerak. So'ngra arqon yordamida o'ng qirg'oqdagi qoya supachaga sakraladi. Supa devoriga ilgak qoqiladi. Repshnurni (kichik arqonni) halqa qilib ilgakka o'tkaziladi, so'ngra halqaga arqonni bog'lanadi. Dastlab ryukzaklar, so'ngra butun guruh navbatma-navbat olib o'tkaziladi. Oxirgi kishi qo'sh arqonda tushadi, keyin ilgakning bir uchi sug'irib olinadi. Keyin boshqa qirg'oqqa o'tib olish kerak. Bu qirg'oqda yurish uchun qulay bo'lgan zinapoyalar mavjud. O'ng qirg'oqqa o'tib olingach, shu zinapoyalar va kichik supachalardan o'n metrli devor traversi (tayanch, arqon) yasaladi.

Kichik so'qmoq bo'ylab asosan o'ng qirg'oq orqali chap qirg'oqdan dastlabki tor daralardan o'tiladi. Ba'zi joylarda arqondan foydalanish zarur bo'ladi. Tushish yo'lida bir qancha chiroyli sharsharalarga duch kelinadi. Bu sharsharalarni tabiiy ko'priktan kuzatish mumkin. Tezda daryoning ikkinchi tor qismidan o'tish uchastkasi boshlanadi. Bu erdan o'tilgach so'qmoq yo'l boshlanadi. Bu yo'l shaftolizorga olib keladi. Bu shaftolizor bog' Ko'ksuv va Kulosya daryolarining quyilish qismida joylashgan. Bu erdan yangi yo'l boshlanadi. Yo'l orqali ko'prikkacha borilib, Toshkent-Burchmulla avtobusiga o'tirib shaharga qaytiladi.

Yuqoridagi marshrutlardan ma'lum bo'ldiki, u erlarga turistik sayohat qilish uchun avvaldan maxsus tayyorgarlik ko'rish, tegishli asbob-uskunalar, kiyimlar olish va turistik tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar bilan kelishib olish kerak.

G'arbiy Tyanshan tog' etaklari, ya'ni Chirchiq va boshqa daryolarning boshlanish joylari tabiatan go'zal bo'lib, dam olish, jismoniy chiniqish, turizm bo'yicha mahorat orttirish, turli kolleksiya to'plash va boshqalar uchun juda qulaydir. Uning barcha marshrntlarini ushbu qo'llanmada keltirish mushkul. Bu zonalar

haqida juda ko'p kitoblar, ilmiy maqolalar yozilgan. Turistlar bu joylarni bilish maqsadida tegishli adabiyotlarni o'qib olishi, turistlar klubi va shunga tegishli tashkilotlar orqali o'rganib chiqishlarini tavsiya etamiz.

Samarqand viloyatining xududi va unga chegaradosh bo'lgan qo'shni Tojikiston tog'li zonalari ham turistik sayohatlar uchun juda qulay. Samarqand shahri atroflaridagi manzarali joy nomlari bilan ko'pchilik tanish, albatta. quyida Samarqand turistlarining sardori, geografiya jamiyatining a'zosi, turizm bo'yicha sport ustasi V.I.Kucheryavix ishlab chiqqan o'nlab qiziqarli marshrutlaridan ba'zilarini keltiramiz. («O'zbekiston fizkulturachisi» gazetasi, 1981 yil, 16 dekabr).

Kapqotan. Bu g'or to'g'risida juda ko'p afsonalar to'qilgan. Bu afsonalarning biri ikkinchisidan qiziq. Shuning uchun speleologlar (g'or qidiruvchilar, tekshiruvchilar) 50-yillardayoq bu g'or bilan jiddiy ravishda shug'ullana boshladilar. Bu erdan marmar toshlarning katta zahirasi topilgan. Ushanda bo'shliqning atigi 180 metrigina bosib o'tilgan edi, xolos. Tuproqli ulkan to'siq speleologlar yo'liga g'ov bo'lganligi uchun g'orning davomiga o'tib bo'lmagandi. Oradan o'n yild o'tgach, portlatish yo'li bilan bu g'ov bartaraf etildi. Shundan keyingina Kapqotan g'orining umumiy uzunligi 5 ming metr ekanligi ma'lum bo'ldi.

1977 yilda g'or ichidagi quduqdan o'tishga va bo'shliqning 2- qavatiga ko'tarilishga muvaffaq bo'lindi. Bu er dastlab qanday bo'lsa, shundayligicha qolgan. G'orning ayrim joylarida chog'roq ko'llar ko'zga tashlanadi. 1981 yil bahorida ko'l paydo bo'ladigan Go'rov g'orida qidiruv ishlari olib borilgach, yoriq topildi. Havzadagi ortiqcha suv shu yoriqdan oqib o'tadi. Keyinchalik bu yoriq kengaytirildi va undan o'tib yana sakkizta kichik g'orlar topildi. G'orlarning o'ziga yarasha sirlari va tomosha qilish uchun qiziqarli tomonlari ko'p. Kapqotan g'ori dunyodagi g'orlar orasida kattaligi jihatdan 12-o'rinda turadi. Yangi yo'lning ochilgani esa uni 5-o'ringa chiqarib qo'ydi.

Mokshevat. V.I.Kucheryavix shunday hikoya qiladi: «Iskandar ko'li tevaragida biz bir necha bor bo'lganmiz va Xo'ja Ishoq g'ori haqida ko'p eshitganmiz. G'orda avliyo Valining mumiyolangan jasadi saqlanib qolgan. U qachon mumiyolanganligi hozircha noma'lum. Rivoyatlarga qaraganda «g'orning doimiy egasi» Iskandar Zulqarnayn emish. Buning boisi tushunarli. Chunki tog'li Zarafshondagi deyarli har bir diqqatga sazovor joyda mashhur sarkarda haqida eshitish mumkin. Azaldan ko'mir qatlamlari tutab yotgan Kontog'da o'tni Iskandar yoqqan, ko'lni ham u barpo etgan, Yagnobdagi o'rik daraxtlarini ham u o'tkazgan emish.

Ammo biz speleologlarni g'orlar qiziqtirar edi. Shuning uchun ham biz Iskandar ko'li tomondagi Mokshevat darasiga kirdik. Bu «jodugarlar manzilgohi» degan ma'noni anglatadi. G'orning ichida zardushtiylar moddiy madaniyatining yodgorliklari bo'lgan qo'rg'onlarni, kishi qo'li bilan ishlov berilgan qandaydir toshlarni, ko'hna inshootlarning xarobalarini ko'rish mumkin. Tikka qiyada joylashgan qishloqni ortda qoldirib, keskin devor oldidan chiqdik. Bu devorning uzunligi 1 km ga etar edi. Uning o'rtarog'ida bahaybat g'orga ko'zimiz tushdi.

Butun marshrut mobaynida patli arqonlarni bog'lash, ilmoqlarni toshlarga urib

kirgizish, oraliqda ehtiyot choralarni ko'rishga to'g'ri keldi. Garchand ziyoratchilar ob-havo ochiq paytda bu xavfli serqoya mashrutni bir soat atrofida bosib o'tsalar, biroq yuqoridagi tadbirlarni amalga oshirish uchun ikki soatdan ortiq vaqt kerak bo'ladi.

Och yashil rangdagi maysa va u er-bu erda hali erib bitmagan qorlar bilan qoplangan maydonchaga chiqar ekanmiz, ko'tarilgan joyimizning nechog'liq balandligini his etdik, biz dengiz sathidan 2800 metr yuqorida edik. Haybatli g'or devorlari bu erda yoqilgan ko'pdan- ko'p gulxanlarning dudini obdon o'ziga singdirgan, oyog'imiz osti yonib bitmagan tarashalarga to'la edi. Har er-har erda g'or shipidan qulab tushgan ulkan toshlar dumalab yotardi.

Birinchi kattakon g'or-zalni aylanib yurar ekanmiz, burchakdagi notanish kishining mumiyolangan jasadiga ko'zimiz tushdi. Jasad tuproq va qumga belangan bo'lib, qorayib ketgan sarq teri bilan qoplangan, uning boshida esa bir tutam sariq soch saqlanib qolgan edi. Olimlar jasadning qachon mumiyolanganligini aytganlaricha yo'q, ammo nazarimizda bu kamida 300-400 yil muqaddam amalga oshirilgan bo'lishi kerak. Negaki 100 yil ilgari qilingan yozuvga ko'ra skelet deyarli o'zgarmay qolgan.

110 metr chuqurlikdagi so'nggi zalga qadam qo'yar ekanmiZ. Mokshevat g'ori nega salqin ekanligini tushundik. Bu erda g'or ostining katta qismi muz bilan qoplangan edi. Muzlik seryomg'ir mavsum paytida bug'ning bo'shliqqa kirishi tufayli paydo bo'lgan.

G'orda topografik suratga olishni tugatib, orqaga qaytdik. Kun choshgohdan ancha oqqan edi. Biz birinchi zal shipida quyosh yoritib turgan dumaloq teshikni ko'rib qoldik. quyosh nuri to'ppa-to'g'ri mumiyolangan jasad ustiga tushar ekan. ehtimol noma'lum kishi o'rta asrlarda istiqomat qilgan va ehtiyotsizlik oqibatida yuqoridagi teshikdan yiqilib tungan va g'or ostida qolib ketgan bo'lsa ajab emas.

VI.Kucheryavixning g'orlar haqidagi hikoyalari turistlarni tog' sayriga otlantirishi mumkin. Lekin bu joyda baland tog' oraliqlari bo'ylab uzoq masofalarga yurish, tik qoyalardan chiqish va ko'p kunlik sayohatlar jarayonida har bir turist o'zini yaxshi his qilishi, barcha maqsad va vazifalarni amalga oshirish yo'llarini oldindan rejalashtirishi, unga to'la va izchil ravishda maxsus tayyorgarlik ko'rishi lozim.

Navoiy shahar turistlari Zarafshon tizma tog'lari, hatto Pomir tog'lari bo'ylab ko'pgina sayohatlar uyushtirishgan. Respublikamizning go'zal manzarali joylaridan biri - Navoiy viloyatining Langar va Nurota tizma daralari, uncha katta bo'lmagan daryolarning sohillari, tog' oraliqlaridagi soy, buloqlar, irmoqlar ham turistlarni o'ziga jalb qilishi mumkin. Jahonga mashhur bo'lgan Nurota marmari shu tog' yonbag'irlaridan olinadi. Xatirchi tumanining uch qora mayizi ham jahon bozorida salmoqli o'ringa ega. Afsuski, respublika miqyosida ana shunday joylarga o'quvchi yoshlarning sayohat va ekskursiyalari kamdan-kam uyushtiriladi. Vaholanki, bu joylarga etib borish uncha qiyin emas. Samarqand shahridan Nurota, Xatirchi, Langar marshrutlari bo'yicha doimiy avtobuslar qatnab turadi. Buning uchun qiziqish va ishtiyoq bo'lsa bas. Tunash sharti bilan borgan turistlar guruhi maktab

yoki boshqa tashkilot ma'muriyatlari bilan kelishgan holda yoki dala sharoitida chodirlar qurishlari mumkin. Bir kun davomida 15-20 km masofa piyoda yurilsa Nurotadagi marmar koni, uning yaqinidagi Xazrati Ali (Shohimardon) qabri kabilarning tarixi bilan tanishib chiqish mumkin.

Yuqorida keltirilgan marshrutlar va ularning shartlari asosan Toshkent, Guliston, Jizzax, Samarqand, Navoiy shaharlaridagi turistlar va turistik sayohatlarga qiziqqan kishilarga mo'ljallangan. Respublikaning boshqa shaharlaridagi turistlarda shu marshrutlar bo'yicha sayohat qilish istagi bo'lsa, Toshkent, Samarqand, navoiy shaharlaridagi turizm va ekskursiya byurolari, turistik klublar, sport jamiyatlari qoshidagi turizm sektsiyalariga murojaat qilishlari mumkin.

A.Kolbintsev O'zbekiston sharoitini juda yaxshi bilgan va ko'plab turistik marshrutlar tuzgan mutaxassislardan biridir. Uning Toshkent viloti xududida joylashgan turistik marshrutlaridan namunalar keltirgan edik. endi uning Farg'ona vodiysi bo'ylab uyushtiriladigan turistik sayohatlar va ba'zi marshrutlaridan namunalar keltiramiz.

«Farg'ona vodiysini O'rta Osiyo durdonasi deyishadi. Uning shimol tomoni qurama va Chotqol tog'lari, sharq tomoni Oto'ynoq va Farg'ona tog'lari, janubi esa Oloy tog'lari bilan o'ralgan. Uning davomi Turkiston tog'lari bo'lib, butun vodiyni o'rab olgan. Faqat g'arb tomonida, ya'ni Leninobod shahri yaqinida shimoliy va janubiy tomondan qamrab olgan tog'lar o'rtasida uncha keng bo'lmagan ochiq tekislik joy bor».

Farg'ona vodiysi, tarixiy, madaniy yodgorliklarga boy o'lka. Uning har burchagida o'tmish avlodlar va zamonamiz kishilari tomonidan qurilgan inshootlar juda ko'p. Ularning har biri katta tarix. Vodiya asosan paxta, pilla, meva, sabzavot, chorva, g'alla etishtiriladi. Bu o'lkada milliy an'analar ko'proq saqlanib qolgan va ular tobora zamonaviylashib bormoqda. Atoqli davlat arboblari Usmon Yusupov, Yo'ldosh Oxunboboev, yangi turmush va madaniyat qurbonlari Nurxon, Abdulla Nabiev, erkparvar shoirlar Muqimiy, Furqat, Zavqiy, o'zbek adabiyotining asoschisi Hamza Xakimzoda Niyoziy va boshqalar voyaga etgan bu erlarda.

1939 yilda qurilgan Katta Farg'ona kanali xalq xashari bilan bunyod etilgan bo'lib, u vodiyni suv bilan ta'minlab turibdi. Kanal Usmon Yusupov nomi bilan ataladi.

Farg'ona vodiysida Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlari joylashgan. Vodiy, Tojikistonning Leninobod viloyati, qirg'izistonning O'sh viloyati bilan tutashib ketgan.

Farg'ona vodiysiga Toshkentdan avtobusda qorasuv poselkasi orqali Tuyabo'g'iz suv ombori yoqalab, Bo'ka poselkasidan o'tib dovon oshiladi va avvalo Leninobod shahriga kirib boriladi. Undan keyingi barcha yo'llar Leninobod-Konibodom-qo'qon shaharlari orqali Marg'ilon-Farg'ona, Marg'ilon-Andijon, Marg'ilon-Namangan va vodiydagi Sariqo'rg'on, Dangara, To'raqo'rg'on, Namangan-Kosonsoy, Zarkent Uchqo'rg'on, Andijon, Shirmonbuloq, quva, Farg'ona-quvasoy, Vodil-Rishton kab shahar va tumanlar orqali sayohat qilish mumkin bo'ladi.

Vodiya Katta Farg'ona kanali halqasi bo'ylab sayohat qilish juda qiziqarlidir.

Bu sayohatlarda transportlardan ko'proq foydalaniladi. Zarur bo'lgan patlarda yuqorida ko'rsatilgan shaharlar atrofiga bir kunlik va bir necha kunlik yurishlar uyushtirish mumkin. Bunday hollarda mahalliy sharoitlarga qarab piyoda yurish va maxsus turistik sxemalardan foydalanish tavsiya qilinadi.

qamchiq-Pangaz, Oqsuqon-Sulukta, Isfara-Vorux, Isfara-So'x, Shohimardon-qizilqiya, Obishir-Aravon, O'sh-O'zgan, Arslonbob- Toshko'mir, qorasuv-Sarichelak, Aflotun-Podshoota, G'ova-Chodak kabi marshrutlar bo'yicha avtobus, shaxsiy mashinalarda sayr qilish, butun vodiyni o'rganib chiqish mumkin.

Yosh turistlarga ko'proq piyoda yurish, tog' va daryo sohillarida miriqib dam olish foydalidir. Bunday imkoniyatlarga ega bo'lish uchun ma'lum ob'ektlargacha transportda borish va qolgan yo'llarni piyoda o'tishga to'g'ri keladi. Farg'ona vodiysida ko'pchilik uchun juda qulay va mazmunli dam olish joyi Shohimardon (hozirgi Hamzaobod) va uning atroflari hisoblanadi. Hamzaobod yo'li Marg'ilon va Farg'ona shaharlaridan boshlanadi. Katta asfalt yo'l, adir va qirlar orasidan janub tomonga cho'zilib ketgan. Yo'lingizdagi baland tog'lar, qoyalar, diqqatingizni tortadi. Yo'lda qishloqlar, ekin maydonlari, yam-yashil daraxtzorlarga duch kelasiz. 40-50 km chamasi yurilgach, Hamzaobodga kirib boriladi. Bu katta qishloq. Ikki daryo - Ko'ksuv va Oqsuv qo'shilgan joyda salqin havoli manzara barchaning diqqatini jalb etadi. Bu erda katta choyxona, oshxona, do'kon, bozor bor. Hamzaobod erta bahordan to'kech kuzgacha deyarli har kuni kelib turadigan kishilar bilan doimo gavjum bo'ladi. Beton zinapoyalar orqali baland tepalikka chiqilsa o'zbek adabiyotining asoschisi, dramaturg, ma'rifatparvar shoir Hamza Hakimzoda Niyoziyning mavzoleyi va muzeyi joylashgan erni ziyorat qilish mumkin.

Oqsuv daryosi qirg'og'i bo'ylab yana uzoq joylarga avtomashinalarda o'tish va simob, surma hamda boshqa tabiiy qazilma boyliklari chiqadigan joylarni ko'rish mumkin.

Ko'ksuv daryosi bo'ylab 6-8 km balandlikka chiqilgach, kichik dovon oshib tog'lar nurashi natijasida paydo bo'lgan qurbonko'lga etib boriladi. Ko'lning faqat o'ng qirg'og'i orqaligina o'tib, kichikkina va juda tiniq suvli Ko'liqubbonga boriladi. Bu erning havosi keskin o'zgaruvchan bo'lib, juda shifobaxshdir. Ko'lga quyilayotgan suv yoz paytlarida Oloy tog'larining quyi tomonlaridagi qorlarning erishi, qoyalarning nurashi natijasida ancha loyqalanadi. Ko'liqubbon sohili va uning atroflarida chodir qurib har kuni 15-20 km masofada turli tomonlarga yurish uyushtirish maqsadga muvofiqdir.

Namangan, Andijon viloyatlarining deyarli barcha tog'li zonalari turistik yurishlar uchun juda qulay va qiziqarlidir. Shu sababdan ham dam olish kunlari maktab o'quvchilari, aholi hordiq chiqarish uchun bu joylarga ko'plab keladilar. Ular turli o'yin, sayil bayramlarida ishtirok etadilar.

Oromgohlarda dam olayotgan o'quvchilar juda ko'p yurishlar tashkil qilishadi. Vodiya joylashgan turli institutlarning sog'lomlashtirish va sport oromgohlarida dam oladigan talabalar ham marshrutli yurishlarda juda ko'p ishtirok etishadi. Ayniqsa Farg'ona Pedagogika institutining sog'lomlashtirish va sport oromgohi

bu sohada juda ko'p va mazmunli ishlarni amalga oshirmoqda. Hamzaobodda joylashgan institut oromgohida jismoniy tarbiya fakulteti talabalari o'zlarining yozgi o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishadi. Bu mashg'ulotlarning asosiy qismini turizm tashkil etadi. Ular o'zlari tuzgan marshrutlar bo'yicha va qiyin kategoriyala yurishlarda faol qatnashadilar. Bu mashg'ulotlarni uyushtirishda turizm bo'yicha mutaxassis, uzoq yillardan buyon shu institutda o'qituvchilik qilayotgan Teshavoy Normatovning xizmati katta. Professor A.Abdullaev, Sh.Xonkeldiev va boshqalar ham bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sportning bu turi bilan qurollantirishda katta faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Toshkent-Samarqand-Termiz magistrali, Farg'ona vodiysidan chiqadigan katta shosse asosan Jizzax shahrida tutashadi. Nurota tizma og'larining sharqiy chegarasi va Turkiston tizma tog'larining bir shoxobchasi tugagan joy o'rtasidan Sangzor daiyosi shimol tomonga oqib o'tadi. Ana shu joyga yaqin manzarali joyda Jizzax turistlar bazasi va zamonaviy kempinglar joylashgan. Katta magistral yo'l yoqasidagi bu qulaylik faqat yo'lovchilangina emas, balki shahar mehnatkashlari, turistlarning ham hojatini chiqaruvchi manzilgohga aylangan.

Tog' oraliqlari bo'ylab ketgan magistral yo'l G'allaorol shahrining bir chekka qismidan o'tadi. Bu joylarda ham turistlar, yo'lovchilar uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Ana shu joydan sharq tomonga katta asfalt yo'l ketib, u Baxmal tumani markazi va undan keyin Baxmal tog'iga eltadi. 40-50 km masofadan keyin qalin archazorlar boshlanadi. U erlarda dam olish, tabiatni o'rganish uchun qulayliklar ko'p. Baxmal marzakidan janubroqda O'smat poselkasi joylashgan. U Oyqor tog'ining pastqi qismida yam-yashil bo'lib ko'zga tashlanadi. Uning yaqinida Novqa qishlog'i bo'lib, u erda katta buloq bor. Bu buloq suvini umr suvi deb ataydilar.

Xovosdan Jizzax tomon kelishda katta yo'lning janubiy tomonida 20-30 km uzoqlikda Turkiston tizma tog'lari yastanib yotibdi. Bu tog'lar orasida yirik poselka va tuman markazlari O'ratepa (Tojikiston SSR), Zomin kabi xushmanzara joylar bor. Ularning yuqori qismida esa respublikada eng yirik Zomin qo'riqxonasi joylashgan. U erda turli yowoyi hayvonlar, kamyob daraxtlar ko'p. Dam olish zonalari, ko'pgina oromgohlar shu erda joylashgan.

Jizzax shahrining g'arb tomonida uzoqlarga cho'zilib ketgan Nurota tizma tog'lari g'ira-shira ko'rinib turadi. Bu tog'ning ikki tomonida ham katta qishloqlar, poselkalar, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan joylar ko'p. Tog'ning janubiy tomonida qo'ytosh koni, Norvon, qoraabdol, Garasha qishloqlari, uning shimoliy qismida esa qoratosh, Ilonsoy, Osmonsoy, Yangi qishloq, Uchma, Forish kabi qishloqlar joylashgan. Bu qishloqlarning aholisi asosan qora mayiz, g'alla etishtirish, chorvachilik bilan shug'ullanadi. «Yangi qishloq» Forish tumanining markazidir. Tuman markazidan 15 km shimolda Uchquloq konchilar shaharchasi mavjud. Uncha baland bo'lmagan tog'-adirlar orqasida (Uchquloqning shimolida) Arnasoy ko'li mavjlanib turibdi. Ko'l g'arb tomonga, ya'ni Nurotaga qarab cho'zilib ketadi. Bu joylarda Samarqand va boshqa turli joylardan kelgan kishilar hordiq chiqarib baliq ovlaydilar. Lekin bu erlarda hali guruh-guruh bo'lib kelib dam olishga yaxshi

shart-sharoitlar yaratilgan emas. Forish tumanining ko'pchilik tog' zonalari va Arnasoy ko'lining sohillarida mehnatkashlar va turistlar uchun manzilgohlar qurish mo'ljallanmoqda. Yangi kanallar qazilmoqda, qurilish ishlari loyihalashtirilmoqda. Jizzax-Uchquloch temir yo'li ishga tushish arafasida.

Jizzax shahri 1974 yildan boshlab viloyat markazi hisoblanadi. O'tgan davr mobaynida shahar ancha o'zgardi, zamonaviylashdi. Osmono'par binolar qatorida «O'zbekiston» mehmonhonasi qad ko'tardi. Shaharda Pedagogika instituti, politexnika va xalq xo'jaligi isntituti, bir qator ilmiy-tekshirish muassasalari mavjud. Shahar shimol tomonga qarab tobora kengayib bormoqda.

Xulosa shundaki, sayohat qatnashchilari yo'lga chiqish oldidan tayyorgarlik jarayonlarida o'zlari o'tadigan yo'llar va manzillarni mavjud bo'lgan xarita va chizmalardan o'qib bilib olishlari lozim. Buning uchun esa topografik bilimlar, shartli belgilar haqida to'la, aniq tushunchalarni egallashlari lozim bo'ladi.

Jismoniy tarbiya va sport ixtisosligidagi o'quvchi-talaba yoshlar xaritalarning barcha turlari, ayniqsa topografik xaritalarni yig'ishi va ulardagi barcha shartli belgilarni yaxshi bilishlari lozim. Ular mehnat faoliyati jarayonlarida (o'qish tugagach) o'z jamoalarida turizm bo'yicha to'garaklar (seksiya) tashkil etib, topografiyani ularga yaxshi o'rgatishlari lozim.

Maktabgacha bolalar tarbiya muassasalari, umumta'lim maktablar, akademik litseyilar va boshqa o'quv yurtlarida o'qituvchilik qilishga qaratilgan pedagogik kollejlar, fakultetlarning o'quvchi-talaba yoshlari ham topografik bilimlarga ega bo'lishi kerak. Ular mehnat jarayonlarida sayr-sayohatlarni tashkil qilish, qiziqarli va mazmunli qilib o'tkazishlarida atroflarni chamalab bilish, xarita-chizmalar orqali belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Topografiya tushunchasi nimadan iborat?
2. Topografiya qaysi sohalarda ishlatiladi?
3. Turizmga topografiyaning qanday ahamiyati bor?
4. Topografik xarita boshqa xaritalardan qanday farq qiladi?
5. Chizmalar (sxema) tayyorlashda joylarni qanday shartli belgilar bilan ifodalatiladi?
6. Kompas qanday sharoitlarda qo'llaniladi?
7. Joylar va belgilarni tabiiy sharoitlarga qarab qanday belgilash va topish mumkin?
8. quyosh, oy (kechasi), soat va boshqa vositalardan atroflar va tomonlarni belgilashda qanday usullar mavjud?
9. O'zingiz bosib o'tgan sayohat yo'llari chizmasini tayyorlang va o'qituvchiga (qiziqqanlarga ham) ko'rsating.
10. Yashash xududingizdagi sayohatbop yo'llar, manzillarni o'rganib, ularni chizmalarga tushiring.

V BOB. SAYRLARDA BIRINCHI TIBBIY YORDAM BERISH

5.1. Sayrlarda jarohatlanish sabablari va ularning turlari

O'zbekistonning hozirgi istiqloq davrida aholiga tibbiy xizmat qilish, o'zaro tibbiy yordam ko'rsatish, ayniqsa o'quvchi va talaba yoshlarga tibbiy bilimlar berishga katta e'tibor berilmoqda. Shu asosda har bir jamoa va o'quv-tarbiya muassasalarida mutaxassis shifokorlar mavjud bo'lib, ular tibbiy nazorat hamda tibbiy bilimlar berishda maqsad yo'lida xizmat qilmoqda.

Bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik sayr-sayohatlarda ko'pincha tibbiy xodimlarning ham ishtirok etishi ta'minlanadi. Ular kuzatish, nazorat, zarur bo'lganda tibbiy yordam berish ishlari bilan shug'ullanadi. Ularga tibbiy bilimlardan u yoki bu darajada xabardor bo'lgan sayohat qatnashchilari amaliy yordam ko'rsatadi. Shunday bo'lsada, ba'zan sayohat ishtirokchilarining o'z-o'ziga va boshqalarga ham birinchi tibbiy yoki amaliy yordam berish holatlari yuz berib turadi.

Sayohatlar jarayonida jarohatlanish asosan quyidagi sabablar asosida yuz berishi mumkin:

1. Joylarning sharoitlarida yurish tartib-qoidalarini yaxshi bilmaslik yoki ularga rioya qilmaslik;
2. Past-baland, chuqur, to'siqli joylarda yurish, ariq yoki kichik jarlardan o'tish va sakrashlarda yiqilib tushish;
3. Toshlarining dumalab kelishidan o'zini chetga olaolmaslik yoki sirpanib yiqilishlar;
4. Chakalakzor va qalin daraxtlar shoxidan panalab o'tish yoki oldindagilarning shoxlarni silkillatib ketishidan keyin qaramaslik natijasida urilishlar;
5. qiya yoki tik joylardan o'tishda qumlar, mayda toshlar, maysalar (bahorda) va boshqa narsalardan toyib yiqilish, dumalab ketish;
6. qirrali toshlar ustiga chiqish va tushishlarda sirpanib yiqilishlar;
7. Ovqat pishirish yoki gulxan yoqishda kuyish;
8. Turizm texnikasi bo'yicha musobaqalarda arqonning (ip) uzilishi, echilib ketishi, jarlikning nurashi va shunga o'xshash voqealar natijasida jarohatlanish.

Jarohatlar asosan terining shilinishi, qon oqishi, bo'g'inlarning cho'zilishi, qo'zg'alishi, chiqishi, suyaklar chatnashi, sinishi va shu kabi og'ir-engil jarohatlar hisoblanadi. Jarohatlar ichida eng yomoni olov ichida qolish va kuyishdir.

5.2. Jarohatlanganlarga tibbiy yordam ko'rsatish yo'llari

Biron joyingizni kuydirib olganda usha joyni 10-15 daqiqa sovuq suvga solib turish tavsiya qilinadi. Undan keyin dokani namlab, spirt yoki margantsovka surtib, bog'lab qo'yish kerak. 1-2 darajali kuyishlarda terini sulfidin emulsiyasi bilan moylash, qishloq joylarga kelganda vrachga murojaat qilish kerak.

Kuyish terining ustki qismi yoki to'qimalarning ichki tomoniga o'tganda (III-IV darajali kuyish) tezlik bilan vrachga murojaat qilish kerak bo'ladi.

Tunash paytlarida o'tkir uchli (bolta, pichoq, qoziq, tosh va boshqalar) narsalarga urilish va undan yaralanishlar yuz beradi. Bunday hollarda yaralangan joyni yuvish, yod surtish va uning ustiga streptotsid kukunini sepib yara ustini plastir bilan yopishtirib qo'yish mumkin.

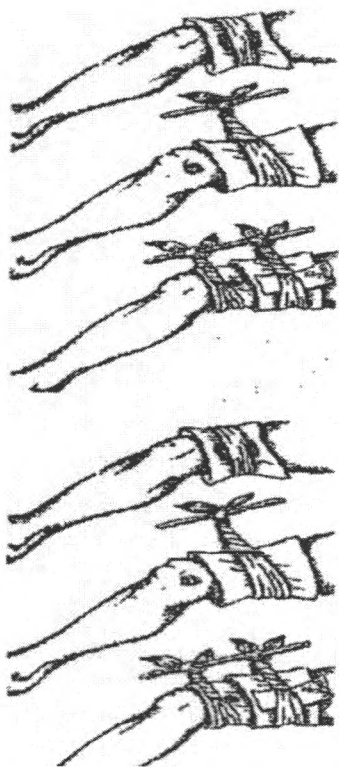
Yaralanish natijasida qon to'xtovsiz ketgan taqdirda qon tomirini (arteriya) mahkam bosish kerak.

Qon otilib chiqishi susaymagan paytlarda yaraning yuqoriroq qismidan qattiq bog'lash zarur bo'ladi. Yaralangan joy jgut bilan bog'langan holda 1-2 soat turishi mumkin. qon to'xtamagan holda 3-4 daqiqa bo'shatib, keyin yana qattiq bog'lash kerak.

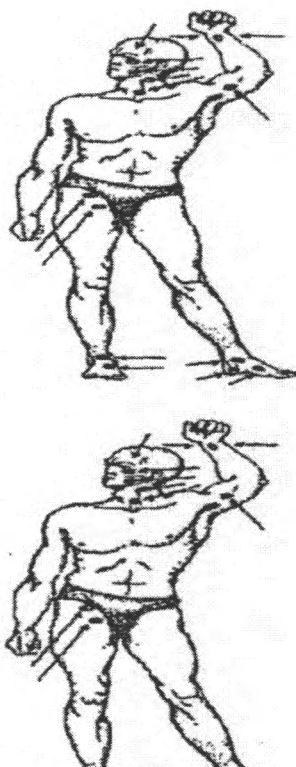
Oshqozon zaharlanganda uni yuvish, ya'ni bir necha stakan iliq suvga soda solib ichish, to qayt qilib tashlamaguncha davom ettirish, bu holni bir necha marta takrorlash kerak. So'ng parhezga qattiq rioya qilish zarur.

Ko'p yo'l yurish, og'ir yuk va yiqilishlar natijasida organizm tilinishi, tinalishi va qavarishi mumkin. Bu hollar ko'proq oyoq, elka va bellarda bo'ladi. Bunday hollarda tez uning oldini olish va bolalar kremi surkash kifoya.

Yiqilishlar natijasida oyoq va qo'lning eti ezilishi, shilinishi mumkin. Bunday hollarda zararlangan joyga yod qo'yib surtish, sovuq (muz) bilan kompress qilish kerak. Undan keyin qattiqroq bog'lab qo'yish tavsiya etiladi.

5.1-rasm. Bog'lab qonni to'xtatish

5.2-rasm. Arteriyalarni bosib, qonni to'xtatish joylari

Bo'g'inlarning cho'zilishi va uzilishi qattiq og'riq bilan seziladi. Keyin u joy shishishi, qimirlatganda qattiq og'rishi mumkin. Bunday hollarda sovuq suvga botirilgan binch (material) bilan bosib turish, keyinroq elastik bint yoki uning o'rnini bosadigan biror narsa bilan bog'lab qo'yish kerak.

Tirsak, elka, tizza va oyoq bo'g'inlaridan suyaklarning chiqishi, qattiq og'riq turib, harakat qilish mumkin bo'lmay qoladi. Bunday paytlarda bo'g'inlarni o'z joyiga solish uchun qo'l (oyoq)ni ushlab tortish, sekinlik bilan joylashtirish talab qilinadi. Bo'g'inlar o'z joyiga tushgach, shina bilan bog'lab qo'yish kerak.

qo'l va oyoq suyaklari singanda ham xuddi chiqqandagidek qilib shinalar bilan qo'shib bog'lash, og'riqni qoldiradigan dori berish va tezda vrachga yuborish shart.

Ayrim hollarda bo'g'inlarning chiqishi, suyaklarning sinishi yoki qattiq urilish natijasida turistlar xushdan ketishi, esankirashi mumkin. Bunday hollarda bemor yotqizilishi, bosh oyoqqa nisbatan pastroq qo'yilishi lozim. Kiyim tugmalari echilishi kerak. Bemor xushiga kelgach, achchiqroq choy, kofe va yurakka malham bo'ladigan dori berish lozim.

qishki yurish va yozgi yurishlarning muzlik zonalarida qo'l, oyoq, quloq yoki yuzni sovuq urishi mumkin. Bunday hollarda ishqalash, tez harakat qildirish, turli gimnastika mashqlarini bajartirish, yurish holatini yo'qotganda esa uqalash (massaj qilish), biron material (odeyal, ko'rpa va h.k.) bilan o'rab dumalatish, bu ham foyda bermaganda spirt bilan artish kerak bo'ladi. Issiq choy ichirish, bir necha bo'lak glyukoza tabletkasini S vitamini bilan qo'shib ichirish ancha foyda beradi. Sovuq urgan joyda pufakchalar paydo bo'lsa, pentsillin mazi yoki sintomitsin emulsiyasi surkab, bog'lanadi. Bemorga tetratsiklin ichirish, agar ahvoli og'irlashsa, analgin, amidopirin, kofein ichirish va bemorni meditsina punktiga etkazish lozim.

quyosh nuri urmasligi uchun awalo tegishli bosh kiyimlarni, ko'zoynakni olib yurish va o'z vaqtida ishlatish kifoya. qorin och bo'lganda, shuningdek, issiq ob-havoga o'rganmagan turistlarga yarim yalang'och yoki yalang'och bo'lib yurish, issiqda toblanib yotish mumkin emas. quyosh vannasini faqat asta-sekinlik bilan qabul qilish kerak.

qorning yarqirashi, aks nurdan ko'z tez zararlanadi. Shuning uchun qorli zonalarda doimo bir nuqtaga qarash, ko'zoynaksiz yurish man etiladi. Bunday hollarda zararlangan ko'z borniy kislota aralashmasining kam miqdorligi, sodalar, margantsovka kaliyning oqqizg'ish holatiga kelgan suyuqligi hamda sovuq choy bilan yuviladi, turist bir necha kun yurishdan ozod qilinadi.

Yovvoyi mevalarni yuvmasdan eyish, har bir gul va daraxtlarni ushlab, hidlash yaramaydi. qo'ziqorin, zamburug' va boshqa eyiladigan narsalar solingan idishlarni ham yuvish kerak.

Tog'liq va cho'llar zonasida zaharli ilonlar xavfi bo'ladi. Ilonni ko'rganda unga tegmaslik, o'ldirmaslik kerak. Buning sababi shundan iboratki, avvalo zaharli ilonlar meditsina uchun keraklidir. Keyingi paytlarda zaharli ilonlarni ko'paytirish tadbirlari ko'rilmogda.

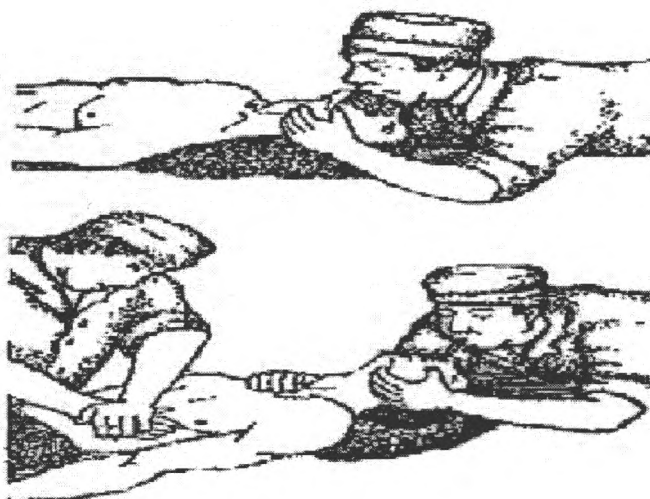
Turistlar ehtiyotsizlik natijasida o'tlar, shohlar, butalar orasida yotgan ilonni

ko'rmaligi va uni bosib o'tib ketishlari mumkin. Shu sababli qahr-g'azabga to'lgan ilonlar albatta chaqishga intiladi, «o'ch oladi». Dam olish yoki o'tirish joyida to'satdan ilonga ko'z tushsa, u qochmasa, bunday hollarda cho'p yoki tayoq yordami bilan uni ilib olib, uzoqroqqa eltib tashlash kerak. Agar ilon chaqqanligi tezda sezilsa, birinchi navbatda usha joyni so'rib tashlash kerak. qon aralash zaharni og'izdan tezda tuflab tashlash lozim. Agar og'izda yara izi bo'lsa, boshqa kishi so'rishi kerak. Chaqqan joyning yuqoriroq joyidan mahkam qisib, shina qo'yib bog'lash kerak va zudlik bilan vrachga murojaat qilish lozim. Birinchi yordam ko'rsatilishida bemorga suyuq va issiqroq ichimlik, ovqat egizish tavsiya etiladi. Chunki zahar suyuqliklarga aralashib, o'z kuchini kamaytiradi. Siydik va oshqozon yo'llari orqali zahar chiqib ketishi mumkin.

Tajribaga ko'ra, ilon chaqqan joyni ortiqcha qisib bog'lash (ayniqsa jgut bilan) mumkin emas. Chunki zahar qon tomirlari bilan emas, balki limfa suyuqliklari orqali tarqaladi. Shuningdek, chaqqan joyni kuydirish yoki kesib tashlash ham kutgandagidek natija bermaydi. Chunki kuydirganda ilon chaqqan joy yaralanishi, yiringlab ketishi natijasida tezda og'ir ahvolga tushib qolish mumkin. Chaqqan joyni kesib tashlash esa juda xavfli. qonni to'xtata olmaslik natijasida bemor og'ir sharoitga tushib qolishi mumkin. Zahar qonni suyultirishini yodda saqlash kerak.

Turistlar hayotida suvga cho'kish hollari bo'lib turadi.

Suvda cho'kish natijasida xushdan ketganlarning tezlik bilan ichidan suvni chiqarish usullarini qo'llash kerak. Bemorni tizzaga qorni bilan yotqazib, uning elkasidan bosish, og'zini kattaroq ochish, og'iz yopilmasligi uchun toza xo'l ro'molcha, bint yoki biron qattiqroq narsani tishlatib qo'yish lozim. Ichidan suv chiqqach, uni boshini pastroq qilib yotqizish kerak. Agar u xushidan ketgan bo'lsa, sun'iy nafas oldirish kerak. Sun'iy nafas oldirish forma va usullaridan tezda va aniq foydalanish bemorni engillashtiradi.

Rasm 5.3. Sun'iy nafas oldirish.

Rasm 5.4. Havo va oshqozon yo'llaridan suvni chiqarish.

Rasm 5.5. Shikastlangan kishini olib yurish yo'llari.

Ta'kidlash lozimki, sayohatlar jarayonida kerakli dorilar va vositalar solingan xaltacha (aptechka) olib yuriladi. Uning ichida shamollash, bosh og'rig'i, ich ketish va boshqa dard illatlariga qarshi ishlatiladigan hozirgi zamon eng yangi va foydali dorilar yig'ib qo'yilgan bo'ladi. Shuningdek, qon oqishini to'xtatish (jgut, rezinka bintlar) vositalari, bo'g'inlar va yaralarni bog'laydigan doka, cho'ziluvchan matolar, rezina buyumlari ham olib yuriladi. Ularning qo'llanish usullarini sayohatchilar tayyorgarlik va sayohatlar jarayonida bilib olishadi.

Xulosa qilinsa, eng muhimi, ya'ni jarohatlarning oldini olish, jarohatlanishlardan saqlanish uchun har bir qatnashchi yurish, turish, o'tirish, dam olish va sayohatlar davomidagi ijtimoiy turmush, xo'jalik ishlari qoidalarini a'lo darajada bilish, ularga ongli ravishda qarash, sayohat rahbarining topshiriqlarini so'zsiz bajarish lozim.

Sayohatlar qatnashchilarga talofat emas, balki zavq-shavq, ruhiy hamda jismoniy tetiklikni ato etishi kerak.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Sayohatlarda birinchi tibbiy yordam tushunchasi nimadan iborat?
2. Sayohatlarda jarohatlanishning asosiy sabablari nimada?
3. Jarohatlarning qanday turlari bo'lishi mumkin?
4. Olovda kuyganda qanday yordam ko'rsatish kerak?
5. Suvda cho'kkanda qanday qo'tqarish va xushiga keltirish kerak?
6. Bemorlarning jarohat joylarini qanday bog'lanadi?
7. qon oqishini qanday qilib to'xtatiladi?
8. Bo'g'inlar siljigan (chiqqan) va suyaklar jarohatlanganda (yorilish, lat eyish, sinish va h.k.) qanday va nimalar bilan bog'lanadi?
9. Yurish mumkin bo'lmagan bemorlarni qanday qilib maskanga yoki davolash joyiga olib borish mumkin?
10. Dori xaltachasi (aptechka) haqida nimalarni bilasiz va dorilarni dardlarga qarshi qanday qilib ishlatish mumkin?

Ularni chuqurlashtirish, kengaytirish, ayniqsa ongli ravishda ehtiyoj bilib o'zlashtirishda sayr-sayohatlarda olib boriladigan umumiy hamda maxsus tadbirlarning o'rni va salohiyati e'tiborga molikdir.

Shu sababdan o'lkashunoslik va kuzatish ishlariga doir ba'zi tushunchalar ma'lumotlar quyida bayon etildi.

Meteorologik kuzatishlar. Ob-havo sharoitlarini o'rganish, kuzatish va bilish meteorologik bilimlarga ega bo'lishni ta'minlaydi.

Ob-havoning qanday bo'lishini bilish uchun bir necha bor, ma'lum vaqtlarda (ertalab, tushki, kechki, kechasi va h.k.) kuzatishlarni talab etiladi.

Bulutlarning yo'nalishlari va past-balandligini kuzatishda qirlar, balandlik joylar, tog'larda olib borilishi lozim.

Bulutlarni ko'z bilan aniq ko'rish darajasi 10 ball bilan belgilanadi. Bulutsiz osmon-0; bulutlar bilan to'la qoplangan osmon 10 ballni tashkil etadi. Agar bulutlar osmonni IG'10; 2G'20; 3G'30; 4G'40 miqdorda qoplagan bo'lsa, unda 1,2,3,4 ball

deb hisoblashga to'g'ri keladi.

Bulutlarning harakati va joylashishi asosan havo bosimi, shamolning tezligiga bog'liq bo'ladi.

Yuqori qatlamdagi bulutlar yupqa, oq bo'ladi va soya tashlamaydi. Bu holatlar ob-havoning o'zgarishiga ta'sir etadi. O'rta qatlamdagi bulutlar zangori-sarg'ish tusda bo'lib, tuman va to'lqinni bildiradi. Ular quyosh nurini erga o'tishini to'sib turadi.

Bulutning quyi-pastki qatlami esa quyuq sarg'ish rangda bo'ladi. Bunda bulutlar osmonni to'la qoplab-yopib oladi.

Ma'lumki, ob-havoning qanday bo'lishini maxsus asobo-uskunalar, usullar bilan, ayniqsa samoda (kosmos) uchib yurgan maxsus stantsiya- apparatlar orqali awaldan bilib olinadi. Lekin kuzatishlarda oddiy usullar ham ma'lum, ya'ni:

1. Quyoshning chiqish va botishida osmon qizarib, ob-havoning o'zgarishidan dalolat beradi. Osmon zangori, moviy va tiniq bo'lsa, ob-havoning uzoq muddatlargacha o'zgarmasligini bildiradi.

2. Yosh faslida osmon bulutli bo'lib, shamol pasaysa, kechalari salqin bo'lishidan darak beradi.

3. Quyosh chiqishi bilan bulutlar paydo bo'la boshlaydi va kunning yarmiga borib ko'payadi. Kech kirishi bilan bulutlar yana yo'qoladi.

Havo yaxshi bo'lishining belgilari:

- qaldirg'och baland uchadi;
- chumolilarjudatez harakat qiladi;
- kechqurun chigirtka va boshqa hasharotlar uzoq chirillashadi;
- asalarilar dalalargajuda erta uchib ketadi;
- burchaklar, o't oralari, tosh kovaklari o'rgimchak uyasi bilan to'la qoplanadi;
- qoqilarning hamma gullari, suv, ko'lmak, havzalarda oq nilufarlar ochilgan bo'ladi;

- shamol bo'lmaganda changlar tik yuqoriga ko'tariladi;
- gulxan cho'g'larining usti oqarib, o'chganday bo'lib ko'rinadi.

Ob-havo buzilishining belgilari:

- yulduzlar qizg'ish yoki tiniq, zangori bo'lib yarqiraydi.
- qaldirg'och va boshqa qushlar past uchadi;
- boyqushlar kunduzi sayray boshlaydi;
- o'rdaklar, oqqushlar suvga ko'p sho'ng'iydi;
- kaltakesaklar iniga yashirinadi;
- baqalar suv, balchig'dan chiqib qurullay boshlaydi;
- asalarilar kechgacha uchadi va kechqurun faollashadi; itlar kam ovqat yeb, ko'p uxlaydi, bekorchi yugurishadi.

Mushuklar yuz-qo'llarini "yuvadi";

Tovushlar tez eshitiladi va hidlar tez tarqaladi;

Telegraf ustunlaridagi simlar guvullaydi;

Gulxan ochiq va tiniq ko'rinadi;

Topografik kuzatishlar. Topografik kuzatishlarning eng qulay turi o'tgan marshrutni rasmga olish yoki sxemaga tushirishdir. Shuningdek, masofa yoki oraliqlar qadamlab o'lchash yo'li bilan, yo'nalish esa kompas bilan aniqlanadi.

Agar arxeologik yoki foydali qazilma boylik va hokazolarni chizish kerak bo'lsa, unda uning aniq rejasini tuzish lozim. Bunday hollarda aniq o'lchov asboblari (metr va boshqa asboblari) ishlatish kerak.

Ko'p hollarda turistlar o'zlari turgan joyning balandligini o'lchashga urinib ko'radilar. Bunday paytlarda eklimetr (joylarning nishabligini o'lchaydigan asbob) yoki barometr (vo'sotometr) kabi asboblardan foydalaniladi.

Joylarning sxemasini chizish va shartli belgilarni ko'chirish turistlarning topografiya sohasidagi malakalarini mustahkamlaydi.

Geologik kuzatishlar. Sayohatchilarning geologik kuzatishi marshrutning geologik suratga olinishini taqozo qiladi. Geologik kuzatishlarda turistlar er tuzilishi, uning qatlamlari, foydali qazilmalar bilan tanishadilar.

U yoki bu joyning sxemasini chizish, muhim topilmalar tavsifini yozishda ularning hajmi, aniq joyi, uzunligi, kengligi aniq ko'rsatilishi kerak.

Topilmalardan hajmi 3x3 sm va qalinligi 2 sm dan kam va ortiq bo'lmagan hajmda namuna olish lozim.

Geologik kuzatishlarga chiqqanda geologik bolg'a, arra, o'lchov lentasi (bechevka), tog' kompassi (eklimetri), 10 foizli tuz kislotasi solingan shisha (tog' jinslarining qaynashini aniqlaydi), matodan qilingan xalta va boshqa kerakli asbob hamda jihozlarni olish lozim.

Ertuzilishini o'rganish. Geomorfologik kuzatishlarda sayohatchilar er tuzilishidagi o'zgarishlarni o'rganadilar. Buni quyidagi reja asosida olib borish mumkin:

1. Ob'ektning nomi.
2. Uning aniq yo'nalishlari.
3. Dengiz sathiga nisbatan uzunligi va balandligi.
4. Kesib o'tish chizig'i bo'yicha (eniga) uchraydigan turlar, bo'linmalar to'g'risida tavsif.
5. Yo'nalish bo'yicha tavsif.
6. Ayrim qismlarni qamrab olgan o'simliklar.
7. Xududning xalq xo'jaligi uchun ahamiyati.

Gidrologik kuzatishlar. Gidrologik kuzatishlarda hali to'la o'rganilmagan ko'l, daryolar tadqiq qilinadi.

Bunda ko'l yoki daryoning boshlanishi, oqish tezligi, kengligi, atrofidagi sharoiti, tabiatning o'zgarishiga qarab uning ham o'zgarishi, qirg'oqlarning tuzilishi, daryo suvining oqish xususiyatlari to'g'risida materiallar yig'iladi. Ayrim hollarda mahalliy kishilar bilan ana shu mavzularda suhbat qilishga to'g'ri keladi.

Turistlar bunday kuzatishlar uchun 20-30 metr uzunlikdagi ip, planshetli kompas, belgili lineykalar, engil langar cho'p, sekndomer, boshqa asboblari bilan ta'minlanishlari lozim.

Botanik va zoologik kuzatishlar. Sayohat jarayonida joy laming o'simlik

dunyasini o'rganish yoki biron o'simlikni izlash uchun botanik kuzatishlar olib boriladi. Bunday paytlarda tegishli o'simliklardan gerbariy yasaladi, ular turlarga ajratilib, nomlari aniqlanadi. O'simliklarni terish oldidan mahalliy kishilar bilan maslahatlashish, uning rangi, bargi, bo'yi, tuzilishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, ularni quritish, joylashtirish qoidalarini ham bilish talab etiladi.

Ayrim o'simlik va gullarni o'z holicha yig'ishni forizm deyiladi. Rassom tasviriy san'at ishlarida bu gullarning tuzilishi, rangi, umumiy foylalaridan foydalanadilar.

Sayohat paytida zoologik kuzatishlar asosan hasharotlarning turlarini belgilash va ularni yig'ishdan iborat. Hasharotlar zararli va foydalilarga ajratib o'rganiladi. Hasharotlarni yig'ib, uni saqlash juda oson. Buning uchun maxsus banka yoki shishalardan foydalaniladi. Hasharotni tergan joyning nomi, maydon kengligi va ularning miqdorini maxsus daftarda qayd etish lozim. Hasharotlarni izlash unchalik murakkab emas, oddiy durbinlarni ishlatish kifoya.

Fenologik kuzatishlar. Fenologiya biologiya fanining o'simliklar hamda hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar qonuniyatini, ularning iqlim sharoitiga bo'lgan munosabatini o'rganuvchi sohasi hisoblanadi.

Fenologik kuzatishlar uchun maxsus jihoz yoki asbob talab qilinmaydi. Lekin, maxsus kundalik tutish lozim.

VI BOB. SAYRLARDA EKOLOGIK TARBIYA VA O'LKASHUNOSLIK ISHLARI

6.1. Ekologik muvozanatlar haqida tushunchalar

**Fenologik kuzatishlarda hisobga olinishi kerak bo'lgan ba'zi belgilar
(A.Menchukovning "V mire orientirov", M., 1960 y. kitobidan)**

Oylar	Tabiatdagi kuzatishlarning tahminiy muddati			Mavsum sharoitlarining nomi
Mart	7.III	31.III	19.III	Birinchi quzg'un kelishi
Aprel		15.IV	30. III	Chug'urchiq (mayna)ning kelishi
	18. III	5.IV	1.IV	To'rg'aylarning kelishi
	24. III	18.IV	4.IV	Qayin daraxtida suvning harakat qilishi
	25. III	17.IV	11.IV	Turnalarning shimolga o'tishi
	17. III	10.V	17.IV	Gullardagi changlanish
	30. III	5.V	19.IV	Tog' teragining gullashi
	5.IV	7.V	22.IV	Olxaning (zirk daraxti) gullashi
	4.IV	13.V	22.IV	Baqalarning qurullay boshlashi
	8.IV	12.V	24.IV	Cheremuxaning kurak otishi
	6.IV	14.V	25.IV	Yong'oqning gullashi
	24.IV	9.V	30.IV	Kakkuning birinchi sayrashi
May	15.IV	24. V	7.V	Navro'z gulining gullashi
	22.IV	23. V	9.V	qayinlarning gullashi
	1.V	18.V	10.V	Bulbulning birinchi sayrashi
	26.IV	24.V	11.V	May qo'ng'izining uchishi
	29.IV	1.VI	12.V	qaldirg'ochning kelishi
	2.V	27. V	13.V	qoqining gullashi
	2.V	5. VI	24.V	O'rmon ertutining gullashi
	6.V	5.VI	22.V	Olchalaming gullashi
	6.V	6.VI	24.V	Olmalaming gullashi
	10.V	12. VI	26.V	Marvaridgul (landish) ning gullashi
	8.V	14.VI	27.V	Sirenning gullashi
	11.V	17. VI	29.V	Ryabinaning (chetan) gullashi
Iyun	17.V	28.VI	12.VI	Itburunning gullashi
	25.V	3.VIII	16. VI	Javdar bug'doyning gullashi
Iyul	24.VI	20. VII	5.VII	Javdarning boshloqlanishi

	28.VI	28. VIII	12. VII	Javdarning sarg'ayishi
	15. VI	30. VII	13.VII	Lipa (arg'uvon) gullashi
Avgust	1.VIII	17. VIII	10. VIII	Barglarning tusha boshlashi
Sentyabr	26.VIII	26.IX	3.IX	quzg'unlarning ketishga hozirlanishi
	14.VIII	21.X	27.IX	Turnalarning qaytishi

Yuqoridagi tabiiy belgilar O'zbekiston sharoitida qariyb bir yoki bir yarim oy oldin paydo bo'ladi.

Toponomik kuzatishlarda daryo, tog', ko'llar, aholi yashaydigan punktlar va joylarning nomlari, ularning kelib chiqish tarixi o'rganiladi.

Iqtisodiy-geografik kuzatishlarda esa xo'jaliklarning tuzilishi, tashkil qilinishi, ishlab chiqarish mahsulotlarining hajmi bilan tanishiladi.

6.2. Sayrlarda o'lkashunoslik, kuzatish va ilmiy izlanishlar

6.2.1.O'lkashunoslik va kuzatish ishlari

Aholining etnografik va ijtimoiy turmush madaniyati, sog'lom turmush tarzini kuzatish va o'rganish ishlari ham talabalar va o'quvchi yoshlarda katta qiziqishni uyg'otadi. Shu asosda tog'lik, tog' oldi va tekislik joylarda, ayniqsa yangidan o'zlashtirilgan cho'l xududlaridagi qishloqlar, qo'rg'onlar (poselka), yangi qurilishlar, suv havzalari, katta ariq-kanallar, sport inshootlari va boshqa maskanlarni (ob'ektlar) kuzatish, o'rganish zaruriyati bor. Bunda turli xududlardagi (viloyatlar) iqlim sharoitlarning bir-biridan farq qilishi, etnografik madaniyatlarning turli-tumanligi, o'quvchi-yoshlar, ayniqsa, mahalliy millat xotin- qizlarining hayot, kasbga munosabatlari, jismoniy barkamolligining holatlarini kuzatish va o'rganish hozirgi zamon vazifalaridan biri sifatida e'tiborga manzurdur.

6.2.2. Sayrlarda ilmiy izlanish ishlarini amalga oshirish yo'llari

Sayrlar (shaharlarga tomosha-ekskursiya) va sayohatlarda (asosan piyoda yurishda) ilmiy izlanish va hatto tadqiqot ishlari umumtalablar, usullar (kuzatish, suhbat, tekshirish, sinash va h.k.) asosida olib boriladi. Bunda harbiy kasb-ixtisoslikka qaratiladi. Ular to'g'risida asosiy ma'lumotlar, tushunchalar va talablarni quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat va sport sohasidagi o'quvchi va talaba yoshlarning ilmiy izlanish ishlari;

- turizmning jismoniy tarbiyadagi amaliy mohiyati haqida referatlar uchun ma'lumotlar to'plash;

- jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi, pedagogika, psixologiya, biomexanika

va boshqa fanlar bo'yicha turizmning ijtimoiy-tarbiyaviy hamda amaliy faoliyatlarni rivojlantirishga ijobiy ta'siri haqida referatlar, ilmiy ma'ruzalar va kurs (bosqich) hamda bitiruv (diplom) ishlari uchun zarur materiallarni yig'ish;

- o'qituvchilar, magistrlar, aspirantlar tomonidan berilgan mavzular hamda vazifalar asosida materiallar to'plash.

Bunda yurish, tog'lar oshish, dam olish va turizm texnikasi bo'yicha musobaqalar o'tkazish jarayonlarida qon tomiri urishi, nafas olish chuqurligi, toliqish va untiklashga doir o'lchov, sinov-tajribalari ma'qul bo'ladi. Ta'lim-tarbiya (o'qituvchi va tarbiyachi) sohasidagi talabalarning sayohatlardagi ilmiy izlanish ishlari:

- tabiat manzaralari (o'simlik, hayvonat dunyosi va er tuzilishi, ob-havo sharoiti va h.k.) va undagi sun'iy o'zgarishlar haqida ma'lumotlar to'plash;

- turli gullar va o'simliklardan nusxalarni tanlab, ularning nomlarini aniqlash, gerbariyalar yasash;

- hayvonat olami va parrandalarning nomlarini bilish (kuzatish);

- sayohatlaming ma'naviy (ruhiy) va jismoniy ta'sirlarini o'rganish;

- o'qituvchilar, ilmiy rahbar yoki maslahatchilarning topshiriqlarini bajarish;

- berilgan vazifalar asosida yozma hisobot, bayonnoma, referat va ma'ruzalar tayyorlash.

3. qishloq va suv xo'jaligi, qurilish, muxandislik va boshqa sohalaridagi talabalar:

- o'zlari qiziqqan va o'qituvchilar tomonidan berilgan topshiriqlar asosida materiallar yig'ish;

- ob-havoning o'zgarishi, ayniqsa bulutlar qatlamlarining paydo bo'lishi, yog'ingarchilik sabablari va bunda hayvonlar, parrandalarning harakatlarini kuzatish, o'rganish;

- tog' manzaralari, joylarning tuzilishi (jarlik, tepalik, tuproq-qumlar va toshlarning ranglari va h.k.) va ularga oid hodisalarni o'rganish;

Ta'kidlash lozimki, har bir sohada talabalar sayohatlarga bo'lgan vaqt va oraliqlarda sayohatda olib boriladigan ilmiy izlanish ishlari bo'yicha ma'lum darajada tushunchalar, bilimlarga ega bo'lishi kerak. Bunda o'z ixtisosligi (kasbi) bo'yicha mutasaddi o'qituvchi-ilmiy rahbarlardan etarli darajada maslahatlar (konsultatsiya) olishi, mustaqil ravishda mutaxassislikka doir maxsus (ilmiy) manbalarni o'qib-o'rganishlariga to'g'ri keladi.

Kuzatishlar, tajribalarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalik va o'quvchilik davrlarda qiziqqan sohalar, ilmiy ish olib borish faoliyatlarining shakllanishi natijasida ko'pchilik talabalar ilmiy tadqiqot ishlarida faol ishtirok etgan. Keyingi faoliyatlarida esa usha muammo va mavzularda ilmiy dissertatsiyalar yozgan, o'quv-uslubiy qo'llanmalar va monografiyalarni ishlab chiqqan. Bunday jarayonlar ko'pincha tarix, geografiya, biologiya, tibbiyot va jismoniy madaniyat hamda sport sohasida tez-tez uchrab turadi.

Xulosa shundan iboratki, o'lkani o'rganish, kuzatish va ilmiy izlanish ishlari bir-biri bilan uzviy bog'langan holda sayohatchilarning o'quv, sog'lomlashtirish faoliyatlariga ham tobora singib bormoqda. Bu yo'lda sayohat tashkilotchilarining

fanlar bo'yicha o'qituvchilar, ilmiy xodimlar bilan o'zaro aloqalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu asosda har ikkala tomon ham talabalar-sayohat qatnashchilarini ilmiy izlanish va tadqiqot ishlariga jalb etish, ularning amaliy faoliyatlarini davom ettirishda hozirgi zamon innovatsiya va pedagogik texnologiyalaridan maqsadli foydalanishlari lozim.

6.3. Sayrlarda ijtimoiy foydali mehnatlarni tashkil qilish

O'zbekistonning xududiy sharoitlariga bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik sayohatlarni tashkil qilish hamda ularni mazmunli, qiziqarli darajada o'tkazishda ijtimoiy foydali mehnatlarni amalga oshirish o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Ma'lumki, Respublikada kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda barcha sohadagi o'rta maxsus (kasb-xunar) va oliy o'quv yurtlaridagi o'qitish, tajriba hosil qilish yo'lida innovatsion usullar, pedagogik texnologiyalarni davr talablari asosida qo'llash, maqsad yo'lida samarali foydalanish faoliyatlarida yangi tajriba hamda usullar vujudga kelmoqda. Bunda noan'anaviy usullar vositalardan foydalanishga ham alohida e'tibor berilmoqda.

Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi barcha o'quv yurtlarida (oliy va o'rta maxsus-kollejlar) o'qitilayotgan turizm fanida ham bu jarayonlarda maqsadli va rejali faoliyatlarga e'tibor berilmoqda. Shuningdek Davlat ta'lim standartlari asosida barcha turdagi va toifadagi o'quv yurtlarining "Jismoniy tarbiya" dasturlari hamda o'quv jarayonlarida turizm bo'yicha nazariy bilimlar berish, amaliy ko'nikmalarni tarbiyalashda eng zarur bo'lgan ishlar amalga oshirilmoqda.

Sohalar bo'yicha ta'lim-tarbiya olib, kasb-xunarga qaratilgan kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik jarayonlarida u bilan bevosita bog'liq bo'lgan "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari talablarini (sar-sayohat) bajarishda o'quvchi va talaba yoshlarga tegishli topshiriqlar beriladi. Ular orasida bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik piyoda yurish sayohatlari asos qilib olinmoqda.

O'quvchi yoshlar va talabalarining sayohatlar jarayonida amalga oshiradigan ijtimoiy-foydali mehnatlari asosida ularni tarbiyalashda quyidagi yo'nalishlar va turlar xizmat qiladi:

1. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi talabalar:

- Sayohat yo'llaridagi keraksiz to'siqlarni (tosh, kunda, tekislash, ko'prik qurish va h.k.) olib tashlash va ularni tuzatish;
 - dam olish oromgohlari va sport maskanlaridagi nuragan joylarni tiklash, ariq-hovuzlarni tozalash;
 - tartibsiz sayohatchilardan qolgan chiqindilarni olib tashlash, tozalash;
 - mahalliy aholi taklifi asosida ularga yordam berish.
1. Ta'lim-tarbiya (o'qituvchi, tarbiyachi) sohasidagi talabalar:
- Sayohat yo'lidagi bog'cha va maktablarning ish faoliyatlariga yordamlashish (cho'milish, o'yin maydonlarini qurish, tozalash, bo'yash va h.k.);

- Kichik yoshdagi maktab bolalari va bog'chalardagi bolalar bilan harakatli o'yinlar, estafetalar uyushtirish;

- O'quvchilarning yozgi dam olish oromgohlarining xo'jalik va ta'mirlash ishlariga ko'maklashish;

3. qishloq va suv xo'jaligi, qurilish, texnika, madaniyat va boshqa sohalardagi talabalar:

- Emi chopish (haydash), ekin ekish, sug'orish ishlarida qishloq va tog'liq aholiga amaliy yordam berish;

- Traktor va qishloq xo'jaligi uchun kerakli bo'lgan boshqa texnik vositalarni ta'mirlash, ularni yuritish va ishlatish kabi faoliyatlarda qatnashish;

- qishloq va chorvador xo'jaliklariga ega bo'lgan fermerlarning ishlari bilan tanishish, zaruriyat bo'lsa ularga ko'maklashish;

- o'rmon xo'jaligi va qo'riqxonalaridagi xodimlarning taklifi va iltimosi asosida ularga amaliy yordam ko'rsatish;

- sayohat yo'llaridagi to'siqliklarni olib tashlash, ko'priklarni qurish va boshqa ishlarda faol ishtirok etish.

Barcha sohadagi o'quvchi va talaba yoshlar sayohatlarda, ayniqsa tunab kelish va ko'p kunlik yurish jarayonlarida ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy tadbirlarni amalga oshirishlari ko'zda tutiladi, ya'ni:

- Keksa kishilar bilan suhbat va qishloq (ovul) aholi o'rtasida kontsertlar (qo'shiq, raqs, hajviy aytishuvlar va h.k.) uyushtirish;

- Mahalliy millat xotin-qizlari o'rtasida san'at, sport, madaniyat, sog'lom turmush tarzi va ular qiziqtirgan mavzularda suhbat, muloqotlar olib borish;

- Kinokamera, videoapparat, qo'l telefonlari orqali qiziqarli voqealarni tasvirga tushirish va ularni mahalla xalqiga namoyish qilib ko'rsatish (innovatsiya), pedagogik texnologiyani amaliy ko'rsatish;

- Mahalliy yoshlar, ayniqsa o'quvchi qizlar bilan voleybol, basketbol, badminton, shaxmat va boshqa sport turlari bo'yicha o'rtoqlik uchrashuvlarini tashkil qilish;

Yuqoridagi tadbirlar orqali xalq farovonligi, mustaqillik, sog'lom turmush tarzining yaxshilanishi va boshqa yutuqlar to'g'risida aholiga targ'ibot ishlarini olib borish eng muhim vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, sayohatlarda turli ijtimoiy foydali mehnatlarni tashkil qilish va tegishli kasbiy-amaliy faoliyatlarni rivojlantirishda hozirgi zamon madaniyati, siyosiy va iqtisodiy xo'jalik ishlarini yuritish kabi zarur faoliyatlar tarbiyalanadi.

Sayohatlardagi bunday tadbirlar talabalarning o'x ixtisosliklari bo'yicha kasbiy-hunar egallashlarida ularning bilim doiralarini kengaytirish, amaliy ko'nikmalarini mustahkamlashda xizmat qiladi.

O‘z-o‘zini nazorat uchun savollar

1. Ekologiya so‘z iborasi nimani bildiradi va uning mazmuni nimalarga xizmat qiladi?
2. Ekologik muvozanatlarda qaysi sohalar muhim o‘ringa ega?
3. O‘zbekistonda ekologiyani yaxshilash borasida qanday chora- tadbirlar olib borilmoqda (Orol muammosi)?
4. Tabiiy sharoitda ekologik holatlar bo‘lmagan yoki etarli darajada emasligini o‘zlashtirish uchun qanday tadbir-choralar ko‘rilmoqda (cho‘l zonalari, Orol bo‘yi)?
5. Ekologik muvozanatlarni saqlash va tiklashda sayohat qatnashchilarining vazifalari nimadan iborat?
6. O‘lkashunoslik va kuzatish ishlari nimalardan iborat?
7. O‘zbekistonning geografik joylashishi, tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?
8. Kasbiy-amaliy tayyorgarlik jarayonlarida turizm nimalarni o‘rgatadi?
9. Jismoniy tarbiya, ta’lim-tarbiya va boshqa sohalarda ta’lim oluvchi o‘quvchilar, yoshlar va talabalar o‘lkani o‘rganish hamda kuzatish ishlariga qanday e’tibor beriladi?
10. Sayohatlar jarayonida ijtimoiy-foydali mehnatlarning qanday turlari bor?
11. Aholi o‘rtasida qanday targ‘ibot ishlarini talabalar tomonidan olib borish mumkin?
12. Qishloqlarda mahalliy millat qizlari bilan suhbat va muloqotlarda nima ishlar qilish lozim bo‘ladi?

VII BOB. TURIZMDA BOSHQARISH VA JAMOATCHI KADRLAR TAYYORLASH

7.1. Turizmni boshqarish tashkilotlari haqida tushunchalar

Yuqorida ta'kidlanganidek, O'zbekistonning hozirgi sharoitida turizm ishlari asosan xalqaro va mahalliy sayohat (ekskursiya) hamda havaskorlik sayohat shakllaridagi yo'nalishlardan iborat.

Respublika miqyosidagi xalqaro va mahalliy sayohatlarni tashkil qilish va boshqarish faoliyatlari O'zbekturizm milliy kompaniyasi zimmasiga yuklatilgan. Uning viloyatlarining markazlari va yirik shaharlarda o'z tarmog'i mavjud. Shular asosida ishlab chiqarish korxonalar, turli muassasalar, mahallalar, o'quv-tarbiya muassasalarir kasaba uyushmalari, yoshlar ijtimoiy harakati, "Kamolot" va boshqa xayriya jamg'armalarning ko'magi, tashabbuslari asosida turli xayr- tomoshalar (ekskursiya) tashkil etiladi.

Havaskorlik sayohatlarga markazlashgan tashkilotlar yo'q hisobi. Yaqin o'tmishda (Sho'rolar hokimiyati davrida) bu faoliyatlar asosan kasaba uyushmalari qoshidagi Respublika, viloyat va shahar-tuman turizm kengashlari (Sovet) hamda "Spartak", "Paxtakor", "Burevestnik", "Mehnat" kabi sport jamiyatlari tarkibidagi markaziy turizm sektsiyalari tomonidan tashkil etilar edi. Respublikadagi tub islohatlar, ayniqsa o'zini-o'zi boshqarish va moliyaviy ta'minlash masalalari yo'lga qo'yilishi mazkur faoliyatlarning to'xtab qolishiga olib keldi.

Iqtisodiy islohatlar, bozor munosabatlari ko'pchilik sohalar kabi, havaskorlik sayohatlardagi tashkilotlarning o'zini o'zi moddiy-texnika va moliya bilan ta'minlashni taqozo etmoqda. Bu albatta xalqaro andozalar va Respublika sharoitlariga deyarli mos keladi. Chunki, havaskor sayohat tashkilotlarining ishlab chiqarish yoki savdo bilan shug'ullanishlariga jiddiy e'tibor beruvchi, daromad keltiruvchi omillari va ishonchlari ancha murakabdir.

O'z-o'zini ta'minlash va qo'shimcha daromad keltirmaydigan tashkilotlar tabiiy ravishda susayib yoki batamom tugashi hozirgi davrda aniq voqelik hisoblanadi.

Shu sababdan umumta'lim maktablari, akademik litseylar, kasb- xunar kollejlari, o'rta maxsus o'quv yurtlarining o'quvchi yoshlari, oliy ta'lim muassasalarining talabalari va mehnatkash omma o'rtasida o'tkaziladigan ommaviy piyoda yurishlarni maqsadli tashkil qilishda shart-sharoitlar, imkoniyatlarni yaratish katta muammo bo'lib qolmoqda.

"Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari talabalaridagi sayr- sayohatlarni tashkil qilish turi "Jismoniy tarbiya" dasturlarining muhim qismi sifatida talablarni bajarish hisobi (zachet) ularni e'tiborga olmayotir. Natijada esa aksariyat ko'pchilik o'quv-tarbiya muassasalarida sayr-sayohatlarni o'tkazish talabga javob bermaydi.

O'quvchi yoshlar va talabalar bilan ta'til kunlari yoki ulug' sanalar bayramlarga bag'ishlab sayr-tomosha (ekskursiya) ham ommaviy tus olmayotir. Faqat a'lochi, iqtidorli yoshlarga shaharlarga sayohat qilishga jalb etiladi. Mehnakash va ijodkor

ziyolilar orasida sayr- tomoshalar (ekskursiya) ularning xohishi, imkoniyatiga bog'liq bo'lib qolgan. Rejali yo'llanma berish, sayr-tomoshalar ham ommaviy tusda emas.

Mahalla sharoitlarida xayriya jamg'armalarining (qariyalar, ekosan va h.k.) faoliyati bilan Samarqand, Buxoro, Xiva va boshqa tarixiy- madaniy shaharlarga uyushtirilayotgan sayr-tomoshalari e'tiborga loyiq. Ammo ular ham juda kam o'tkaziladi.

O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi asosan xalqaro turizm bilan shug'ullanib, xorijiy mamlakatlarning sayyohlarini qabul qilish, ularga madaniy xizmat ko'rsatish bilan band. Mamlakatimiz musulmonlarining haj safarlari ham diniy tashkilotlar, sahovatli kishilar tomonidan tashkil etilmoqda. qaysi sayr-sayohat va qaysi joyga bo'lmasin ishtirokchilarning shaxsiy xazinalari, mablag'lari ishlatiladi. Bu hozirgi davr davlat siyosatining talablaridan biridir.

E'tirof etish kerakki, O'zbekturizm milliy kompaniyasi o'zining tashkiliy-boshqaruv tuzilishlari va amaliy faoliyatlari o'zini ta'minlash va davlat foydasiga xazina to'plovchi boy tashkilotga aylanmoqda. Bu esa xalqaro turizm tashkilotlarining mazmuni va tamoyillariga mos keladi.

O'zbekistonning buyuk kelajagi va o'tkazilayotgan islohatlarning samaralari asosida yaqin kelajakda havaskorlik sayohatlarini qayta tiklash va rivojlantirishga asos solishi mumkin. Shu istiqbollarni hisobga olgan holda turizmning havaskorlik shakliga doir muhim bo'lgan tashkiliy masalalar haqida ba'zi rasmiyliklarni bayon etish maqsadga muvofiq ko'rinmoqda.

7.2. Jamoatchi kadrlar va ularning faoliyatlari

O'quv yurtlari va mehnat jamoalarida jismoniy madaniyat va ommaviy sport tadbirlari asosan jamoatchilik asosida tashkil etiladi. Ya'ni jamoa rahbarlari, soha bo'yicha mutasaddilar, mutaxassislar jismoniy madaniyat va sport xodimlariga tashkilotchilik yo'li bilan ko'maklashadi. Bunda asosan sportchilar, sport muxlislari, mehnat faxriylari tashkilotchi-murabbiy (instruktor-organizator) va sport turlari bo'yicha hakamlar faol ishtirok etishadi.

Har bir muassasa va tashkilotda jismoniy madaniyat jamoasi (fizkultura kollektivi) Kengashi (Sovet), yirik korxonalar va oliy o'quv yurtlarida sport klublar rasmiy ravishda tashkil etilib, ular barcha faoliyatlarni yuritadi. Sport turlari bo'yicha ommaviy sport musobaqalarini tashkil etish va o'tkazish uchun sport sektsiyalari tashkil qilinadi. Bu awaldan odat va an'ana bo'lib kelgan amaliy faoliyatdir. Bunda jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport turlari bo'yicha murabbiylar, tashkilotchilarga (instruktor) jamoatchi kadrlar bevosita yordam beradi. Xuddi shunday ish shakllari va mazmunlari turizm (piyoda yurish, tog', suv, otda yurish va h.k.) bo'yicha ham tashkil qilinishi lozim.

Har bir jamoada turizm sektsiyasi byurosini (7-9 kishi) tashkil etish, o'qituvchi (instruktor) yoki tajribali xodim byuro raisi etib saylanishi lozim.

Bu yaqin o'tmishdagi tajribalar va faoliyatlarning natijalari hisoblanadi. Buning uchun esa har bir jamoa o'zlarining a'zolaridan instruktorlar (kichik va katta), hakamlar, tashkilotchilar tayyorlashlariga to'g'ri keladi. Ularning asosiy faoliyatlari quyidagicha bo'lishi lozim:

1. piyoda yurish sayohati bo'yicha to'garaklar tuzish va mashg'ulotlar o'tkazish;
2. to'garak (seksiya) rejasini ishlab chiqish va tasdiqlatish;
3. turizmga doir jihozlarni to'plash, jamg'arish;
4. "Yoshlik", "Talaba", kasaba uyushmalarining jismoniy madaniyat-sport uyushmalarining quyi va yuqori xodimlari bilan aloqador bo'lish;
5. o'lkashunoslik bolalar stantsiyasi bilan hamkorlik;
6. Jismoniy madaniyat jamoasi (sport klub) Kengashining ish faoliyatlarida muntazam ishtirok etish;
7. Yuqori tashkilotlarning o'quv-yig'in seminarlarida malaka oshirish;
8. Tuman, shahar turizm tadbirlarida ishtirok etish;
9. O'quvchilar, talabalar, mehnatkashlar orasida turizm bo'yicha targ'ibot ishlarini olib borish;
10. Jamoada turizm burchagi - muzey tashkil qilish;
11. Turizmga doir mahalliy va xorijiy adabiyotlarni to'plash;
12. Ommaviy axborot vositalari sohalarida maqolalar bilan qatnashish;
13. Dam olish kuni, ta'til paytlari va uluq sanalarga bag'ishlab bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik piyoda yurish sayohatlarini tashkil qilish;
14. O'z tajribalari bilan tuman, shahar tadbirlari, ayniqsa teleko'rsatuv, radio eshittirishlarda faol qatnashish;
15. Sayohatlarda olingan videotasvirlarni jamoada namoyish qilish bilan sayohatchilarni qiziqtirish, ularning sonini oshirib borish;
16. Tegishli xayriya jamg'armalarining moddiy va moliyaviy yordamlaridan sayohatlarni uyushtirishda maqsadli foydalanish;
17. Turizm bo'yicha taniqli mutaxassislar, murabbiylar, etuk sportchilarni (alpinizm, tog' sayohati, suv sayohati va h.k.) jamoasha taklif qilish;
18. "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari bo'yicha ko'rgazmali vitrinalar tayyorlash va sayr-sayohatlarni o'tkazishda faol ishtirok etish;
19. Sinflar, guruhlar, tsexlar, bo'limlardagi jismoniy madaniyat tashkilotchilari (fizorg) va turizm bo'yicha faollarning amaliy faoliyatlariga yordam berish;
20. Tunab kelish va ko'p kunlik sayohatlarga tayyorlanish jarayonlarida tarix, geografiya, botanika, zoologiya va boshqa fan o'qituvchilari bilan suhbat, ularni to'garak mashg'ulotlariga (topografiya, o'lkashunoslik, ilmiy izlanish va h.k.) jalb etish.

Turizm to'garagi mashg'ulotlari, sayohatlarga tayyorgarlik va ularni o'tkazishda yana boshqa turli faoliyatlar yuzaga kelishi mumkin. Ularni o'rganish, tahlil qilish va xulosalar chiqarish bilan tashkilotchilik (instruktorlik) faoliyatlarni takomillashtirish lozim bo'ladi.

7.3. Jismoniy madaniyat jamoalari va sport klublarda turizm tashkilotchilarini tayyorlash tartibi

Jismoniy madaniyat jamoalari Kengashi (JMJK) va sport klublar tashkil etish, ularning faoliyatlarini rejali ravishda boshqarish tartiblari haqida "Jismoniy madaniyat va sportni boshqarish" fanida batafsil mazmunlar beriladi.

"Yoshlik" (maktab va akademik litseylar), "Talaba" (oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari), kasaba uyushmalari Kengashining jismoniy madaniyat va sport uyushmalari (mehnatkashlar jamoalari) kabi sport tashkilotlarining nizomlari (ustav) hamda maxsus rasmiy hujjatlarda JMJK va sport klublarni tuzish, tashkil qilish, ularga rahbarlik qilish ishlari qayd etilgan, ya'ni barcha boshlang'ich jamoalarda sport turlari bo'yicha mashg'ulotlar tashkil qilish, ommaviy sport turlari bo'yicha musobaqalar o'tkazish vazifalari yuklatilgan. Bunga mantiqiy jihatdan qaralsa, turizm bo'yicha ham sektsiyalar (to'garaklar) tashkil qilish, sayr- sayohatlarni o'tkazishga ham to'g'ri keladi.

Tub islohatlar, bozor iqtisodiyoti, o'zini-o'zi moddiy-texnik va moliyaviy ta'minlash kabi jarayonlar asosida bo'layotgan qiyinchiliklarga qaramasdan o'quvchi-talaba yoshlar va mehnatkash jamoalarida turizm ishlarini yo'lga qo'yish, barcha faoliyatlarni rejalashtirish, xayriya jamg'armalari tashkilotlarning sahovat mablag'laridan foydalanish kabi hozirgi davr talablari asosida ish yuritish lozim. Bunda jismoniy tarbiya va fan o'qituvchilari, sinf (guruh) rahbarlari, jamoatchi instruktorlarning (tashkilotchilar) faol harakatlarini turizmga qaratishi lozim bo'ladi.

Turizm eng avvalo sog'lom avlodni tarbiyalash, ularning jismoniy va ma'naviy kamolotini o'stirish, kasbiy-amaliy tayyorgarliklariga ko'maklashish, o'lkamizning go'zal tabiati, tarixiy-madaniy obidalarini o'rganishga muhim omil hamda tadbir bo'lib qolishi lozim.

Turizm bo'yicha (barcha turlar) instruktor-tashkilotchilar toifalarini quyidagilarga ajratish mumkin:

1. Kichik instruktor-turizm
2. Instruktor -jamoadagi
3. Katta instruktor-
4. Xizmat ko'rsatgan instruktor

Ta'kidlash lozimki, barcha toifadagi instruktorlar o'z jamoalari (xizmat vazifalari) va to'garaklarida sayr-sayohatlar bilan bog'liq bo'lgan tayyorgarlik - tarbiyaviy, tashkiliy, xo'jalik ishlarini boshqaradi. Buning eng asosiy sababi shundaki, jamoa (sektsiya-to'garak) ishlarida shtatli

xodimlarning yo'qligiva moddiy-texnik hamda moliyaviy ta'minot ishlari uchun mas'ul kadrlar bo'lmasligidir.

Barcha tur va toifalardagi instruktorlarni tayyorlash tartibi quyidagicha bo'ladi:

- Kichik instruktor jismoniy madaniyat jamoalari va sport klublarda tayyorlanadi;
- Instruktorlar tayyorlash shahar-tuman va sport uyushmalari tarkibidagi turizm sektsiyalari tomonidan amalga oshiriladi;

• Katta instruktor esa Respublika yoki sharoiti yaxshi bo'lgan viloyat markaziy turizm seksiyalarida tayyorlanadi.

**Piyoda yurish sayohatlari bo'yicha kichik instruktorlar tayyorlashning
namunaviy rejasi**

№	Mavzular nomi	Soatlar		
		Ma'ruza	Amaliy mashg'ulotlar	
			Binoda	Ochiq joyda
1.	O'zbekistonda turizm va uning ahamiyati	2	-	-
2.	Turizm to'garaklarini tashkil etish va uning ish faoliyatlari	2	-	-
3.	Turizmda o'lkashunoslik faoliyatlar	2	2	2
4.	Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish	2	2	4
5.	Dam olish kuni va tunab kelish sayohatlarini tashkil qilish	2	2	12
6.	Topografik bilimlarni o'rganish	-	2	8
7.	Sayohatlarda birinchi tibbiy yordam ko'rsatish	-	2	6
8.	Sayohatlarda jismoniy chiniqish	-	-	4
	JAMI:	10	10	36

Eslatma: a) O'quv yurtlari va ishlabchiqarish korxonalarining sharoiti va shug'ullanuvchilarning soni, qiziqimshiga qarab mavzularni qo'shish, soatlar miqdorini ko'paytirish mumkin; b) Mashg'ulotlarni o'tkazishda fan o'qituvchilari va tibbiy xodimlarni jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Turizm bo'yicha instruktorlar tayyorlash Nizomi (1987 y.) asosida har bir daraja va toifadagi instruktorlar uchun turizm qiyinchilik toifalari (kategoriya slojnosti) talablarini bajarish shart bo'ladi (yuqorida berilgan kategoriyalarga qarang).

Oddiyroq va aniq qilib aytganda, kichik instruktor - III razryad (I- kategoriyadan o'tgan), instruktor - II-I razryad (II- III kategoriyalardan o'tgan) va katta instruktor turizm bo'yicha sport ustasiga nomzod yoki sport ustasi (IY-Y kategoriyadan o'tgan) lavozoniga ega bo'lgan maxsus kishilar bo'lishi lozim.

Turizm seksiyalariga (to'garak) ega bo'lgan JMJK va sport klublar turizm bo'yicha ish rejasida quyidagilarni rejalashtirishi mumkin, ya'ni:

1. Tashkiliy ishlar:

- sektsiya (to'garak) tuzish va mashg'ulotlarni o'tkazish;
- turizm bo'yicha sayohatlar yo'lini aniqlash (marshrutlar);
- faollarni (tashkilotchi-aktiv) tayyorlash, tanlash;
- faoliyatlarni hisobga olib boruvchi hujjatlarni (jurnal va h.k.) saqlash;
- sayohatchilar bilan yig'ilishlar o'tkazish.

2. Ommaviy sog'lomlashtiruvchi tadbirlar:

- Dam olish kunlari, ulug' sanalar va bayramlarga bag'ishlab sayr- tomoshalar (kursiya) tashkil qilish;
- dam olish kunlari, ulug' sanalar va bayramlarga bag'ishlab sayr- tomoshalar

(ekskursiya) tashkil qilish;

- tatil paytlarida bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik sayr- sayohatlar o'tkazish;

- "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari talabidagi sayr- sayohatlarga tayyorgarlik va o'tkazish;

3. Xo'jalik va moliyaviy ishlar:

- Sayohat jihozlarini saqlash va xarid qilish;

- Maktab (ishlab chiqarish) hovlisi yoki atroflarida turizm texnikasiga doir yo'llar (marshrut) va to'siqlar trassasini yaratish;

- Turizm burchagini (muzey) tashkil qilish;

- Tuman-shahar (viloyat va respublika) sport uyushmalarini hamda xayriya jamg'arma tashkilotlarining (bolalar xayriya jamg'armasi, "ekosan" xalqaro jamg'arma tashkiloti, mahalla va h.k.) sahovat va moddiy-moliyaviy yordamlaridan foydalanish.

4. Ж va sport klubida daromad keltiruvchi tijorat ishlarini tashkil qilish.

- "Sayohatchi; instruktor", razryad va boshqa turlari bo'yicha ramzlar (emblema), nishonlar (znachok) tayyorlash;

- ilg'or instruktor va faol sayohatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish (nishon, guvohnomalar berish).

Ta'kidlash lozimki, instruktor va katta instruktorlarni tayyorlovchi markaziy turizm sektsiyalarining maxsus rejaları va o'quv dasturlari bo'ladi. Shular asosida jamoalardagi sayohatchilarni jalb qilish yo'li bilan ularni amalga oshiradi.)

7.4. Turizm tashkilotlari va sport uyushmalarida yo'riqchi kadrlarni tayyorlash usullari

Turizm (sayr-ekskursiya va sayohat turlari) bo'yicha jamoatchi kadrlarni (instruktor va faollar) tayyorlash bilan bog'liq faoliyatlarni o'rganish hamda ulardagi tartib-usullarni amalga oshirishda bo'lajak mutaxassislar quyidagi jarayonlarga itoat etishlari lozim, ya'ni:

1. Jismoniy madaniyat va sport sohasidagi o'quvchi yoshlar va talabalar turizm bo'yicha o'tkazilgan darslar, qo'shimcha mashg'ulotlar jarayonida ba'zi bir ma'lumotlar, talablar, ish uslublarini o'rganishda qiyinchilik, tushunmovchiliklarga duch kelishi mumkin. Ya'ni jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati, jismoniy madaniyat va sportni boshqarish kabi fanlarning mazmunidagi tashkilotchilik faoliyatlar, jamoatchi kadrlarni tayyorlashga doir yo'l-yo'riqlar keyingi bosqichlarda (III-IV) o'tilishi mumkin. Shu sababdan o'quvchi va talabalar doimo mustaqil izlanish va o'rganish jarayonlarini keyingi bosqichlardagi faoliyatlar bilan bog'lab olib borishlari lozim.

2. Bolalar tarbiya muassasalari, boshlang'ich ta'lim va umumta'lim jarayonlari bo'yicha (fanlar ham) tahsil oluvchi o'quvchi yoshlar va talabalar (pedagogika kollejlari, fakultetlar) turizmdagi barcha faoliyatlarni o'rganishlari, shuningdek

jamoatchi kadrlar tayyorlash yo'lidagi ishlar bilan ham mustaqil ravishda o'rganishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari va maxsus ta'lim beruvchi oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining (kasb-xunar kollejlari) o'quvchi yoshlari va talabalari turizm bo'yicha jamoatchi kadrlar, faollar va instruktorlar tayyorlash usullariga ko'proq e'tibor berishlari lozim. Chunki, mehnat jarayonlarida har bir jamoada sayrlar (ekskursiya) va turli sayohatlarni (dam olish, xordiq chiqarish, piyoda yurish, o'lka va tabiat bilan tanishish, sog'lomlashtirish, maxsus testlar talabini bajarish va h.k.) tashkil qilishda mutaxassislar, rahbar xodimlarning bevosita yordami, ko'rsatmalari zarur bo'ladi.

Yuqorida bayon etilganidek, xalqaro va mahalliy turizmni (ekskursiya) tashkil qilishda O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi va ekosan-tur xalqaro jamg'arma tashkilotlarining quyi (viloyat, shahar- tuman, boshlang'ich tashkilot-jamoa) organlari (tarmoqlar) tomonidan tashkiliy va boshqaruv faoliyatlar amalga oshiriladi.

Turizm bo'yicha fakultet va maxsus-kasbiy kollejlardagi o'quvchi yoshlar va talabalar davlat granti (ta'minoti) va shartnomalar (pullik) asosida ta'lim olib, ular shtatli lavozimlarda xizmat qiladi. Shunday bo'lsada, jamoalarda (o'quv va mehnat) ommaviy ravishda yashash joylari hamda tarixiy-madaniy shaharlarga sayr-tomoshalar (ekskursiya) tashkil qilinishi hozirgi kunning da'vati va an'anaga aylanayotgan tashkil iy-boshqaruv tadbiridir. Ularni uyushtirish va o'tkazishda jamoatchi faollar (aktiv) va tashkilotchi-instruktorlarsiz amalga oshirish ancha murakkab hisoblanadi. Shu sababdan yuqoridagi turizm tashkilotlari va jamg'arma uyushmalari o'zlarining kafolatli-tegishli tashkilotlari, jamoalarida faollar, jamoatchi kadrlar, instruktorlar tayyorlashlari lozimdir. Buning uchun esa eng avvalo har bir o'quv muassalari, ishlab chiqarish mehnat jamoalari, madaniyat, ijodiyot va boshqa sohalardagi muassasalar tarkibida turizm (sayr-sayohat) bo'yicha boshlang'ich jamoa (to'garak, kurs, seminar va h.k.) tashkil etishlari lozim. Bu bilan Respublikada jismoniy tarbiya, sport va turizmga doir amaldagi qoidalar, qarorlarni hayotga singdirish, shu asosda mehnatkash omma va o'quvchi-talaba yoshlarning ma'naviy-jismoniy barkamolligini tarbiyalashda xizmat qiladi.

Yuqorida qayd etilganidek, O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi, Xalqaro ekosan-tur tashkiloti, o'rmon xo'jaligi va qo'riqxonalar tashkilotlarining viloyatlar, shahar-tumanlar, hatto deyarli barcha o'quv muassasalari, ishlabchiqarish mehnat jamoalarida ularning quyi tarmoqlari, boshqaruv tizimlari mavjud. Ularda xizmat qiluvchi mutaxassis xodimlar qamrovi keng va ko'p qirrali ish jarayonlarida barcha faoliyatlarni tashkil qilishda amaliy jihatdan to'la kuch- imkoniyatlarga ega emas, ya'ni shtatlarning kamligi, o'zini-o'zi moliyaviy ta'minlash tamoyillar bularga barcha shart-sharoitlar yaratishga lojizlik qilishi mumkin. Shu sababdan barcha tarmoqlarda (shahar-tuman, viloyat) turizm turlari bo'yicha jamoatchi kadrlar tayyorlash ishlarini yo'lga qo'yishga to'g'ri keladi. Bunda Respublika kasaba uyushmalari Kengashi va uning tarkibidagi jismoniy madaniyat va sport jamiyatining Nizomi, ishlab chiqilgan qaror va uslubiy ko'rsatmalarga tayanishlari

zarurdir. Shu asosda sharoitlar, imkoniyatlar darajasida har yili 1-2 marotaba maxsus kurs, seminar mashg'ulotlarini tashkil etib, ularga sportchilar, sayohatchi-faollarni jalb etish yo'li bilan turizm instruktorlarini tayyorlashni amalga oshirish kerak bo'ladi.

Respublikadagi "Yoshlik", "Talaba", kasaba uyushmalarining jismoniy madaniyat va sport tashkiloti, "Dinamo", "Vatanparvar", MHSX (Markaziy harbiy sport klubi), sport uyushmalari va jamiyatlarining ham viloyat, shahar-tuman va boshlang'ich jamoa termalari mavjud. Ularning ish faoliyatida sport turlari bo'yicha turli musobaqalar, ommaviy sog'lomlashtirish tadbirlari asosiy o'rinda turadi.

Ommaviy sog'lomlashtirish jismoniy madaniyat va sport tadbirlarining tarkibiy qismi turizm (sayr-sayohat) hisoblanadi.

O'tgan boblar va bo'limlarda bayon etilgan sayohat ishlarini tashkil qilish, boshqarishda mazkur sport uyushmalarining u yoki bu darajada xissalari borligi e'tirof etildi. Shu asnod barcha xududlar va boshlang'ich jismoniy madaniyat jamoalarida (o'quv muassasalari, mehnat jamoalari) turizm ishlarini qayta qurish, boshqarish, ayniqsa turli sayr-sayohatlarni o'tkazish uchun turizm bo'yicha jamoatchi kadrlar (instruktorlar, hakamlar) tayyorlashda o'z ish mazmunlarini boyitishlariga to'g'ri keladi. Bu asosan "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" (2000 y.), "Turizm to'g'risida" (1999 y.), "Ta'lim to'g'risida"gi (1997 y.) qonunlar va shu sohalarga doir hukumat qarorlarini amalga oshirish faoliyatlarini taqozo etadi.

Turizm bo'yicha instruktorlar tayyorlash ishlarini asosan Respublika kasaba uyushmalari Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan (1987 y.) maxsus Nizomlar, ko'rsatmalar (instruktsiya) va maxsus dasturlar asosida tashkil qilish maqsadga muvofiq.

O'zbekistonda kadrlar tayyorlashda Respublika madaniyat va sport ishlari vazirligining (sobiq madaniyat ishlari vazirligi va Respublika davlat sport qo'mitasi) o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ya'ni:

1. Jismoniy tarbiya va sport ixtisosligi bo'yicha mutaxassis kadrlar tayyorlash;
2. Madaniyat va san'at sohasida ixtisosli kadrlar tayyorlash, ikki sohaning ham oliy ta'lim muassasalari, kasb-xunar kollejlari mavjud. Ularda jismoniy tarbiya va sport, shuningdek turizm fan sifatida o'qitiladi. Turli sayohatlar tashkil etiladi. Muhimi shundaki, ularga sport turlari bo'yicha federatsiyalar (sport yo'nalishi), badiiy akademiya, teatr jamiyati uyushmasi (madaniyat yo'nalishi) va boshqa jamoatchi tashkilotlar amaliy jihatdan yordam berib boradi. Ya'ni kadrlar tayyorlash, mutaxassislarning malakasini oshirish, ijodiy ko'maklashish kabilar.

Shu o'rinda aytish lozimki, turizm sport turlari bo'yicha mavjud bo'lgan Respublika federatsiyasini qayta tiklash, bunda ommaviy sayr-sayohatlarni rivojlantirishga yo'llar ochib berish lozimdir, ya'ni viloyat, shahar-tuman miqyosida turizm federatsiyalarining tuzilishi va ularning amaliy faoliyatlari instruktor-tashkilotchilarni tayyorlash, turizmmusobaqalari (sletlar) va boshqa ommaviy-madaniy tadbirlarni uyushtirishda bevosita yordami bo'ladi.

Xullas, turizm bo'yicha jamoatchi instruktor kadrlar tayyorlash ishlari hozirgi davr talablaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, turizm bo'yicha instruktor kadrlar tayyorlashda mustaqil g'oyalarini singdirish, ma'naviy-ma'rifiy madaniyat tarbiyasini ustun qo'yish, aholining sihat-salomatligini yaxshilash va o'quvchi yoshlarning jismoniy barkamolligini o'stirish yo'llari asos qilib olinishi lozim.

Instruktorlarning mavqesini oshirish, o'z ishlarida mas'uliyatlarini chuqur sezish va turizmga ommaviy ravishda hissa qo'shish maqsadida ularga maxsus guvohnomalar (sertifikat) va ko'krakka taqiladigan nishonlarni (znachok) tayyorlash, hamda ularga taqdim etish eng muhim tarbiyaviy jarayondir.

Umumiy xulosa shundaki, mamlakatda turizm harakatini tashkil qilish va boshqarish davlat hamda jamoatchilik tizimlari tashkil etilib, ular aholining turizm bilan faol shug'ullanishlariga imkoniyatlar yaratmoqda.

O'quv-tarbiya muassasalari, ishlab chiqarish korxonalari va turli ixtisoslikdagi boshlang'ich jamoalarda xalqaro va mahalliy turizmning ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy xususiyatlariga e'tibor kuchaytirilmoqda.

O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi, ekosan-tur xalqaro jamiyati, o'rmon xo'jaligi va qo'riqxonalar idora-tashkilotlarining amaliy faoliyatlari ishlab chiqarish-o'zini-o'zi moliyaviy ta'minlash tamoyillari asosida rivoj topmoqda.

O'quv muassasalari, mehnat jamoalari va mahallalarda sayr-sayohat tadbirlarini uyushtirish va boshqarishda jamoatchi kadrlar-instruktorlar katta faoliyat ko'rsatmoqda.

Tuman, shahar miqyosida turizm bo'yicha instruktor-tashkilotchi faollarni tayyorlash bilan boshlang'ich jamoalar faoliyatiga ko'maklashish izga tushmoqda.

Ommaviy axborot vositalari, teleradiolarda o'lkashunoslik mavzusidagi maqolalar, lavhalar, videotasvirlar ko'pchilikning diqqatiga sazovor bo'lmoqda. Bular esa sayr-sayohatlar bilan shug'ullanishga bo'lgan qiziqish, havas, orzu-umidlarni oshrib, tobora kengaytirmoqda.

Bunday ijtimoiy-tarbiyaviy va madaniy tadbirlar turizmni ommalashtirish, shu sohada instruktorlar tayyorlashni taqozo etmoqda. Bu faoliyatlarni yuzaga keltirish va yanada yaxshilash uchun turizm bo'yicha federatsiyalarni tashkil qilish lozim bo'ladi.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Turizmni tashkil qilish va boshqarishning qanday maxsus tashkilotlari mavjud?
2. O'quv muassasalari va ishlab chiqarish boshlang'ich jamoalarda turizmni tashkil qilish yo'llari qanday olib boriladi?
3. Boshlang'ich jamoalarda turizmga kim rahbarlik qiladi?
4. Jamoatchi kadrlar deganda kimlarni tushuniladi?
5. Jamoada turizm bo'yicha faol-tashkilotchilar qanday tayyorlanadi?
6. Turizm to'garaklari (sektiya) faoliyati nimadan iborat bo'ladi?

7. Sport klublarda turizm bo'yicha instruktor kadrlar tayyorlash qanday amalga oshiriladi?
8. O'zbekturizm Milliy Kompaniyasi va ekosan - tur halqaro jamg'arma tizimida jamoatchi kadrlarni tayyorlash qanday olib boriladi?
9. Sport jamiyatlari va uyushmalarining quyi tarmoqlarida turizm instruktorlarini tayyorlashda nimalarga asoslanish lozim?
10. Madaniyat va sport ishlari vazirligi tizimida turizm bo'yicha jamoatchi kadrlar tayyorlash qanday yo'lga qo'yiladi?
11. Sport turlari bo'yicha Respublika Federatsiyalari kabi turizm sport turlari federatsiyalari bormi?
12. Piyodayurish turizmi bo'yicha federatsiyalarni tuzish qanday tartibda olib borilishi lozim.

VIII BOB. SAYR-SAYOHATLAR O'TKAZILADIGAN MANZILLAR VA ULUG' SANALAR

8.1. Sayr-tomosha (ekskursiya) manzillari

Toshkent shahri 2200 yoshda. Uning Ko'kaldosh, Xastumon madrasalari va boshqa qadimgi madaniy yodgorliklari mavjud. Islom Universitetining qurilish-me'mor xoshiyalari va bino majmuasi (kompleks) mahalliy (O'zbekiston bo'yicha) va xorijiy mamlakatlarning sayyohlari, rasmiy rahbarlari, madaniyat, san'at, din, tijorat va boshqa sohalardagi kishilari, mutaxassislari va o'quvchi-talaba yoshlari uchun eng qiziqarli manzillardan hisoblanadi.

Yaqin o'tmish va mustaqillik yillari davrida qurilgan sayr- tomoshabop manzillar juda ko'p. Ular orasida san'at saroylari, milliy akademik drama va opera teatrlar, tarix, san'at, tabiat, sog'liqni saqlash, sport (Olimpiya ?? shahrida) muzeylari, osmono'par yangi qurilish binolari, ular atrosidagi maydon-xiyobonlar, ayniqsa mustaqillik maydoni, Alisher Navoiy nomidagi istirohat bog'i, uning yaqinidagi davlat idoralari har qanday kishini ham o'ziga rom etadi.

Samarqand shahri 2700 yoshda. Samarqand Osiyo qit'asi va jahondagi ko'pgina tarixiy shaharlar qatorida dunyoga mashhurdir. Buyuk shoirlar tavsif etganidek "Samarqand sayqali ro'yi zamin ast", ya'ni er yuziga dong'i ketgan eng qadimgi go'zal (sayqal) shahar hisoblanadi,

Sherdor, Tillaqori va Ulug'bek madrasasini tashkil etgan Registon maydoni diqqatga sazovor. Bu joyda Respublika va Xalqaro madaniy anjumanlar, maqom festivallari doimiy ravishda o'tkazib kelinadi. Ularning qurilish tarixiy davri, rangorang bo'yohlari va xoshiyalari sayohatchilar uchun qimmatli dalillardir.

41 ta zinapoyadan izma-iz ko'tarilib, Shohizinda ansamblini tomosha qiluvchilar, uning mazmun va tarixini o'rganuvchilar hech qachon tugamaydi.

Buyuk Sohibqiron Amir Temur maqbarasi - binosi ham qurilish, sayqallash, hoshiyalash jarayonlari, ayniqsa bu erda saqlanayotgan Amir Temur, uning farzandlari, nevaralari, yaqin kishilarining jasadlarini qoplab turgan turli rangdagi marmar toshlar tomoshabinning fikr doiralarini ishga soladi, hayratda qoldiradi.

Bibixonim, Xo'ja Axror vali madrasalari va boshqa ko'pgina tarixiy yodgorliklar ham sayohatchilar uchun e'tiborga loyiqdir. qadimgi Samarqand joylashgan va hozirgi davrda qazilma-arxitektura ishlari davom etayotgan Afrosiyob tepalik-jarliklari sayohatchilarni bee'tibor qoldirmaydi.

Buxoro, Xiva, Urganch shaharlari ham 2500 yillik tarixga ega. Ulardagi qadimgi yodgorliklar, madaniy obidalar, yangi qurilish binolari ham xalqaro sayr-sayohatchilar uchun muhim maskanlardir.

Shahrisabz Sulton Amir Temur tug'ilib o'sgan tarixiy shahar. U erdagi Amir Temurning "Oq saroyi" va boshqa tarixiy yodgorliklari bilan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Urganch shaharlari kabi qalqaro YuNESKO tashkilotining rasmiy manzillaridan o'rin olgan.

Qo'qon, Andijon (Bobur bog'i), Namangan (Mashrab yashagan joylar), Farg'ona kabi qadimgi hamda zamonaviy shaharlarda ham sayr- sayohatlarga arzugilik joylar bor.

Nukus, qo'ng'iroq kabi shaharlarning ham qadimgi tarixi o'rganilib, ularning yoshi ham 2000 yildan ortiq ekanligi aniqlanmoqda. Ayniqsa qadimgi zardushtiylar (3000 ming yil avval, To'maris (tahminan eradan avvalgi Y-III asrlar), Jaloliddin Manguberdi (Chingizxonga qarshi chiqish davri) kabi tarixiy shaxslar, davrlar, "qirq qiz" dostonida ta'rif etilgan el-yurtlar Xorazm viloyati va qoraqalpog'iston Respublikasi xududlariga to'g'ri keladi.

Bu o'lkalarga "ekosan"-tur Xalqaro jamg'armasi, "Kamolot" yoshlar jamg'armasi va boshqa davlat, nodavlat tashkilotlar, idoralar tomonidan o'tkazilayotgan sayr-sayohatlar, aholiga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish tadbirlari muhim ahamiyatga egadir.

Mamlakatimizning turli xududlarida yashab, o'qib, mehnat qilayotgan kishilar, o'quvchi yoshlar va talabalar O'zbekistonning tarixiy yodgorliklari, madaniy maskan va manzillariga sayohat qilishlari zarur. Bu bilan o'lkamizning tabiiy manzaralari, go'zal shaharlari, insonlari va turmush sharoitlari bilan tanishishlari lozim.

8.2. Sog'lomlashtirish sayohat maskanlari

O'zbekistonning geografik jihatdan joylashishi va xududlarning tuzilishi sayr-sayohatlarni o'tkazishga qulaydir. Ularning tog' va cho'l (yangi o'zlashtirilgan) xududlari, sug'oriladigan va lalmikor (suvsiz) qir-adir hamda tekis joylarida insonlar turli-tuman mehnat, tirikchilik yumushlari bilan band.

Barcha viloyatlardagi markaziy va katta-kichik sanoat shaharlari, tuman markazlari, qo'rg'on va qishloqlari (ovullar ham) kun sayin kengayib, madaniylashib bormoqda. Ayniqsa, barcha turdagi va toifadagi o'quv yurtlarining o'quvchi yoshlari hamda talabalari, shuningdek mehnatkash xalqi, ziyoli va ijodkor xodimlari bo'sh vaqtlarida (tatil paytlar) tabiatning xushmanzarali joylarida dam olish, xordiq chiqarish, sayr-sayohatlarda jismonan chiniqishga qiziqadi. Ularning ba'zilar esa o'z istak va orzulariga erishadi. Shu sababdan Respublikadagi sog'lomlashtirish sayohatlarini namunali o'tkazishda xizmat qilayotgan ba'zi bir oromgohlar va moskanlar haqida qisqa ma'lumotlar berildi.

Farg'ona vodiysi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Farg'ona vodiysini to'rt tomonlama o'rab olgan Chotqol tizma tog'lari, Hisor-Pomir tog'larining etaklarida o'quvchi yoshlarning yozgi dam olish oromgohlari, talabalarining sog'lomlashtirish-sport maskanlari va turli ishlab chiqarish korxonalari, davlat idoralari, nodavlat tashkilotlarning dam olish oromgohlari asosan bahor, yoz va kuzgi paytlarda muntazam faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda asosan maxsus yo'llanma (putevka) va rasmiy ruhsatlarga ega bo'lgan kishilargina dam oladi.

Havaskor (o'z hoxishi bilan) va qiziqqan kishilar, ayniqsa kichik (510 kishi) va

katta guruh (15-20 kishi) bo'lib dam oluvchilar uchun ham norasmiy, lekin qulay joylar, sharoitlar juda ko'p.

Norin, Sirdaryo, Shohimardon (Oq suv va Ko'k suv) va boshqa daryolarni birlashtiruvchi (hosil qiluvchi) ko'pdan-ko'p irmoqlar, ariqlar vodiy bo'ylab cho'zilib ketgan kanallarning sohillari va atroflari dam olish uchun qulaydir.

Yurtimiz mustaqilligi, aholiga madaniy xizmat qilish va boshqa ko'pgina sabablarga (tijorat, o'zini-o'zi moliyaviy ta'minlash, xayriya) ko'ra katta shoh ko'chalar, uzoq manzillarga eltuvchi yo'llarning yoqasida choyxona, oshxona, mehmonxona tashkil qilinmoqda. Yo'lovchilar, tomoshabinlar bunday joylarda dam olib, ularning tashkilotchilari, egalariga tahsinlar aytmoqda.

Toshkent viloyati. Maxsus va rasmiy (putevka, ruhsat) hamda havaskorlik (o'z hoxishi-istagi) yo'li bilan dam olish oromgohlariga eng boy xududlardan biri Toshkent viloyati hisoblanadi.

Xo'jakent (poezdning oxirgi bekati), Xumson, Chorvoq suv ombori atroflari, Chimyon, Beldarsoy, Oqtosh (Bo'stonliq tumani) sayohat va dam olish oromgohlarida yilning barcha fasllarida dam olish, chang'ida uchish (Chimgan, Berdarsoy), ot turizmi (Chimgan sayohat markazi) mavjuddir.

Yangiobod (Ohangaron), Kumushkon kabi sog'lomlashtirish sport oromgohlari va Pskent, Parkent, Olmaliq, Bekobod xududlaridagi tog'li joylarda dam olish va sog'lomlashtirish maskanlari kengaytirilmoqda. Chirchiq, Bo'zsuv, qorasuv sohillarida ommaviy dam olish, suvlarda cho'milib chiniqish uchun yaxshi sharoitlar yaratilgan.

Turkiston va Nurota tizma tog'lari (Jizzax viloyati) orasida "Zomin", "Baxmal", "Osmonsoy". "Forish" kabi sayohatbop joylarda ham yozgi dam olish oromgohlari, sanatoriylar joylashgan. Ularning atroflariga, (Nurota, Baxmal), ayniqsa "Temir darvozasi", "Jizzax kempingi", Sangzor daryosi sohillari katta magistral yo'lda joylashib, barcha yo'lovchilar, hatto xalqaro-xorijiy sayyohlarga ham xizmat qiluvchi maskanlar yaratilgan. Bunday manzarali joylarga barcha qiziqqan kishilar havaskorlik sayr-sayohatlarini ommaviy ravishda tashkil qilsa bo'ladi. Aydor ko'l, Chordara suvomborlari esa sayohat uchun eng yaxshi manzillardir.

Zarafshon daryosi atroflari (Urgut tumani) va sohillarida (Jomboy, Chelak, Ishtixon, Narpay tumanlari), shuningdek Samarqandning shimolida (qo'shrabot tumani), janubiy-g'arbida (Omonqo'ton, Ohalik, Oqtosh, Jom, Zirabuloq, Kattaqo'rg'on suv ombori, Narpay kanali va h.k.) yozgi dam olish oromgohlari, talabalarning sog'lomlashtirish sport maskanlari joylashgan. Dam olish va bayram kunlari, barcha fasllardagi tatil (kanikul, otpusk) joylarida o'quvchi yoshlar hamda mehnatkashlar o'zlari xohlagan sayr-sayohatlarini uyushtirishlariga sharoitlar yaratilgan.

Qashqadaryoning Shahrisabz tog'li xududlari, uning sharqiy tomonidagi Amir Temur g'ori va ularning atroflariga (Varganza, qamashi, Chiroqchi va h.k.) ko'p kunlik sayohatlarni uyushtirish maqsadga muvofiqdir.

Surxondaryoning Sariosiyo, Denov tumanlari hamda Bobotog'ning xushmanzarali

joylari, Termiz atroflaridagi qo'riqxonalar sayr-sayohatga monand joylardir.

O'lkani o'rganish va tabiat bilan tanishish maqsadida Sirdaryo, Zarafshon va Amudaiyo atroflaridagi shaharlar, tarixiy yodgorliklar, cho'l va sahrolar (Nurota, Zarafshon, Uchquduq xududlari), ulardagi ovullarga sayr-sayohatlar ham uyushtirsa bo'ladi.

8.3. Ulug' sanalarga atab sayr-sayohatlar uyushtirish

O'zbekiston mustaqilligi tufayli mamlakat aholisi, hatto xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan turli xil ommaviy-madaniy tadbirlarni o'tkazish uchun sabablar ko'p. Ularning ijtimoiy-tarbiyaviy mohiyatlari, tarixiy jarayonlarini o'rganish, sayr-tomoshalar orqali sog'lomlashtirish ishlarini olib borish amalga oshirilmoqda. Ularning eng muhimlaridan namunalar keltirish mumkin:

31 avgust-1 sentyabr (1991 y.): Barcha sohalardagi yutuqlar kabi turizmdagi tajribalar, e'tiborli tadbirlar haqida suhbat, diqqatga sazovor joylarga (qurilishlar, xotira maydoni, chiroyli xiyobonlar, istirohat bog'lari, sport inshootlari va h.k.) sayr-tomoshalar o'tkazish;

7 sentyabr- Xalqaro turizm kuniga bag'ishlangan tadbir- ko'rgazmada guruh bo'lib ishtirok etish;

1 oktyabr- o'qituvchilar va murabbiylar kuni. Mehnat faxriysi, qahramon, ilg'or pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchilarning oldiga (uyiga) guruh bo'lib borish, ziyorat qilish, sovg'alar in'om etish.

1 (3) noyabr - Xalqaro nogironlar kuni. Bolalar muruvvat uylari, qariyalar uylari, shifoxonalarga guruh tarzida borish, ularni ziyorat qilish, suhbatlashish, dalda (nasihat) berish, moddiy yordam ko'rsatish;

31 dekabr - 1 yanvar -Yangi yil bayrami. O'quvchi yoshlar, talabalar va yosh ishchi-xizmatchilar guruh bo'lib ko'cha-xiyobonlarda sayr qilish, chana va chang'ilarda uchish. qishloq va tog'li joylarda guruhlariga bo'linib tepa-qirlarga kim tez chiqish bo'yicha bahs- musobaqalar tashkil qilish;

2-10 yanvar- qishki tatil kunlari. Aholi istiqomat joylari (ochiq maydonlar), o'yin maydonlari (stadion) va dala sharoitida (qishloqlar) piyoda poygalar, ot-ulovlarda poygalar, turli o'yinlarni tashkil qilish. Yaqin atroflardagi tepa-qirlarga chiqish, chana, chang'i, lagan, tekis buyumlarda (taxta, teri, sallafon va h.k.) pastga qarab toyish, uchish, yugurishlarni tashkil qilish.

Ulug' bobokolonlarimiz Alisher Navoiy (9 fevral), zahiriddin Muhammad Bobur (13 fevral), Amir Temur (9 aprel) tavallud topgan kunlariga bag'ishlab ommaviy sayrlar tashkil qilish, ularning haykallari poyiga guldastalar qo'yish, ularning g'azallarini qo'shiq qilib kuylash;

Navro'z bayrami (21 mart) maktab o'quvchilarining bahorgi tatili (23-31 mart) bilan tutashib, Katta sayr, sayil va sayohvatlarni guruh yoki ommaviy (bir necha sinflar) ravishda uyushtirishga qulaydir. Ayniqsa, bahorning kelishi, daraxtlarning gullashi, maysa-o'ylarning "gilam to'shashi", rango-rang gullarning ochilishi

o'quvchilar va katta yoshdagi kishilarning ham zavqini oshiradi. Dala, qiro, shahar atroflarida kun bo'yi yurib sayr-tomosha qilish, ularning jismoniy rivojlanishiga sabab bo'ladi.

April oyida ham ulug' sanalar ko'p. Ularga bag'ishlab, milliy madaniyatimiz ko'rki bo'lgan tarixiy yodgorliklarga sayr qilish lozim. Jismoniy barkamollikni tarbiyalash maqsadida bahorning serquyosh

nurlarida yurish, yugurish, sakrash, o'ynash, musobaqalashish lozim. Bunday tarbiyaviy jarayonlarda tabiat go'zalligi, Vatan boyligi, elimizning baxtli hayot, turmush ekchirishlarini ko'rish har bir kishida zavq, ishonch va mehnat qilish ishtiyoqini oshiradi.

9 may-Xotira va qadriyalarni qadrlash kuni. Bu kuni har bir xonadon, jamoa, tuman-shaharlarda ko'tarinkilik ruhda o'tadi. Bunday sharoitlarda o'quvchi yoshlar va talabalarning xotira maydonlari, qabristonlarga borib tozalash ishlarida jamoa bo'lib qatnashishlarini uyushtirish lozim.

Yoshi 90-100 dan oshgan kishilar, nafaqada bo'lgan o'qituvchilar, taniqli olimlar, san'at va madaniyat xodimlari, murabbiylarni ham borib ko'rish, suhbatlar o'tkazishni guruhlar bo'lib o'tkazish lozim.

Mayning oxiri va iyun oyida o'quvchi yoshlar va talabalarning (bitiruvchilar bundan mustasno) yozgi tatili boshlanadi. A'lochi va iqtidorli bolalar yozgi dam olish oromgohlariga ketadi. Ba'zi bolalar ota-onalar bilan turli dam olish joylari, manzillariga dam olishga boradi. Aksariyat ko'pchilik bolalar uyida yurishadi. Ota-onalar yumushida, mehnatida yordam qiluvchi o'g'il-qizlar ko'p bo'ladi. Lekin, bekor yurganlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Shu sababdan ota-onalar, mahalla-qishloq ahllari ularga ish topib berish, ulardan maqsadli foydalanishlari lozim. Bunda ishlab topgan pullari asosida bolalarning sayr-sayohatlarda ishtirok etishini ta'minlash lozim. Muhimi va qulayi esa mahalla-qishloq joylarida kunduzi mehnat qilish va sayr-tomoshalar uyushtirishni tashkiliy ravishda olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa shundaki, sayr-sayohatlarni tashkil qilish va o'tkazish uchun respublikaning barcha joylarida qulaylik hamda shart-sharoitlar juda ko'p.

Jismoniy tarbiya va fan o'qituvchilari, shuningdek boshlang'ich sinf o'qituvchilari, bolalar tarbiya muassasalaridagi tarbiyachi-tashkilotchi odimlar sayr-sayohat joylari, ularning sharoitlari, imkoniyatlari bilan to'la va aniq tanish bo'lishlari lozim. Shuningdek, juda ko'p sohalar bo'yicha xotirlash, e'zozlash, ularni eslash, saqlash bo'yicha an'anaviy tadbirlar ko'p o'tkaziladi. Bular kishilar, ayniqsa o'quvchi yoshlar va talabalarning oddiy tomoshabin bo'lib qolmasliklari kerak. Ya'ni xotirlash, qadrlash, amaliy yordam berish bilan amaliy ishtiroklarini ta'minlash zarur. Bunday jarayonlarda kichik guruh (5-10 kishi) va ko'pchilik (25-30 kishi) bo'lib sayr-sayohatlar shaklida ishtirok etishlari, o'zlarining madani, dam olish, sog'lomlashtirish tadbirlarini uyushtirishga ko'maklashishga to'g'ri keladi.

qanday guruh, muhit va sharoitlar, tadbirlar bo'lmasin, ularga albatta yo'l boshchi tashkilotchi (o'qituvchi, instruktor va h.k.) rahbarlik qilishi shart. O'zboshimchalik, o'zibo'larchilik kabi bee'tiborlik ko'ngilsiz tasodiflarga olib kelishi mumkin.

O'z-o'zini nazorat uchun savollar

1. Farg'ona vodiysidagi sayohatbob joylarni bilasizmi?
2. Toshkent viloyatining qaysi joylarida xalqaro turizm uchun manzillar bor?
3. Toshkent viloyatining qaysi tog'larida sayohat maskanlari va sog'lomlashtirish oromgohlari mavjud?
4. Chotqol, Turkiston, Zarafshon, Nurota tizma tog'lari qaysi viloyatlarning xududlarida joylashgan?
5. Toshkent-Termiz shoh magistral yo'lida qanday oromgohlar, dam olish joylari, sayohatlar uchun qulay joylar bor?
6. Sirdaryo, Zarafshon, Amudaryo sohillarida sayr-sayohatlarni qaerlarga uyushtirish mumkin?
7. Samarqand, qashqadaryo, surondaryo viloyatlarining Respublikaga mashhur qanday sayohat manzillari bor?
8. Buxoro, Xorazm, qoraqalmog'iston xududlarida qanday sayr manzillari bor, ular qadimgi tarix bilan aloqadorligi nimada?
9. O'zbekistonda qaysi sanalarga bag'ishlab bayramlar, katta tantanalar o'tkaziladi?
10. Ulug' sanalarga bag'ishlab qanday sayr-sayohatlar tashkil qilish mumkin va ular kim tomonidan uyushtirilishi lozim?

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING TA'LIM TO'G'RIDAGI QONUNI

Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan
Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan

1-bob. Umumiy qoidalar

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlari

Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

davlat akkreditatsiyasi — davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlari, shuningdek nodavlat ta'lim tashkilotlari (bundan buyon matnda ta'lim tashkilotlari deb yuritiladi) faoliyatining davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablariga hamda o'quv dasturlariga muvofiqligining davlat tomonidan e'tirof etilishi hamda ularning bitiruvchilariga ma'lumot to'g'risidagi hujjatlarni topshirish huquqining taqdim etilishidan iborat jarayon;

davlat ta'lim muassasasi — davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan davlat mulki bo'lgan mol-mulk negizida tashkil etilgan, davlat ta'lim standartlariga va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim beradigan muassasa;

davlat ta'lim standartlari — davlat tomonidan ta'limning mazmuni va sifatiga nisbatan belgilanadigan talablar majmui;

davlat ta'lim talablari — ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablar;

malaka — shaxsning kasbiy faoliyatning muayyan turini bajarishga tayyorgarligini ifodalaydigan, ma'lumot to'g'risidagi tegishli hujjat bilan tasdiqlanadigan bilim, qobiliyat, mahorat va ko'nikmalar darajasi;

mutaxassislik — malaka berish bilan yakunlanadigan muayyan kasbiy tayyorgarlik jarayonining nomi;

nodavlat ta'lim tashkiloti — davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari va

o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziya asosida ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi yuridik shaxs;

tarbiya — aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim — ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim kampusi — yagona hududda birlashtirilgan o'quv binolarini, ilmiy-tadqiqot institutlarini (markazlarini), ishlab chiqarish majmualari va texnoparklarni, ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining vaqtincha yashash joylarini, laboratoriyalarni, axborot-resurs markazlarini (kutubxonalarni), sport inshootlarini, umumiy ovqatlanish obyektlarini o'z ichiga olgan binolar hamda inshootlar majmuidan iborat bo'lgan, o'quv jarayoni, ma'naviy-axloqiy tarbiyaning yuqori samaradorligini ta'minlaydigan ta'lim-tarbiya muhiti;

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari — ta'lim oluvchilar, voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillari, pedagog xodimlar va ularning vakillari;

ta'lim tashkilotlari attestatsiyasi — ta'lim tashkilotlarining faoliyatini baholash, davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari hamda o'quv dasturlariga muvofiq kadrlar tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatini aniqlash bo'yicha davlat nazoratining asosiy shakli.

4-modda. Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar

Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

ta'lim ustuvorligining tan olinishi;

ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;

ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;

ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;

ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;

ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;

ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

o'n bir yillik ta'limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;

davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;

insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;

jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;

ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;

bilimlilik, qobiliyatlilik va iste'dodning rag'batlantirilishi;

ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;
ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

5-modda. Ta'lim olish huquqi

Jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

Ta'lim olish huquqi:

ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish;

ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan holda (sirtqi, kechki, masofaviy) ta'lim olishni tashkil etish;

kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limni va boshlang'ich professional ta'limni bepul olish;

oilada yoki mustaqil o'qish orqali ta'lim olgan fuqarolarga, shuningdek umumiy o'rta ta'lim olmagan shaxslarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.

Chet ellik fuqarolar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga va qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasida ta'lim olishga haqlidir.

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashayotgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ta'lim olish uchun O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

2-bob. Ta'lim tizimi, turlari va shakllari

6-modda. Ta'lim tizimi

Ta'lim tizimi:

davlat ta'lim standartlarini, davlat ta'lim talablarini, o'quv rejalari va o'quv dasturlarini;

davlat ta'lim standartlarini, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlarini amalga oshiruvchi ta'lim tashkilotlarini;

ta'lim sifatini baholashni amalga oshiruvchi tashkilotlarni;

ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarni;

ta'lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlarini, shuningdek ularning tasarrufidagi tashkilotlarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim tizimi yagona va uzluksizdir.

7-modda. Ta'lim turlari

Ta'lim turlari quyidagilardan iborat:

maktabgacha ta'lim va tarbiya;

umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;

professional ta'lim;
oliy ta'lim;
oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
maktabdan tashqari ta'lim.

8-modda. Maktabgacha ta'lim va tarbiya

Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

9-modda. Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim o'quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o'rta ta'lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

boshlang'ich ta'lim (I — IV sinflar);

tayanch o'rta ta'lim (V — IX sinflar);

o'rta ta'lim (X — XI sinflar).

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular yetti yoshga to'ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang'ich ta'lim ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilarga bilim, malaka va ko'nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o'rta ta'lim doirasida (VII sinfdan so'ng) ta'lim oluvchilarda kasblar bo'yicha birlamchi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha choralar amalga oshiriladi.

O'rta ta'lim o'quv dasturiga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalar o'zlashtirilishini, shuningdek ta'limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta'minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo'naltirish, shuningdek ta'lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Umumiy o'rta ta'lim umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida uzluksiz tarzda,

majburiy bo'lgan o'n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus ta'lim akademik litseylarda to'qqiz yillik tayanch o'rta ta'lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta'lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqur, tabaqalashtirilgan, kasb-xunarga va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarida umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim to'lov-shartnoma asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtidorli va iste'dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, shuningdek maktab-internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta'lim oladi.

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarining sinflarida (guruhlarida) ta'lim oluvchilar soni o'ttiz besh nafardan oshmasligi kerak.

10-modda. Professional ta'lim

Professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

boshlang'ich professional ta'lim;

o'rta professional ta'lim;

o'rta maxsus professional ta'lim.

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha umumta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarda umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnoma asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi.

Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan fuqarolar ham o'rta professional va o'rta maxsus professional ta'lim olish huquqiga ega.

Kasb-hunar maktablari, kollejlar va texnikumlar ta'lim oluvchilarning o'zi talagan kasbga va mutaxassislikka ega bo'lishini ta'minlaydi.

Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi professional ta'limni olish huquqiga ega.

11-modda. Oliy ta'lim

Oliy ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta'minlaydi.

Oliy ma'lumotli kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim tashkilotlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar, oliy maktablar) amalga oshiriladi. Umumiy o'rta (o'n bir yillik ta'lim), o'rta maxsus (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik o'rta maxsus ta'lim), boshlang'ich professional ta'lim (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik boshlang'ich professional ta'lim) olgan shaxslar, shuningdek ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan shaxslar oliy ma'lumot olish huquqiga ega.

Oliy ta'lim ikki bosqichga — bakalavriat va magistratura bosqichiga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko'nikmalar beradigan, o'qish davomiyligi kamida uch yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura tegishli bakalavriat negizidagi aniq mutaxassislik bo'yicha o'qish davomiyligi kamida bir yil bo'lgan oliy ta'limdir.

Magistratura mutaxassisliklarining va ularga muvofiq bo'lgan bakalavriat ta'lim yo'nalishlarining ro'yxati ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Fuqarolar shartnoma asosida ikkinchi va undan keyingi oliy ma'lumotni olish huquqiga ega.

12-modda. Oliy ta'limdan keyingi ta'lim

Oliy ta'limdan keyingi ta'limni oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarda olish mumkin.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish maqsadida mutaxassislikni chuqur o'rganishni va ilmiy izlanishlar olib borishni nazarda tutadigan tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchanlik asosida ilmiy darajaga ega ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashni ta'minlaydi.

Tayanch doktorantura falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Doktorantura fan doktori (Doctor of Science (DSc)) ilmiy darajasiga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Mustaqil izlanuvchilik falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) yoki fan

doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajalariga da'vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar berish tartibi, shuningdek harbiy, tibbiyot va boshqa ta'lim tashkilotlarida oliy ta'limdan keyingi ta'lim olish xususiyatlari qonun hujjatlarida belgilanadi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'limning davom etish muddati qonun hujjatlarida belgilanadi.

13-modda. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish

Kadrlarni qayta tayyorlash tayanch mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha faoliyatni amalga oshirish uchun qo'shimcha kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning zarur hajmi egallanishini ta'minlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning chuqurlashtirilishi hamda yangilab borilishini ta'minlaydi, kadrlarning toifasi, darajasi, razryadi va lavozimi oshishiga xizmat qiladi.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish shakllari va muddatlari tegishli davlat ta'lim talablari bilan belgilanadi.

14-modda. Maktabdan tashqari ta'lim

Bolalarning ehtiyojlarini qanoatlantirish, bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shuningdek tijorat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin.

Maktabdan tashqari ta'lim bolalarga uzluksiz ta'lim berishning tarkibiy qismi sifatida ularning iste'dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, "Barkamol avlod" bolalar maktablari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog'lomlashtirish muassasalari kiradi.

Maktabdan tashqari ta'lim berish tartibi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

15-modda. Ta'lim olish shakllari

Ta'lim olish shakllari quyidagilardan iborat:

ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish (kunduzgi);

ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish (sirtqi, kechki, masofaviy);

dual ta'lim;

oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish;

katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish;

inklyuziv ta'lim;

eksternat tartibidagi ta'lim;
mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlar tayyorlash.

16-modda. Masofaviy ta'lim

Masofaviy ta'lim o'quv rejalari va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda Internet jahon axborot tarmog'idan foydalangan holda masofadan turib olishga qaratilgan.

Masofaviy ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

17-modda. Dual ta'lim

Dual ta'lim ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni olishga qaratilgan bo'lib, ularning nazariy qismi ta'lim tashkiloti negizida, amaliy qismi esa ta'lim oluvchining ish joyida amalga oshiriladi.

Dual ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

18-modda. Oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish

Davlat oilada ta'lim olishga va mustaqil ta'lim olishga ko'maklashadi. Bolalarning oilada ta'lim olishi va mustaqil ta'lim olish uslubiy va maslahat yordami ko'rsatilgan holda tegishli o'quv dasturlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish tartibi, shuningdek ta'lim oluvchilarning toifalari ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan belgilanadi.

Oilada ta'lim olish bolalar, oila, davlat va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda davlat ta'lim muassasasi hamda ta'lim oluvchilarning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari o'rtasidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Mustaqil ta'lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi.

Oilada ta'lim olgan va mustaqil ta'lim olgan shaxslarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjatni berish davlat ta'lim muassasalarining tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq eksternat tartibida amalga oshiriladi.

19-modda. Katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish

Katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish butun umr davomida o'qitishning markaziy tarkibiy qismi bo'lib, ta'lim berish hamda o'qitishning jamiyat hayotida va mehnat faoliyatida katta yoshdagilarning ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan barcha shakllarini o'z ichiga oladi, shuningdek rasmiy, norasmiy va informal o'qitish jarayonlarining butun majmuini qamrab oladi.

Rasmiy ta'lim davlat ta'lim muassasalari hamda davlat tomonidan tan olingan akkreditatsiyadan o'tgan nodavlat ta'lim tashkilotlari ishtirokidagi institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo'naltirilgan va rejalashtirilgan ta'limdir.

Norasmiy ta'lim ta'lim xizmatlari taqdim etilishini ta'minlovchi shaxs yoki tashkilot tomonidan institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo'naltirilgan va rejalashtirilgan bo'lib, shaxsni butun hayoti davomida o'qitishdagi rasmiy ta'limga qo'shimcha va (yoki) uning muqobilidir.

Informal ta'lim aniq maqsadga yo'naltirilgan, ammo institutsionallashtirilmagan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtirmagan), rasmiy yoki norasmiy ta'limdan ko'ra kamroq tashkillashtirilgan va tarkiblashtirilgandir hamda oiladagi, ish joyidagi, yashash joyidagi va kundalik hayotdagi o'quv faoliyatini o'z ichiga olishi mumkin.

20-modda. Inklyuziv ta'lim

Inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi.

Inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

21-modda. Eksternat tartibidagi ta'lim

Eksternat tartibidagi ta'lim olish o'quv dasturlarini mustaqil ravishda o'zlashtirishni o'z ichiga olib, uning yakunlari bo'yicha ta'lim oluvchilardan davlat ta'lim muassasalarida yakuniy va davlat attestatsiyalaridan o'tishni talab etadi.

Eksternat tartibidagi ta'lim olishni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

22-modda. Mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlarni tayyorlash

Mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlarni tayyorlash ularning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

3-bob. Ta'lim tizimini boshqarish

23-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:
ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshiradi;

ta'lim sohasidagi davlat dasturlarini tasdiqlaydi va ularning amalga oshirilishini ta'minlaydi;

ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlariga rahbarlik qiladi;

ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan, pedagog kadrlarni va ilmiy xodimlarni attestatsiyadan o'tkazish, nodavlat ta'lim tashkilotlariga ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziyalar (bundan buyon matnda litsenziya deb yuritiladi) berish, ta'lim to'g'risidagi hujjatlarga apostil qo'yish tartibini belgilaydi;

pedagogik kadrlarni ta'lim tashkilotlariga ishga qabul qilish va ular faoliyatini baholash tartibini belgilaydi;

xorijiy davlatlarning ta'lim muassasalariga O'zbekiston Respublikasi hududida ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga doir ruxsatnomalar beradi;

xorijiy davlatlarda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tan olish tartibini belgilaydi;

davlat namunasidagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tasdiqlaydi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlar berish tartibini belgilaydi;

eksternat tartibida o'qitishga yo'l qo'yilmaydigan ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklar va kasblar ro'yxatini tasdiqlaydi;

faqat davlat ta'lim muassasalarida o'qitiladigan ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklar va kasblar ro'yxatini tasdiqlaydi;

davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlariga qabul qilish tartibini belgilaydi;

davlat oliy ta'lim muassasalari rektorlarini, shuningdek davlat ishtirokida tashkil etiladigan oliy ta'lim tashkilotlari (davlat ulushi bo'lgan nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari, qo'shma ta'lim muassasalari, davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etiladigan ta'lim muassasalari va boshqalar) rektorlarini (rahbarlarini) lavozimga tayinlaydi hamda egallab turgan lavozimidan ozod etadi;

ta'lim oluvchilarni akkreditatsiya qilingan bir ta'lim tashkilotidan boshqasiga ko'chirish, shuningdek ularni o'qishdan chetlashtirish va qayta tiklash tartibini belgilaydi;

ta'lim tashkilotlari reytingini aniqlash tartibini belgilaydi;

kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tartibini belgilaydi;

mehnat bozori talablarini prognoz va tahlil qilish asosida ta'lim tashkilotlarida kadrlarni tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmalarini shakllantiradi;

ta'lim tashkilotlariga nisbatan moddiy-texnik, infratuzilmaviy va parametrik talablarni belgilaydi;

darsliklar va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash hamda nashr etish tartibini, shuningdek ularni yetkazib berishga va ulardan ta'lim tashkilotlarida foydalanishga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

24-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasining ta'lim sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (bundan buyon matnda Ta'lim inspeksiyasi deb yuritiladi) ta'lim tizimida o'quv-tarbiya jarayoni, professor-o'qituvchilar tarkibi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish sifati ustidan nazorat qilish sohasida davlat siyosatini amalga oshiradigan, ta'lim sohasidagi maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organidir.

Ta'lim inspeksiyasi:

ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan, shuningdek ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlarini attestatsiyadan o'tkazadi;

ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonining sifati monitoringini amalga oshiradi;

maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlariga lavozimlar va malaka toifalarini berish jarayonini nazorat qiladi hamda unda ishtirok etadi;

nodavlat ta'lim tashkilotlariga litsenziyalar beradi;

ta'lim tashkilotlarining reytingini aniqlaydi;

aniqlangan ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishlari yuzasidan tegishli davlat boshqaruvi organlariga va ta'lim tashkilotlariga taqdimnomalar kiritadi.

Ta'lim inspeksiyasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

25-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligining ta'lim sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi:

Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarda yoshlarni aniqlash, tanlash, o'qitish va tarbiyalash sohasida davlat siyosatini ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi;

Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar uchun davlat ta'lim standartlarini tasdiqlaydi;

davlat ta'lim standartlariga muvofiq Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yagona tarzda muvofiqlashtirishni hamda unga uslubiy rahbarlik qilishni amalga oshiradi;

Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlaydi, mazkur maktablarda bino va inshootlarni ekspluatatsiya qilish ishlarini monitoring qiladi va muvofiqlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

26-modda. Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlaridir.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari o'z vakolatlari doirasida: ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshiradi;

ta'lim sohasidagi tarmoq davlat dasturlarini ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va amalga oshiradi;

ta'lim tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va ularga uslubiy rahbarlik qilishni amalga oshiradi;

davlat ta'lim standartlari (shu jumladan maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standarti) va davlat ta'lim talablarida kadrlarning ma'lumoti darajasiga va kasbiy tayyorgarligi sifatiga qo'yilgan talablarning ta'lim tashkilotlari tomonidan bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

davlat ta'lim standartlari (shu jumladan maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standartini) va davlat ta'lim talablari ishlab chiqilishini ta'minlaydi va ularni tasdiqlaydi;

ta'lim oluvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini baholash tartibini belgilaydi;

professional ta'limning kasblar va mutaxassisliklar, oliy ta'limning bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari, shuningdek bilim sohalari va ta'lim sohalari ro'yxatini belgilaydi;

ta'lim-tarbiya jarayoniga o'qitishning ilg'or shakllari, yangi pedagogik texnologiyalar, o'qitishning texnik va axborot vositalari joriy etilishini ta'minlaydi;

ta'lim tashkilotlarida kadrlarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi, o'quv dasturlarini takomillashtiradi;

o'quv adabiyotlarini tayyorlash va nashr qilishni tashkil etadi;

o'zlashtirishni baholashga, o'quv jarayonini, ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasini tashkil etishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlaydi, shuningdek eksternat tartibida ta'lim oluvchilarning toifalarini belgilaydi;

davlat oliy ta'lim muassasalarining rektorlarini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi;

ta'lim tashkilotlarining rahbar va pedagog kadrlarini tayyorlashni, qayta tayyorlashni va ularning malakasini oshirishni tashkil etadi;

ta'lim tashkilotlarida moddiy-texnika resurslaridan foydalanishga doir talablarni ishlab chiqadi;

ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi;

ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

27-modda. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining ta'lim sohasidagi vakolatlari

Mahalliy davlat hokimiyati organlari:

ta'lim sohasidagi vakolati davlat boshqaruvi organlari bilan kelishilgan holda davlat ta'lim muassasalarini tashkil etadi, qayta tashkil etadi va tugatadi, bundan respublika tasarrufidagi ta'lim muassasalari mustasno;

o'z vakolatlari doirasida tegishli hududda davlat ta'lim muassasalari uchun moliyalashtirish hajmini belgilaydi;

fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish masalalari yuzasidan hamkorlik qiladi;

davlat umumiy o'rta ta'lim muassasalariga biriktirilgan hududlarni (mikrouchastkalarni) belgilaydi;

ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshirishda ta'lim tashkilotlariga ko'maklashadi;

ta'lim oluvchilar uchun sifatli ta'limni, tarbiyani ta'minlash, ularning iste'dodini shakllantirish va namoyon etish maqsadida joylarda ularga zarur sharoitlar yaratish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqadi;

o'z vakolatlari doirasida ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklikni rivojlantiradi va nodavlat ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirishga ko'maklashadi;

umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari bitiruvchilari bandligini ta'minlashga ko'maklashadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

28-modda. Ta'lim tashkilotini boshqarish

Ta'lim tashkilotini boshqarishni tegishincha quyidagilar amalga oshiradi:

pedagogik kengash;

kuzatuv (vasiylik) kengashi;

oliy ta'lim tashkilotining kengashi;

ta'lim tashkilotining rahbari.

Ta'lim tashkilotlarida jamoatchilik boshqaruvi organlari tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim tashkilotlarini boshqarishda va kadrlar tayyorlashda kadrlar talabgorlari ishtirok etadi.

4-bob. Ta'lim faoliyatini tashkil etish va uning nazoratini amalga oshirish

29-modda. Ta'lim tashkilotlarining huquqiy maqomi

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari, shuningdek xorijiy davlatlar ta'lim tashkilotlarining filiallari yuridik shaxs maqomi bilan tashkil etiladi.

Oilaviy nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti shaklidagi ta'lim xizmatlari yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida ro'yxatga olingan jismoniy shaxslar tomonidan

amalgaga oshiriladi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari litsenziya olingan kundan e'tiboran ta'lim faoliyati bilan shug'ullanishga haqli.

Ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini ustav va (yoki) boshqa ta'sis hujjatlari asosida yuritadi.

Ta'lim tashkilotlari o'quv-tarbiya va o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish majmualariga birlashishga haqli.

Ta'lim tashkilotlarida siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilmalarini tashkil etishga yo'l qo'yilmaydi.

30-modda. Ta'lim tashkilotlarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish

Davlat oliy ta'lim, o'rta maxsus, professional ta'lim muassasalari va ularning filiallari, shuningdek davlat ishtirokidagi oliy, o'rta maxsus, professional ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Iqtisodiyotning va ijtimoiy sohaning oliy ma'lumotli malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini, shuningdek aholining oliy ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini qanoatlantirish maqsadida mamlakat hududida xorijiy oliy ta'lim tashkilotlarining filiallari (markazlari, ta'lim kampuslari) va boshqa bo'linmalari tashkil etilishi mumkin.

Xorijiy oliy ta'lim tashkilotlarining bo'linmalari O'zbekiston Respublikasida yuridik shaxs maqomi bilan tashkil etiladi.

Xorijiy oliy ta'lim tashkilotlarining, shuningdek xalqaro tashkilotlarning ta'lim muassasalari filiallari (markazlari, ta'lim kampuslari) va boshqa bo'linmalari faoliyatini tashkil etish masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilinishi mumkin.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha davlat ta'lim muassasalari:

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan institutlar va markazlar shaklida;

tegishli vazirliklar, davlat qo'mitalari hamda idoralar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi bilan kelishilgan holda oliy ta'lim muassasalarining fakultetlari va kurslari shaklida tashkil etiladi.

Davlat umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari: respublika bo'ysunuvida vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari tomonidan Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan kelishilgan holda;

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo'ysunuvida tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi bilan kelishilgan holda;

tumanlar va shaharlar bo'ysunuvida tumanlar va shaharlar hokimliklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi bilan kelishilgan holda tashkil etiladi.

Nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish ularning ta'sischilari tomonidan amalga oshiriladi.

Ta'lim tashkilotlarini qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ta'lim tashkilotlarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish to'g'risidagi ma'lumotlar davlat statistika organlariga, Ta'lim inspeksiyasiga hamda O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining hududiy organlariga taqdim etiladi.

31-modda. Nodavlat ta'lim tashkilotlari

Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini litsenziya asosida amalga oshiradi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari litsenziya talablariga va shartlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatadi.

Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi nodavlat ta'lim tashkilotlari bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni beradi.

Mustaqil ishlab chiqilgan va litsenziyada ko'rsatilgan o'quv dasturlari bo'yicha ta'lim xizmatlari ko'rsatadigan nodavlat ta'lim tashkilotlari bitiruvchilarga O'zbekiston Respublikasida tan olinadigan ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni beradi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish va yuqori kasbiy mahoratga ega bo'lgan pedagog kadrlar va boshqa kadrlarni jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'radi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan o'quv dasturlari bo'yicha o'qitish ta'lim oluvchi yoxud uning ota-onaci yoki boshqa qonuniy vakillari va nodavlat ta'lim tashkiloti o'rtasida tuziladigan, o'qitish muddatlari, shartlari va to'lovlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda boshqa shartlar belgilanadigan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

32-modda. Ta'lim tashkilotining ustavi

Ta'lim tashkilotining ustavi ta'lim turlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqiladi.

Ta'lim tashkilotining ustavida, qoida tariqasida, quyidagilar ko'rsatiladi:

ta'lim turi va shakli;

ta'lim tashkilotining maqsad va vazifalari;

o'quv-tarbiyaviy va ilmiy-metodik ishlarni tashkil etish hamda mazmuni;

ta'lim tashkilotiga qabul qilish tartibi;

ta'lim tashkilotining tuzilmasi, boshqaruv organlari va jamoatchilik tuzilmalari;

ta'lim oluvchilar, pedagog kadrlar, o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha xodimlar,

ma'muriy-boshqaruv xodimlarining maqomi, huquqlari va majburiyatlari;
ta'lim tashkilotining mol-mulki va vositalari;
ta'lim tashkilotini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish tartibi.

Ta'lim tashkilotining namunaviy ustavi:

umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari, ixtisoslashtirilgan maktablar va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari uchun — O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan;

Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar uchun — O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi tomonidan;

oliy ta'lim muassasalari huzuridagi ixtisoslashtirilgan maktablar, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim tashkilotlari uchun — O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan;

kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha ta'lim tashkilotlari uchun — tegishli vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar tomonidan ishlab chiqiladi.

Ta'lim tashkilotining ustavi ta'lim tashkilotining ta'sischilari tomonidan tasdiqlanadi va hududiy tegishlilik bo'yicha Davlat xizmatlari markazi tomonidan ro'yxatga olinadi.

33-modda. Ta'lim berish tili

Ta'lim tashkilotlarida o'qitish tilidan foydalanish tartibi "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi.

34-modda. Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari

Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional hamda oliy ta'lim mazmuni va sifatiga oid talablarni belgilaydi.

Davlat ta'lim talablari:

maktabdan tashqari ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, shuningdek kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mazmunini;

ta'lim tuzilmasini va ta'limni amalga oshirish shartlarini;

ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy va kasbga oid sifatleri to'g'risidagi normalarni belgilaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti qo'llaniladi.

Davlat ta'lim standartlarini va (yoki) davlat ta'lim talablarini bajarish barcha ta'lim tashkilotlari uchun majburiydir, bundan ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan hollar mustasno.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari mustaqil ishlab chiqilgan va litsenziyada ko'rsatilgan o'quv dasturlari asosida ta'lim faoliyatini amalga oshirishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, oliy ta'lim, o'rta maxsus ta'lim hamda professional

ta'limning o'quv rejalari va o'quv dasturlari ishlab chiqilishini ta'minlaydi. Ushbu maqsadlar uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tayanch davlat oliy ta'lim va professional ta'lim muassasalarini belgilaydi.

Tayanch davlat oliy ta'lim va professional ta'lim muassasalari kadrlarning talabgorlari ishtirokida davlat ta'lim standartlarini, malaka talablarini, o'quv rejalari va o'quv dasturlarini tayyorlashni amalga oshiradi. Davlat ta'lim standartlari kasbiy standartlar asosida ishlab chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilishini ta'minlaydi.

Oliy, professional, o'rta maxsus va umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv rejalari va o'quv dasturlari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi tomonidan tasdiqlanadi. Tegishli vakolatlar berilgan boshqa vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar davlat ta'lim standartlarini O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi bilan kelishilgan holda ishlab chiqadi hamda tasdiqlaydi.

Davlat ta'lim talablari ta'lim sohasidagi tegishli vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan shaxslarni o'qitish maxsus o'quv dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi davlat oliy ta'lim muassasalariga mustaqil ishlab chiqilgan va tasdiqlangan o'quv dasturlari, malaka talablari hamda o'quv rejalari asosida ta'lim xizmatlari ko'rsatish bo'yicha vakolatlarni berishi mumkin.

35-modda. Ta'lim jarayoniga o'quv rejalari va o'quv dasturlarini joriy etish

O'quv rejalari va o'quv dasturlari tegishli ta'lim bosqichlarining maqsad hamda vazifalari asosida ishlab chiqiladi.

Tegishli davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlaridagi o'quv rejalari va o'quv dasturlarining mazmuni, ularni ishlab chiqish hamda joriy etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan belgilanadi.

Umumta'lim fanlarining o'quv dasturlari shaxsni har tomonlama kamol toptirishga, ta'lim oluvchilarda bilim, malaka, ko'nikmalarni, saviyani shakllantirishga va ularning qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Kasbga oid fanlarning o'quv dasturlari ta'lim oluvchilar tomonidan tegishli kasblar va mutaxassisliklarni egallashga qaratilgan.

Ta'lim jarayoniga o'quv rejalari va o'quv dasturlarini joriy etish ta'lim tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'quv rejalari va o'quv dasturlarini joriy etish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o'qitishning innovatsion shakllari va usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llaniladi.

Ta'lim jarayoniga o'quv rejalari va o'quv dasturlarini joriy etish chog'ida ta'lim tashkilotlari kredit-modul tizimiga asoslangan o'qitish texnologiyalaridan foydalanishi mumkin.

O'quv rejasida, qoida tariqasida, ta'lim jarayonining jadvali, o'qitishning boshlanishi, muddati va davriyligi, o'quv yillari, choraklar, semestrlar, amaliyot, ta'tillar hamda attestatsiya, ajratilgan haftalar soni, o'rganiladigan fanlar (modullar) va ularga ajratilgan soatlar (kreditlar) hamda boshqa zarur parametrlar aks ettiriladi.

Professional va oliy ta'lim, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishga doir o'quv rejalarida ta'lim oluvchilar uchun amaliyot o'tash nazarda tutiladi.

Ta'lim oluvchilarning amaliyotni o'tash tartibi va uni tashkil etish ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan belgilanadi.

Professional va oliy ta'limga doir o'quv rejalari davlat ta'lim standartlariga muvofiq mutaxassislik fanlaridan, shuningdek umumkasbiy, matematika, tabiiy-ilmii, gumanitar va qo'shimcha fanlardan shakllantiriladi.

O'quv rejalariga davlat boshqaruvi organlarining topshiriqlariga asosan va ushbu Qonunda nazarda tutilmagan boshqa yo'l bilan qo'shimcha fanlarni kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

36-modda. Ta'lim sohasidagi eksperimental va innovatsion faoliyat

Ta'lim sohasidagi eksperimental va innovatsion faoliyat ta'limni modernizatsiya qilish maqsadida amalga oshiriladi hamda yangi ta'lim texnologiyalari va resurslarini ishlab chiqishga, ularni sinovdan o'tkazishga hamda ta'lim jarayoniga joriy etishga qaratilgan. Eksperimental va innovatsion faoliyatni amalga oshirish tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari innovatsion o'quv dasturlari va loyihalarini amalga oshirish hamda ularning natijalarini amaliyotga joriy etish uchun o'z vakolatlari doirasida shart-sharoitlar yaratadi.

Iqtisodiy rivojlanish va innovatsion faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, davlat tomonidan oliy ta'lim tashkilotlari olimlarining ilmiy-tadqiqot ishlari natijalarini ishlab chiqarish jarayoniga joriy etish uchun tegishli shart-sharoitlar, shuningdek oliy ta'lim tashkilotlari ta'lim jarayonining yanada takomillashtirilgan shakllariga bosqichma-bosqich o'tishi uchun imkoniyatlar yaratiladi.

Ta'lim tashkilotlari eksperimental va innovatsion faoliyatda masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishi mumkin.

37-modda. Ta'lim tashkilotlari faoliyatining ochiqligi va shaffofligi

Ta'lim tashkilotlari faoliyatining ochiqligi va shaffofligi ularning rasmiy veb-saytlarida Internet jahon tarmog'ida joylashtiriladigan ta'lim tashkilotlari faoliyati to'g'risidagi ochiq axborot resurslari bilan ta'minlanadi.

Ta'lim tashkilotlari rasmiy veb-saytlarida quyidagilarni joylashtiradi:

- ta'lim tashkilotining ustavi;
- ta'lim berish tillari haqida ma'lumot;
- davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari;
- ta'lim faoliyatining moddiy-texnika ta'minoti haqida ma'lumot;
- litsenziya (nodavlat ta'lim tashkilotlari uchun);
- ta'lim tashkilotining reytingi;
- ta'lim faoliyatini amalga oshirish uchun davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikat;

ilmiy tadqiqotlar yo'nalishlari va natijalari, shuningdek ularni amalga oshirish uchun ilmiy-tadqiqot bazasi to'g'risidagi ma'lumot (oliy ta'lim uchun);

ta'lim oluvchilarga stipendiyalar berish tartibi, ularga ijtimoiy yordam ko'rsatishning mavjudligi va shartlari to'g'risidagi ma'lumot;

vaqtincha yashash joylarining mavjudligi va yashash joylarining soni, shuningdek to'lov miqdori to'g'risidagi ma'lumot;

pedagoglar va ta'lim oluvchilarning soni, shuningdek pedagoglarning ilmiy salohiyati to'g'risidagi ma'lumot.

Ta'lim tashkilotlarining rasmiy veb-saytlariga joylashtiriladigan axborotning ishonchligini ta'minlash uchun ta'lim tashkilotlarining rahbarlari shaxsan javobgardir.

Ayrim ta'lim tashkilotlarining faoliyati to'g'risidagi axborotdan foydalanish qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda cheklanishi mumkin.

38-modda. Ta'lim tashkilotlariga o'qishga qabul qilish

Ta'lim tashkilotlariga o'qishga qabul qilish barcha talabgorlar uchun ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi prinsipi asosida amalga oshiriladi, shaxslarning ayrim toifalari bundan mustasno, ularga qonun hujjatlariga muvofiq imtiyozlar berilishi mumkin.

Ta'lim tashkilotlari talabgorlarni va (yoki) ularning ota-onasini yoki boshqa qonuniy vakillarini ustav, litsenziya (nodavlat ta'lim tashkilotlari uchun), davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikat, o'quv dasturi hamda ta'lim faoliyatini tartibga soluvchi boshqa hujjatlar, ta'lim oluvchilarning huquqlari va majburiyatlari bilan tanishtirishi shart.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar o'qishga o'z ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining roziligiga va tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan qabul qilinadi.

Ayrim ta'lim tashkilotlariga (oliy ta'lim muassasalariga, akademik litseylarga, Prezident, ijod, ixtisoslashtirilgan maktablar va boshqalarga) o'qishga qabul qilish

tanlov asosida amalga oshiriladi. Ta'lim tashkilotlariga tanlov asosida o'qishga qabul qilish chog'ida tanlov ishtirokchilariga tanlovni o'tkazish tartibi to'g'risidagi axborot taqdim etiladi.

Davlat oliy ta'lim va professional ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish davlat granti va (yoki) to'lov-shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Davlat ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlariga o'qishga qabul qilish tartibi ushbu ta'lim tashkilotlari tomonidan belgilanadi.

Chet ellik fuqarolarni O'zbekiston Respublikasining davlat ta'lim muassasalariga qabul qilish to'lov-shartnoma asosida (bundan davlat granti ajratilgan hollar mustasno) amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim muassasalariga davlat granti asosida o'qishga qabul qilish parametrlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadi.

Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish chog'ida imtiyozli kontingent uchun qo'shimcha qabul parametrlari belgilanadi.

39-modda. Davlat ta'lim muassasalariga o'qishga maqsadli qabul qilish

Davlat ta'lim muassasalariga o'qishga maqsadli qabul qilish tegishli hududlarning, sohalar va tarmoqlarning kadrlarga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ular uchun belgilangan ta'lim oluvchilarni qabul qilish parametrlari doirasida amalga oshiriladi.

Davlat ta'lim muassasalariga o'qishga maqsadli qabul qilish kadrlar buyurtmachilari, davlat ta'lim muassasalari va fuqarolar o'rtasida tuziladigan shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Davlat ta'lim muassasalariga maqsadli qabul qilish tartibida o'qishga kirish umumiy asoslarda tanlov natijalariga muvofiq amalga oshiriladi.

40-modda. Ta'lim to'g'risidagi hujjat

Akkreditatsiya qilingan ta'lim tashkilotlarining davlat ta'lim standartlariga va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim olgan bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjat (shahodatnoma, diplom, sertifikat, guvohnoma) beriladi. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjat oilada ta'lim olgan yoki mustaqil ta'lim olgan hamda akkreditatsiya qilingan davlat ta'lim muassasalarining tegishli o'quv dasturlari bo'yicha eksternat tartibida yakuniy va davlat attestatsiyasidan o'tgan shaxslarga ham beriladi.

O'rta maxsus ta'lim, professional ta'lim hamda oliy ta'lim to'g'risidagi diplomga o'zlashtirilgan fanlar ro'yxati, ularning hajmlari va fanlar bo'yicha baholari yozilgan varaqa ilova qilinadi.

Tegishli ilmiy darajani olish uchun dissertatsiya himoya qilgan shaxslarga falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) yoki fan doktori (Doctor of Science

(DSc) ilmiy darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplom topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining va xorijiy davlatlarning hukumatlari o'rtasidagi ikki tomonlama bitimlar asosida ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni o'zaro tan olish amalga oshirilishi mumkin.

Uzluksiz ta'limning tegishli turini tamomlamagan shaxslarga belgilangan namunadagi ma'lumotnoma beriladi.

Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjat, shuningdek nodavlat ta'lim tashkilotlari tomonidan beriladigan O'zbekiston Respublikasida tan olinadigan ta'lim to'g'risidagi hujjat uzluksiz ta'limning keyingi turi (darajasi) bo'yicha o'qishni davom ettirish yoki tegishli mutaxassislik va kasb bo'yicha ishlash huquqini beradi.

Xorijiy davlatlarning va O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim tashkilotlari o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida ularning bitiruvchilariga O'zbekiston Respublikasi hududida oliy ma'lumot to'g'risidagi hujjat sifatida tan olinadigan ikki tomonlama diplom (Double Diploma) berilishi mumkin.

41-modda. Ta'lim tashkilotlarining reytingi

Ta'lim tashkilotlarining reytingi:

- ta'lim tashkilotlari o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish;
- ilmiy-pedagogik faoliyat darajasining o'sishini va sifatining oshishini rag'batlantirish;
- pedagog xodimlarning ilmiy salohiyatidan samarali foydalanish;
- o'qitish sifatining yuqori ko'rsatkichlariga erishish;
- mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan malakali kadrlar tayyorlash maqsadlarida belgilanadi.

Reytingni belgilash uchun ta'lim tashkiloti tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning ishonchliligi uchun ta'lim tashkilotining rahbari shaxsan javobgar bo'ladi.

42-modda. Ta'lim tizimidagi monitoring

Ta'lim tizimidagi monitoring ta'limning holatini, ta'lim natijalarining o'zgarishi sur'atlarini, ta'lim faoliyatini amalga oshirish uchun yaratilgan shart-sharoitlarni o'rganish va kuzatishni, shuningdek ta'lim oluvchilarning kontingenti to'g'risidagi ma'lumotlarni va boshqaruv qarorlari qabul qilinishini tahlil etishni o'z ichiga oladi.

Ta'lim tashkilotlarining monitoringi Ta'lim inspeksiyasi, ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari va ularning hududiy bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladi.

Ta'lim holatining tahlili va uni rivojlantirish istiqbollari to'g'risidagi axborot Ta'lim inspeksiyasining, ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlarining va ular hududiy bo'linmalarining, shuningdek ta'lim tashkilotlarining rasmiy veb-saytlariga joylashtiriladi.

Ta'lim tizimidagi ma'lumotlar jumlasiga rasmiy statistika ma'lumotlari, ta'lim tizimi monitoringi natijalari, ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlarining va ular hududiy bo'linmalarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining hamda ta'lim tashkilotlarining ma'lumotlari kiradi.

43-modda. Ta'lim sohasidagi davlat nazorati

Ta'lim sohasidagi davlat nazorati berilayotgan ta'limning mazmuni va sifati davlat ta'lim standartlariga, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlariga, shuningdek ushbu Qonun talablariga muvofiqligini aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ta'lim tashkilotlari ta'lim sifati ustidan nazoratni amalga oshirishda Ta'lim inspeksiyasiga, ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlariga ko'maklashadi.

Ta'lim tashkilotlari tomonidan berilayotgan ta'limning mazmuni va sifati ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlariga nomuvofiqligi aniqlangan hollarda Ta'lim inspeksiyasi nomuvofiqlikni bartaraf etish yuzasidan ularga taqdimnoma kiritadi. Aniqlangan nomuvofiqlik bartaraf etilmagan taqdirda Ta'lim inspeksiyasi ta'lim tashkilotining davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikatini qonun hujjatlariga muvofiq bekor qilishga haqli.

Ta'lim sifati ustidan nazorat qilish vakolatlariga ega bo'lmagan organlar tomonidan ta'lim tashkilotlarining ta'lim sifatini, ta'lim jarayoni tashkil etilishini, pedagog xodimlarining mehnat faoliyatini, ta'lim oluvchilarining o'zlashtirishini tekshirishga yo'l qo'yilmaydi.

Ta'lim inspeksiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakilni xabardor qilgan holda nodavlat ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifati ustidan nazorat va monitoringni amalga oshiradi.

5-bob. Ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining huquqiy maqomi

44-modda. Pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqi

Tegishli ma'lumoti, kasbiy tayyorgarligi bo'lgan va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega. Magistraturani tamomlagan shaxslar va diplomli mutaxassislar o'z mutaxassisligi bo'yicha pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, pedagogik oliy ma'lumotga ega bo'lmagan shaxslarga qayta tayyorlash kurslaridan o'tganidan keyin ta'lim tashkilotlarida (bundan oliy ta'lim tashkilotlari mustasno) pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqi beriladi.

Ishlab chiqarish ta'limi ustalari qayta tayyorlash kurslaridan o'tmasdan professional ta'lim tashkilotlarida pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishga haqli.

Zarurat bo'lganda professional ta'lim tashkilotlari ishlab chiqarish ta'limi ustalarini, shuningdek tegishli bilim hamda amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan, oliy ma'lumoti bo'lmagan boshqa mutaxassislarni amaliy va qo'shimcha mashg'ulotlarni olib borish uchun jalb etishi mumkin.

45-modda. Pedagog xodimlarning maqomi va ular faoliyatining kafolatlari

Pedagog xodimlarning maqomi jamiyat va davlat tomonidan tan olinadi. Pedagog xodimlar ijtimoiy qo'llab-quvvatlanadi, o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishi, ularning ijtimoiy maqomi va obro'sini oshirish uchun tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar yaratiladi, shuningdek o'z huquq va qonuniy manfaatlarini amalga oshirish uchun kafolatlar beriladi.

Ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining huquqlari, sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'si davlat himoyasi ostida bo'ladi.

Ta'lim tashkilotlari pedagog xodimlarining kasbiy faoliyatiga aralashishga, ta'lim oluvchilarning bilimlarini to'g'ri va xolis baholashga ta'sir ko'rsatishga, shuningdek ushbu pedagog xodimlarning xizmat majburiyatlarini bajarishiga to'sqinlik qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Pedagog xodimlar quyidagi huquqlarga ega:

o'z sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish;

o'quv dasturlari doirasida mualliflik dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish, o'qitish uslubiyotini ishlab chiqish, shuningdek tegishli o'quv fanlari, kurslari, modullaridan foydalanish, ijodiy faollik ko'rsatish;

zamonaviy pedagogik shakllarni, o'qitish va tarbiya vositalarini, usullarini erkin tanlash hamda ulardan foydalanish;

kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun ularga zarur shart-sharoitlar yaratilishini talab qilish;

o'quv, ilmiy va uslubiy yo'nalishlardagi axborot-resurs markazlarining xizmatlaridan bepul foydalanish;

davlat ta'lim standartlarini, davlat ta'lim talablarini, malaka talablarini, o'quv rejalari va o'quv dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etish;

ilmiy, ilmiy-tadqiqot va ijodiy faoliyatni amalga oshirish, eksperimental faoliyatda ishtirok etish, innovatsiyalarni ishlab chiqish va joriy qilish;

ta'lim tashkilotini boshqarishda, shuningdek ta'lim tashkilotining faoliyati bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishda ishtirok etish;

kasaba uyushmalari va nodavlat notijorat tashkilotlari a'zosi bo'lish, xodimlarining vakillari bo'lish, fuqarolik jamiyati boshqa institutlari faoliyatida qatnashish;

o'z kasbiy huquqlarini va umumiy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish uchun pedagog xodimlarning jamoat birlashmalariga birlashish;

o'z kasbiy faoliyatiga aralashuvdan himoyalani;

davlat sog'liqni saqlash muassasalarida bepul tibbiy ko'rikdan o'tish (davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlari uchun);

ta'lim oluvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etish.

Pedagog xodimlar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Pedagog xodimlarni ularning lavozim majburiyatlari bilan bog'liq bo'lmagan har qanday boshqa ishga jalb qilish taqiqlanadi.

46-modda. Pedagog xodimlarning majburiyatlari

Pedagog xodimlar:

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmatini va ishchanlik obro'sini hurmat qilishi;

o'quv mashg'ulotlarini sifatli o'tkazishi;

axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, o'qitish va tarbiyaning ilg'or hamda innovatsion shakllari va usullaridan foydalanishi;

ta'lim oluvchilarning psixologik va o'ziga xos xususiyatlarini, jismoniy va ruhiy salomatligini, fiziologik rivojlanishini hisobga olishi, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan shaxslarni o'qitish uchun shart-sharoitlar yaratilishiga e'tibor qaratishi;

voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar bilan ta'lim-tarbiya ishlarini ularning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari bilan hamkorlikda olib borishi;

ta'lim tashkilotining ustaviga va (yoki) boshqa ta'sis hujjatlariga, ichki mehnat tartibi qoidalariga rioya etishi;

o'z malakasini muntazam ravishda oshirib borishi, egallab turgan lavozimiga muvofiqlik jihatidan davriy attestatsiyadan o'tishi;

tibbiy ko'rikdan o'z vaqtida o'tishi shart.

Pedagog xodimlarning zimmasida qonun hujjatlariga, shuningdek ta'lim oluvchi va ta'lim tashkiloti o'rtasida tuziladigan shartnomaga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham bo'lishi mumkin.

Pedagog xodimlarga pedagogik faoliyatni amalga oshirishda axloq va etika normalariga zid harakatlar sodir etish taqiqlanadi.

Pedagog xodimlarning kiyim-boshiga doir talablar ta'lim tashkilotlari tomonidan belgilanadi.

6-bob. Ta'lim oluvchilarning, ular ota-onasining hamda boshqa qonuniy vakillarining huquq va majburiyatlari

47-modda. Ta'lim oluvchilarning huquqlari

Ta'lim oluvchilar quyidagi huquqlarga ega:

bepul asosda umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim va boshlang'ich professional ta'lim olish;

yashash joyidagi (mikrohududdagi) davlat umumiy o'rta ta'lim muassasasiga qabul qilinish;

ta'lim olish shakllarini erkin tanlash;

davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlariga muvofiq sifatli ta'lim olish;

ta'lim olish uchun o'zining ruhiy xususiyatlari va fiziologik rivojlanishi inobatga olingan holda zarur shart-sharoitlarga ega bo'lish, shuningdek bepul psixologik-tibbiy xizmatlardan foydalanish;

davlat ta'lim muassasasi tomonidan belgilangan tartibga muvofiq, professional ta'lim va oliy ta'limning davlat ta'lim standartlari talablariga binoan ishlab chiqilgan,

o'zi oladigan ta'limning mazmunini shakllantirishda ishtirok etish;

pedagog xodimlar va ta'lim-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilari tomonidan hayoti va sog'lig'iga qilinadigan har qanday jismoniy hamda ruhiy zo'ravonlikdan, shaxsi haqoratlanishidan himoyalani;

ta'lim olish davrida dam olish va boshqa ijtimoiy ehtiyojlar uchun ta'tillar olish;

akademik ta'tillar va stipendiyalar olish, o'qishni tiklash va o'qishini boshqa ta'lim tashkilotlariga, bir ta'lim shaklidan, kasbdan, ta'lim yo'nalishidan, mutaxassisligidan boshqasiga ko'chirish;

ta'lim tashkilotini boshqarishga doir masalalarni muhokama qilishda ishtirok etish;

ta'lim olish jarayonida ta'lim tashkilotining o'quv, uslubiy, ilmiy-ishlab chiqarish, madaniy, sport va maishiy obyektlari xizmatlaridan bepul foydalanish;

ta'lim tashkilotining ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik, ilmiy-texnikaviy, eksperimental va innovatsion faoliyatida ishtirok etish.

Ta'lim oluvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Ta'lim tashkilotlarida ta'lim oluvchilarni ta'lim olish bilan bog'liq bo'lmagan ishlarga jalb etish taqiqlanadi.

48-modda. Ta'lim oluvchilarning majburiyatlari

Ta'lim oluvchilar:

o'quv dasturlari asosida bilim, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirishi, mashg'ulotlarga qatnashishi, ularga mustaqil tayyorgarlik ko'rishi, pedagog xodimlarning topshiriqlarini bajarishi;

ta'lim-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilariga nisbatan jismoniy va (yoki) ruhiy zo'ravonlik ishlatmasligi va ularning o'z majburiyatlarini bajarishiga to'sqinlik qilmasligi;

ustav (ta'sis hujjati) talablariga, ichki tartib-qoidalariga, vaqtincha yashash joylari qoidalariga va ta'lim faoliyatini tashkil etish hamda amalga oshirishga oid boshqa ichki hujjatlar talablariga rioya etishi;

axloqiy, ma'naviy va jismoniy kamol topishga hamda o'z dunyoqarashini kengaytirishga intilishi;

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni, qadr-qimmatini va ishchanlik obro'sini hurmat qilishi;

ta'lim tashkilotining mol-mulkini, moddiy va madaniy boyliklarini asrashi shart.

Ta'lim oluvchilarning zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

49-modda. Ta'lim oluvchilarning kiyim-boshiga nisbatan qo'yiladigan talablar

Ta'lim tashkilotlarida ta'lim oluvchilarning kiyim-boshiga doir talablar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Ta'lim oluvchilarning ayrim toifalari O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag'lari hisobidan kiyim-bosh bilan ta'minlanadi.

50-modda. Ta'lim tashkilotlarida ta'lim oluvchilarni vaqtincha yashash joylari bilan ta'minlash

Kunduzgi ta'lim shaklidagi ta'lim tashkilotida ta'lim oluvchilarga, shuningdek sirtqi ta'lim shaklida yakuniy va oraliq attestatsiya davrida vaqtincha yashash joylari, ular mavjud bo'lgan taqdirda beriladi.

Vaqtincha yashash joylari ta'lim oluvchilarga ta'lim tashkiloti tomonidan belgilangan tartibga muvofiq beriladi.

Vaqtincha yashash joylariga muhtojlar mavjud bo'lgan hollarda, ushbu joylardan boshqa maqsadlarda foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Vaqtincha yashash joylaridan foydalanish uchun ta'lim tashkiloti bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq haq to'lanadi.

Vaqtincha yashash joyidan foydalanganlik uchun to'lov miqdori ta'lim tashkiloti tomonidan belgilanadi.

Davlat ta'lim muassasalari ayrim turdagi ta'lim oluvchilar uchun vaqtincha yashash joyidan foydalanganlik uchun to'lov qiymatini kamaytirishga yoki ularni to'lovdan to'liq ozod qilishga haqli. Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar, shuningdek o'qitish davrida yetim bo'lib qolgan bolalar, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) vaqtincha yashash joyidan foydalanganlik uchun haq to'lashdan ozod qilinadi.

51-modda. Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar ota-onasining hamda boshqa qonuniy vakillarining huquq va majburiyatlari

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari bolaning o'qishi, tarbiyalanishi, jismoniy, ma'naviy va intellektual rivojlanishi uchun mas'uldir.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va ta'lim tashkilotlari voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarni tarbiyalashda, ularning jismoniy hamda ruhiy sog'lig'ini muhofaza qilish va mustahkamlashda, shuningdek individual qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning ota-onasiga hamda boshqa qonuniy vakillariga ko'maklashadi.

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari quyidagi huquqlarga ega:

jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalarga, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalarga oilada ta'lim olish imkoniyatini berish;

oilada ta'lim olayotgan bolaning fikrini inobatga olgan holda uning o'qishini ta'limning har qanday bosqichida ta'lim tashkilotida davom ettirish to'g'risida qaror qabul qilish;

ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlik qilish, ta'lim-tarbiya jarayonini takomil-

lashtirish, moddiy-texnika bazasini rivojlantirish, ta'lim tashkilotlariga xayriya yordami ko'rsatish bo'yicha takliflar kiritish;

ta'lim tashkilotining ustavi va (yoki) boshqa ta'sis hujjati, litsenziyasi, davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikati, davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari, malaka talablari, o'quv rejalari va o'quv dasturlari bilan tanishish;

ta'limning mazmuni, qo'llanilayotgan ta'lim va tarbiya usullari, ta'lim texnologiyalari bilan, shuningdek o'z bolalarining o'quv fanlarini o'zlashtirishi natijalari bilan tanishish;

ta'lim oluvchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish;

ta'lim tashkilotini boshqarishga doir masalalarni muhokama qilishda ishtirok etish.

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari: o'z bolalarini insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalashi;

bolalarining umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim yoki boshlang'ich professional ta'lim olishini ta'minlashi;

bolalarining o'quv mashg'ulotlariga qatnashishini ta'minlash va o'zlashtirishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

o'z bolalarining intellektual, ma'naviy va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratishi;

ta'lim tashkilotining ta'lim-tarbiya jarayonini tartibga soluvchi ichki tartib-qoidalariga rioya etishi;

jismoniy va yuridik shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan sudda maxsus vakolatlarsiz o'z bolalarining ta'lim sohasidagi huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishi;

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishi shart.

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilarning ota-onasi va boshqa qonuniy vakillari zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

7-bob. Ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarini ijtimoiy himoya qilish

52-modda. Ta'lim oluvchilarni ijtimoiy himoya qilish

Ta'lim tashkilotlarida ta'lim oluvchilar qonun hujjatlariga muvofiq imtiyozlar, stipendiyalar va vaqtincha yashash joylari bilan ta'minlanadi.

To'lov-shartnoma asosida ta'lim oluvchilarga imtiyozli bank kreditlari berilishi mumkin.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim oluvchilarni ijtimoiy himoya qilishni qonun hujjatlariga, o'z ustaviga va (yoki) boshqa ta'sis hujjatiga muvofiq amalga oshiradi.

Davlat ijtimoiy himoya qilishni ta'minlash maqsadida kam ta'minlangan oilalardagi bolalar, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan

bolalar (shaxslar) uchun, shuningdek mazkur toifadagi ta'lim oluvchilarning kasbiy o'sishi uchun shart-sharoitlar yaratadi.

53-modda. Ta'lim tashkilotlarining xodimlarini ijtimoiy himoya qilish

Ta'lim tashkilotlarining xodimlarini ijtimoiy himoya qilish davlat tomonidan kafolatlanadi.

Ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlariga qisqartirilgan ish vaqti davomiyligi belgilanadi, haq to'lanadigan har yilgi uzaytirilgan ta'til va boshqa imtiyozlar va kafolatlar taqdim etiladi.

Ta'lim tashkilotlarining pedagog va boshqa xodimlariga sanitariya-gigiyenaga oid, epidemiyaga qarshi hamda profilaktika choralari bilan amalga oshiriladigan sog'liqni saqlash kafolatlanadi.

Ta'lim tashkilotlari mehnatga haq to'lash uchun mavjud bo'lgan mablag'lar doirasida mustaqil ravishda ish haqiga, lavozim maoshlariga tabaqalashtirilgan ustamalar belgilashga va mehnatga haq to'lash hamda uni rag'batlantirishning turli shakllarini qo'llashga haqli.

54-modda. Yetim bolalarni va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni o'qitish va ularning to'liq ta'minoti

Yetim bolalarni va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni o'qitish va ularning to'liq ta'minoti O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

55-modda. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalarni (shaxslarni) o'qitish hamda tarbiyalash

Davlat jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalarning (shaxslarning) davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional ta'lim muassasalarida inklyuziv shaklda bepul umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lim olishini ta'minlaydi.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalarni o'qitish hamda tarbiyalash uchun davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari tashkil etiladi. Ta'lim oluvchilarni ushbu ta'lim muassasalariga yuborish va ulardan chetlatish ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining roziligi bilan tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan amalga oshiriladi.

Davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilar davlat ta'minotida bo'ladi.

56-modda. Ijtimoiy rehabilitatsiyaga muhtoj bo'lgan bolalarni (shaxslarni) o'qitish va tarbiyalash

Alohida sharoitlarda o'qitish va tarbiyalanishga muhtoj bo'lgan bolalar (shaxslar)

uchun ularning ta'lim olishini, kasbiy tayyorgarligini va ijtimoiy reabilitatsiya qilinishini ta'minlaydigan ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalari tashkil etiladi.

Ozodlikdan mahrum qilish tarzida jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan bolalarning (shaxslarning) ta'lim olishi, tarbiyalanishi va mustaqil ta'lim olishi uchun sharoitlar yaratiladi.

8-bob. Nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash, ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish. Xorijiy davlatda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatni tan olish, ta'lim sohasidagi hujjatlarga apostil qo'yish

57-modda. Nodavlat ta'lim tashkilotlarining faoliyatini litsenziyalash

Nodavlat ta'lim tashkilotlarining faoliyatini litsenziyalash "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlariga litsenziya berish, litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish yoki tugatish, shuningdek uni bekor qilish va qayta rasmiylashtirish Ta'lim inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Litsenziyalar nomuayyan muddatga, ta'limning har bir turi uchun alohida beriladi.

58-modda. Ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish

O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim tashkilotlari, shuningdek maktabdan tashqari ta'limni, oliy ta'limdan keyingi ta'limni, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni amalga oshiruvchi ta'lim tashkilotlari davlat ta'lim standartlariga, davlat ta'lim talablariga hamda o'quv dasturlariga muvofiqlik jihatidan attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkaziladi.

Ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish besh yil muddatga amalga oshiriladi.

Ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish ta'lim tashkilotlarining arizasiga ko'ra Ta'lim inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Ariza akkreditatsiya muddati tugashidan uch oy oldin beriladi.

Attestatsiya ikki bosqichda — ta'lim tashkilotlari faoliyatini ichki baholash va tashqi baholash bosqichlarida amalga oshiriladi.

Ichki baholash ta'lim tashkilotining o'zini o'zi baholashidir.

Tashqi baholash ichki baholash o'tkazilganidan keyin Ta'lim inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladigan baholashdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida tashkil etilgan, shuningdek vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralari va mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tashkil etilgan ta'lim tashkilotlari tashkil etilgan kundan e'tiboran besh yil mobaynida

akkreditatsiya qilingan hisoblanadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari litsenziya olingan kundan e'tiboran besh yil davomida akkreditatsiyadan o'tgan deb hisoblanadi, bu muddat tugagach, ushbu Qonunda belgilangan tartibda attestatsiya va akkreditatsiyadan o'tkaziladi.

Ta'lim tashkilotlarini davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish maqsadida Ta'lim inspeksiyasi huzurida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi davlat akkreditatsiya komissiyasi tuziladi.

Davlat akkreditatsiyasi ta'lim tashkilotining attestatsiyasi asosida amalga oshiriladi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi davlat akkreditatsiya komissiyasi ta'lim tashkilotining maqomini va uning faoliyati davlat ta'lim standartlariga, davlat ta'lim talablariga va o'quv dasturlariga muvofiqligini aniqlaydi.

Ta'lim tashkilotining davlat akkreditatsiyasi to'g'risida ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda, unga davlat akkreditatsiyasining amal qilish muddati ko'rsatilgan holda belgilangan namunadagi sertifikat beriladi.

Ta'lim tashkiloti qayta tashkil etilgan yoki tugatilgan hollarda davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikatning amal qilishi Ta'lim inspeksiyasining qarori bilan tugatiladi.

Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarining talablari yoki sertifikatda ko'rsatilgan shartlar buzilganligi aniqlangan va aniqlangan qoidabuzarliklar ta'lim tashkiloti tomonidan bartaraf etilmagan hollarda Ta'lim inspeksiyasi tomonidan davlat akkreditatsiyasi to'g'risidagi sertifikatning amal qilishini bekor qilish xaqida qaror qabul qilinadi.

Davlat akkreditatsiyasidan o'tgan ta'lim tashkilotlari Ta'lim tashkilotlarining reyestriga kiritiladi va bu haqdagi ma'lumotlar Ta'lim inspeksiyasining rasmiy veb-saytiga joylashtiriladi.

59-modda. Ta'lim tashkilotlarining faoliyatini ichki va tashqi baholashdan o'tkazish

Ta'lim tashkilotlarining faoliyati tashqi baholashdan o'tkazilishidan oldin ular Ta'lim inspeksiyasi tomonidan ishlab chiqilgan attestatsiyadan o'tkazish mezonlari va ko'rsatkichlari asosida o'z faoliyatini mustaqil ravishda ichki baholashdan o'tkazadi.

Ta'lim tashkilotlari o'z faoliyati tashqi baholashdan o'tkazilishidan ikki oy oldin ichki baholash natijalarini Ta'lim inspeksiyasiga taqdim etadi.

Ta'lim inspeksiyasi ta'lim tashkilotining faoliyatini ichki baholash yakunlarini o'rganadi va ulardan ta'lim tashkilotining faoliyatini tashqi baholash jarayonida foydalanadi.

Ta'lim tashkiloti rahbari ichki baholash natijalarining ishonchliligi uchun javobgar bo'ladi.

60-modda. Xorijiy davlatda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatni tan olish

Xorijiy davlatda 1992-yil 1-yanvardan keyin olingan ta'lim to'g'risidagi hujjat tan olish jarayonidan o'tkazilganidan keyin O'zbekiston Respublikasining butun

hududida qonuniy kuchga ega hujjat sifatida tan olinadi.

Xorijiy davlatda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatni tan olish Ta'lim inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Xorijiy davlatda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatni tan olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

61-modda. Ta'lim sohasidagi rasmiy hujjatlarga apostil qo'yish

Ta'lim sohasidagi rasmiy hujjatlarga apostil hujjatni tasdiqlagan shaxs imzosining haqiqiyligini, shuningdek muhr yoki shtampning bosma izi haqiqiysiga muvofiqligini tasdiqlash maqsadida qo'yiladi.

Apostilga qo'yilgan imzo, muhr yoki shtamp qo'shimcha ravishda tasdiqlashni talab etmaydi.

Ta'lim tashkilotlari tomonidan berilgan rasmiy hujjatlarga apostil qo'yish Ta'lim inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

9-bob. Ta'limni moliyalashtirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash

62-modda. Ta'lim tashkilotlarini moliyalashtirish

Davlat ta'lim muassasalarini moliyalashtirish O'zbekiston Respublikasining respublika budjetidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlaridan, tumanlar va shaharlar budjetlaridan, kadrlar buyurtmachilarining mablag'lari hisobidan, shuningdek budjetdan tashqari mablag'lar hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlarini moliyalashtirish muassislarning, kadrlar buyurtmachilarining pul va moddiy mablag'lari hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

Davlat ta'lim muassasalari ustavida belgilangan vazifalarga muvofiq pulli ta'lim xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega.

Pulli ta'lim xizmatlarini ko'rsatish davlat ta'lim muassasalarining asosiy faoliyatiga to'sqinlik qilmasligi kerak.

Davlat ta'lim muassasalarida qo'shimcha ta'lim xizmatlari ko'rsatganlik uchun haq undirish tartibi ular tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Davlat ta'lim muassasalari pulli ta'lim xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish hamda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish hisobidan olingan pul mablag'larini mustaqil ravishda tasarruf etishga haqli.

Ta'lim tashkilotlarini moliyalashtirishning qo'shimcha manbalari quyidagilardan iborat:

shartnomalar asosida, shu jumladan chet ellik jismoniy yoki yuridik shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hisobidan tushgan mablag'lar;

jismoniy va yuridik shaxslarning buyurtmalari asosida ilmiy-tadqiqot, o'quv-

uslubiy va qonunda taqiqlanmagan boshqa ishlarni bajarish hisobidan tushgan mablag'lar;

ta'lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotni, bajarilgan ishlarni va ko'rsatilgan xizmatlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;

binolar, inshootlar va asbob-uskunalarini ijaraga berish hisobidan tushgan mablag'lar;

ta'lim tashkilotlarining bo'sh turgan pul mablag'larini bank muassasalariga depozitlarga joylashtirish hisobidan olingan pul mablag'lari (foizlar);

davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ajratiladigan mablag'lar;

bank kreditlari va ssudalari;

jismoniy va yuridik shaxslarning xayriya mablag'lari.

Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limda va boshlang'ich professional ta'limda ajratiladigan mablag'lar summolari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi hamda ushbu mablag'lar tarbiyalanuvchilar va ta'lim oluvchilarning o'qish joyidagi ta'lim tashkilotlariga yo'naltiriladi.

63-modda. Ta'limni rivojlantirish jamg'armalari

Ta'limni rivojlantirish jamg'armalari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat muassasalari hamda tashkilotlarining, yuridik va jismoniy shaxslarning, shu jumladan chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning badallari hamda ajratmalari, shuningdek qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan tashkil etilishi mumkin.

64-modda. Ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik

Ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik davlat va xususiy sheriklarning muayyan muddatga yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan, davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun o'z resurslarini birlashtirishga asoslangan hamkorlikdir.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni prinsiplari, normalari va qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

65-modda. Ta'lim sohasiga investitsiyalarni jalb etish

Davlat ta'lim sohasini, ta'lim tashkilotlari faoliyatini rivojlantirishga, shuningdek investorlarning, shu jumladan chet ellik investorlarning ushbu sohadagi huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan investitsiyalarni jalb etish uchun qulay ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy sharoitlar yaratilishini ta'minlaydi.

66-modda. Ta'lim tashkilotlarining mol-mulki

Ta'lim tashkilotlari o'z mulkiga, xo'jalik yurituvdagi yoki operativ boshqaruvidagi mulkka ega bo'lishi kerak.

Davlat ta'lim muassasalarining operativ boshqaruvida yoki xo'jalik yurituvda bo'lgan obyektlarning (binolar, inshootlar, qurilayotgan binolar va inshootlarning, o'quv, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalarning, ta'lim oluvchilar vaqtincha turar joy binolarining, klinik bazalar va boshqa ko'chmas mulk obyektlarining, shu jumladan ta'lim kampuslariga kiradigan mulk obyektlarining) xususiylashtirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ta'lim tashkilotlari qayta tashkil etilgan hollarda ularning mol-mulki yangi tashkil etilgan ta'lim tashkilotiga huquqiy vorislik asosida o'tkaziladi.

Ta'lim tashkilotlari tugatilganda ularga tegishli mol-mulk kreditorlarning talablari qanoatlantirilgandan so'ng, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, muassislarga (ishtirokchilarga) qaytariladi.

10-bob. Ta'lim sohasidagi xalqaro hamkorlik

67-modda. Ta'lim tashkilotlarining xalqaro hamkorligi

Ta'lim tashkilotlari quyidagilar vositasida tegishli xorijiy mamlakatlarning ta'lim muassasalari va tashkilotlari bilan xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi:

ta'lim muammolari yuzasidan ilmiy-texnik hamkorlikni rivojlantirish;
qo'shma fakultetlar, o'quv markazlari va ilmiy laboratoriyalar tashkil etish;
xalqaro darajadagi birgalikdagi ta'lim hamda ilmiy-tadqiqot loyihalari va dasturlarini tayyorlash;

hamkorlikda fundamental hamda amaliy ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish;

ilmiy-amaliy seminarlar, konferensiyalar va simpoziumlar o'tkazish;
talabalar, magistrlar, doktorantlar, o'qituvchilar va ilmiy xodimlar almashinishini amalga oshirish;

ikki tomonlama diplomlar (Double Diploma) dasturlarini joriy etish;
qonun hujjatlariga muvofiq boshqa tadbirlar.

Ta'lim tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq xorijiy davlatlarning ta'lim muassasalari va tashkilotlari bilan hamkorlikda kadrlar tayyorlashni amalga oshirishi mumkin.

68-modda. Ta'lim sohasidagi xalqaro hamkorlik

Ta'lim sohasidagi xalqaro hamkorlik O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari va qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari:

xorijiy davlatlarning tegishli vakolatli organlari, ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qiladi;

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi fuqarolarni xorijiy davlatlarning ta'lim muassasalariga o'qish uchun yuboradi;

pedagog xodimlar va ta'lim oluvchilar almashinuvini amalga oshiradi; rahbar hamda pedagog xodimlarning xorijiy davlatlarda tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etadi;

o'z xodimlari hamda mutaxassislarini xalqaro konferensiyalarga va stajirovkalarga yuborish, ularning xalqaro loyihalar hamda ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishini qo'llab-quvvatlaydi.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari qonun hujjatlariga muvofiq ta'lim sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha boshqa tadbirlarni ham amalga oshirishi mumkin.

69-modda. Xorijda ta'lim olish

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi fuqarolar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq yoki yakka tartibda xorijda ta'lim olish huquqiga ega.

11-bob. Yakunlovchi qoidalar

70-modda. Nizolarni hal etish

Ta'lim sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

71-modda. Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

72-modda. O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlarini o'z kuchini yo'qotgan deb topish

Quyidagilar o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblansin:

- 1) O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi 463-I-sonli Qonuni (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, № 11-12, 295-modda);
- 2) O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi 464-I-sonli Qonuni (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, № 9, 225-modda);
- 3) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997-yil 29-avgustdagi 465-I-sonli "O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni kuchga kirish tartibi to'g'risida"gi Qarori (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, № 9, 226-modda);
- 4) O'zbekiston Respublikasining 2007-yil 9-aprelda qabul qilingan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga o'zgartish kiritish to'g'risida"gi O'RQ-87-sonli Qonunining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2007-yil, № 4, 160-modda) 1-moddasi;
- 5) O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 7-oktabrda qabul qilingan "O'zbekiston

Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek ayrim qonun hujjatlarini o'z kuchini yo'qotgan deb topish to'g'risida"gi O'RQ-355-sonli Qonunining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2013-yil, № 10, 263-modda) 15 va 16-moddalari;

6) O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 3-yanvarda qabul qilingan "Ayrim davlat organlari faoliyati takomillashtirilishi, shuningdek fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar qabul qilinishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-456-sonli Qonunining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2018-yil, № 1, 1-modda) 14 va 15-moddalari;

7) O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 18-aprelda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-476-sonli Qonunining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2018-yil, № 4, 224-modda) 26-moddasi.

73-modda. Ushbu Qonunning ijrosini, yetkazilishini, mohiyati va ahamiyati tushuntirilishini ta'minlash

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi hamda boshqa manfaatdor vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va tashkilotlar ushbu Qonunning ijrosini, ijrochilarga yetkazilishini hamda mohiyati va ahamiyati aholi o'rtasida tushuntirilishini ta'minlasin.

74-modda. Qonun hujjatlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:
hukumat qarorlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirsin;
davlat boshqaruvi organlari ushbu Qonunga zid bo'lgan o'z normativ-huquqiy hujjatlarini qayta ko'rib chiqishlari va bekor qilishlarini ta'minlasin.

75-modda. Ushbu Qonunning kuchga kirishi

Ushbu Qonun rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

**O'zbekiston Respublikasining
Prezidenti**

Toshkent sh.,
2020-yil 23-sentabr,
O'RQ-637-son

Sh. MIRZIYOYEV

ILOVA

O'zbekiston Respublikasining Turizm "to'g'risida"gi Qonuni

1-modda. Ushbu qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi turizm sohasidagi munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish, turistik xizmatlar bozorini rivojlantirish, shuningdek turistlar va turistik faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

2-modda. Turizm to'g'risidagi qonun hujjatlari

O'zbekiston Respublikasining «Turizm to'g'risida»gi qonun hujjatlaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikasi turizm sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun jihatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasi «Turizm to'g'risidagi» qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalarini qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi: Turizm - jismoniy shoxsning doimiy istiqomad joyidan sog'lamlashtirish, ma'rifiy, kasbiy-amaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joy da (mamlakatda) haq tolanadigan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda uzog'I bilan bir yil muddatga jo'nab ketishi (sayohat qilishi);

Turist - O'zbekiston Respublikasi hududi bo'ylab yoki boshqa mamlakatga sayohat qiluvchi (doimiy istiqomat joyidan turizm maqsadida jo'nab ketgan) jismoniy shaxs;

Turistik faoliyat - ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlari talablariga muvofiq sayohatlarni va ular bilan bog'liq xizmatlarni tashkil etish borasidagi faoliyat;

Ekskursiya faoliyati - turistik faoliyatining tarixiy yodgorliklar, diqqatga soovor joylar va boshqa obyektlar bilan tanishtirish maqsadida oldindan tuzilgan yo'nalishlar bo'yicha ekskursiya yetakchisi hamrohligida 24 soatdan oshmaydigan ekskursiyalarni tashkil etishga doir qismi;

Turistik resurslar - tegishli hududning tabiiy-iqlim sog'lomlashtirish, tarixiy-madaniy, ma'rifiy va ijtimoiy-maishiy obyektlar majmuyi;

Turistik faoliyat subyektlari - belgilangan tartibda ro'yxatga olingan va turistik xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyasi bo'lgan korxonalar, muassalar, tashkilotlar;

Turistik industriya - turistik faoliyatning turistlarga xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi turli subyektlari (mehmonxonalar, turistik komplekslar, kempinglar, motellar, pansionatlar, umumiy ovqatlanish, transport, korxonalari, madaniyat,

sportmuassasalari va boshqalar) majmuyi;

Tur - muayyan yo'nalish bo'yicha turistik xizmatlar majmuyi (joy bandlash, joylashtirish, ovqatlantirish, transport, rekreatsiya, ekskursiya xizmatlari va boshqa xizmatlar) bilan taminlangan aniq muddatlardagi turistik sayohat;

Turistik xizmatlar - turistik faoliyat subyektlarining joylashtirish, ovqatlantirish, transport, axbarot-reklama xizmatlari ko'rsatish borasidagi, shuningdek yuristlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa xizmatlar;

Turistik guruh raxbari - turistik faoliyat subyektning vakili bo'lgan va uning nomidan ish ko'rib, turistlarga hamrohlik qiluvchi, turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi shartlarining bajarilishini ta'minlovchi jismoniy shaxs;

Gid (ekskursiya yetakchisi) - tur qatnashchilariga turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi doirasida ekskursiya- axborot, tashkiliy yo'sindagi xizmatlar va malakali yordam ko'rsatuvchi jismoniy shaxs;

Turistik faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziya - turistik faoliyatni amalga oshirishga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi maxsus ruxsatnoma;

Sertifikat - turistik xizmatlar sifatini va ularning muayyan standartga yoki boshqa normativ hujjatga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat;

4-modda. Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Turizm va turistik industriyani rivojlantirish;

Fuqorolarning sayohat qilish paytida dam olish, erkin harakatlanish va boshqa huquqlarini ta'minlash;

Turistik resurslardan oqilona foydalanish va ularni saqlash;

Turizm sohasidagi normativ bazani takomillashtirish;

Bolalar, yoshlar, nogironlar va aholini kam taminlangan qatlamlari turizmi (ekskursiyalari) uchun sharoit yaratish;

Turistik industriyani rivojlantirish uchun investitsiyalar jalb etish;

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari uchun turistik xizmatlar bozorida teng imkoniyatlar yaratish;

Turistlarning xavfsizligi, ularning huquqlari, qonuniy manfaatlari va mol - mulk muhofaza qilinishini taminlash;

Kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish;

Chet mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish;

5-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining turizm sohasidagi vakolatlari.

Turizm sohasidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi;

Turizmni rivojlantirish davlat dasturini tasdiqlaydi;

Turistik faoliyatni litsenziyalash tartibini belgilaydi;

Turistlarni borishi taqiqlanadigan obyektlar va hududlarni belgilaydi;

Turistlarni ayrim toifalariga imtiyozlar berish tartibini belgilaydi;

Hukumatlararo shortnomalar tuzadi;
Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa masalalarni hal qiladi.

6-modda. Vakolatli davlat organining turizm sohasidagi vakolatlari

Turizm sohasidagi vakolatli davlat organi:
Turizmni rivojlantirish davlat dasturlari amalga oshirilishini ta'minlaydi;
Turistik xizmatlar infratuzilmasini shakllantiradi;
Tarixiy - madaniy merosni targ'ib qilishni, turistik salohiyatni saqlash va rivojlantirishni tashkil etadi;
O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bajarilishini taminlaydi;
Xalqaro turistik tashkilotlarda O'zbekiston Respublikasining manfaatlarini ifodalaydi;
Turistik faoliyat subyektlariga ularning faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq masalalarda uslubiy va boshqa yo'sinda yordam ko'rsatadi;
Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa masalalarni hal qiladi;

7-modda. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining turizm sohasidagi vakolatlari

Mahalliy davlat hokimiyati organlari turizm sohasidagi turizmni rivojlantirishning mantiqiy dasturlarini ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar hamda qonun hujjatlariga muvofiq boshqa masalalarni hal qiladilar;

8-modda. Turistik faoliyatni litsenziyalash

Turistik faoliyat litsenziya asosida amalga oshiriladi.
Turistik faoliyatni litsenziyalash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

9-modda. Turistik faoliyatni moliyalash manbalari

Turistik faoliyat:
Turistik faoliyat subyektlarining o'z mablag'lari;
Yuridik va jismoniy shaxslarning pul badallri;
Zayom mablag'lari (obligatsiya zayomlari va boshqa zayomlar, bank kreditlari va boshqa kreditlar);
Chet el investitsiyalar;
Qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

10-modda. Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish

Turistik xizmatlar majburiy sertifikatlashtirilishi lozim.
Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish va sertifikat berish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

11-modda. Turistik sayohat va turistik xizmatlar majmuyi

Turistik sayohat yakka tartibda yoki turistlar guruhi tarkibida amalga oshiriladi. Turistik xizmatlar majmuyi transport xizmati ko'rsatishni, yashash, ovqatlantirish, ekskursiya xizmatini ko'rsatish, madaniy, sport dasturlarini yashkil etish va boshqa xizmatlarini o'z ichiga oladi.

12-modda. Turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi

Turistik xizmatlar shartnoma asosida ko'rsatiladi.

Shartnoma ko'rstiladigan ko'lam va sifatini, taraflarning huquqlari hamda majburiyatlarini, haq to'lash va hisob-kitoblar tartibini, shartnomaning amaliy qilish muddatini va uni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikni, shuningdek taraflarning kelishuviga ko'ra boshqa shartlarni belgilaydi.

13-modda. Turistik yo'llanma (voucher)

Turistik yo'llanma (voucher) - turistning yoki turistlar guruhining tur tarkibiga kiruvchi turistik xizmatlarga bo'lgan huquqini belgilovchi va bunday xizmatlar ko'rstilganligini tasdiqlovchi hujjat.

Turistik yo'llanmaning (vaucherning) shakli turizm sohasidagi vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanadi.

14-modda. Turistning huquqlari

Turist: shartnomada nazarda tutilgan turistik xizmatlar majmuyidan to'la foydalanish;

Sayohatga taalluqli to'liq va ishonchli axborot olish;

Shaxsiy xavfsizlik, o'z huquqlarining himoya qilinishi, shuningdek o'z mulkining asralishi;

Shoshilinch tibbiy yordam olish;

Shartnoma bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan taqdirda moddiy zararining to'lanishi, shuningdek ma'naviy ziyonning o'rni qoplanishi;

Agar turning umumiy qiymati oshishi uning shartlashilgan qiymatidan ortib ketsa, shuningdek fors-major holatlari ro'y bergan taqdirda turistik faoliyat subyektiga yetkazilgan zararining o'rnini qoplamasdan shartnomani bekor qilish huquqiga ega.

Turist qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'ladi.

15-modda. Turistning majburiyatlari

Turist:

Shartnoma shartlariga;

Bojxona va chegara nazorati qoidalariga;

Borilgan mamlakatning qonun hujjatlariga talablariga rioya etishi shart.

Turist qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo'ladi.

16-modda. Turistik faoliyat subyekting huquqlari

Turistik faoliyat subyekti O'zbekiston Respublikasi hududida turistlarga xizmatlar ko'rsatish paytida:

Turning muddati va yo'nalishini, xizmat ko'rsatish darajasini, transport xizmati ko'rsatish turini, turistning xavfsizligini ta'minlash va uning mol-mulkini qoriqlash usulini turistning roziligi va xohishi bilangina o'zgartirish;

Turistning roziligi bilan hamda bu xususda tur boshlanishidan kamida yigirma kun oldin turistni xabardor qilish sharti bilan turning shartlashilgan qiymatini oshirish;

Xizmatlar ko'rsatish mumkin bo'lmagan fors- major holatlari ro'y berganda, shuningdek guruhni tuzish uchun zarur miqdorda turistlar yig'ilmagan taqdirda turistlarni bu haqda tur boshlanishidan kamida yigirma kun oldin xabardor qilgan holda turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi bekor qilish;

Turistlar yoki turistlarga xizmat ko'rsatishni tashkil etish bo'yicha sheriklar tomonidan yetkazilgan zararining o'zni qoplanishini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda talab qilish huquqiga ega.

Turistik faoliyat subyekti qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'ladi.

17-modda. Turistik faoliyat subyekting majburiyatlari

Turistik faoliyat subyekti:

Turistlar shartnomada shartlashilgan xizmatlarni ko'rsatishi;

Turistik xizmatlar ko'rsatilmagan yoki to'la hajmda yoxud lozim darajada sifatli ko'rsatilmagan taqdirda turistlarga yetkazilgan zararining o'zini qoplashi;

Turistlarga turni tashkil qilish, ularni huquqlari va majburiyatlari to'g'risida toliq axborot berishi;

Turistik resurslar, ko'rsatiladigan obyektlarning (tarixiy-arxitektura yodgorliklarni) tabiat obyektlari va boshqalarning) saqlanishiga ko'maklanishi;

Turistlarning borilgan joy (mamlakat) qonun hujjatlariga rioya etishlari ustidan nazoratni amalga oshirish shart.

Turistik faoliyat subyekti qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarga ham ega bo'ladi.

18-modda. Turistlarning xavfsizligi kafolati

O'zbekiston Respublikasi hududi turistlarning xavfsizligi davlat tomonidan kafolatlanadi.

Turizm sohasidagi vakolatli davlat organi manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda turistlarni himoya qilinishi hamda xavfsizligini ta'minlash dasturini ishlab chiqadi va uning bajarilishini tashkil etadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari turizm sohasida barcha turistik yo'nalishlar bo'yicha turistlarning himoya qilinishini va xavfsizligini ta'minlash mintaqaviy dasturlarini ishlab chiqadilar va ularning bajarilishini tashkil etadilar.

Turistik faoliyat subyektlari turistlarning xavfsizligini ta'minlash, ular jarohat-

langanda, kasallanganda va boshqa hollarda tibbiy va o'zga xil yordam ko'rsatish yuzasidan aniq chora - tadbirlar ishlab chiqadilar.

19-modda. Turistlarning xavfsizligini ta'minlash chora - tadbirlari

Turistik faoliyat subyektlari turistlarning xavfsizligini ta'minlash maqsadida;

Turistlarning safarda xavf- xatardan xoli bo'lishlari uchun shart- sharoitni, safar, sayr, ekskursiya yo'llari, musabaqalar o'tkaziladigan joylarni obodligini taminlashlari;

Turistlarga jarohatlanish va baxtsiz hodisalardan saqlanish hamda ularning oldini olish usullarini o'rgatishlari, birlamchi tibbiy yordam ko'rsatish yuzasidan yo'l- yo'riq berishlari, shuningdek belgilangan yo'nalishning xususiyati va turistlarning xatti- harakatiga bog'liq holda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf manbalari haqida ularning o'zini xabardor qilishlari;

Turistlarning sayohatlar, safarlar, musabaqalar, boshqa turistik tadbirlarga tayyorgarligi ustidan nazoratni amalga oshirishlari;

Falokatga uchragan turistlarga tezkor yordam ko'rsatishlari;

Avtomobil, to'g'chang'I, velosiped, suv, mototsikl, piyoda safar, g'or turizmi va turizmning boshqa maxsus turlarini tashkil etish va o'tkazishda xavfsizlikning alohida talablarini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari shart.

Turistik sayohatlarni turistlar harakatlanishining faol shakllaridan foydalangan holda tashkil etishga ixtisoslashgan turistik faoliyat subyektlari turistlarni xavfsizligini ta'minlash, ekstremal vaziyatlarda ularga yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish maqsadida xizmat ko'rsatishni ko'zlab qidiruv- qutqamv xizmatlari bilan shartnomalar tuzadilar. Qidiruv- qutqamv xizmatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tashkil etiladi.

20-modda. Turistlarni sug'urta qilish.

Turistlarni sug'urta qilish majburiydir va u turistik faoliyat subyektlari tomonidan sug'urta faoliyati olib borish huquqiga ega bo'lgan tegishli sug'urta tashkilotlari bilan tuziladigan bitimlar asosida amalga oshiriladi.

21-modda. Nizolarni hal etish

Turizm sohasida yuzaga keladigan nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal qilinadi.

22-modda. «Turizm to'g'risidagi» qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

«Turizm to'g'risida»gi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti
Toshkent shahri, 1999-yil 20-avgust.

I.A.Karimov

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING TURIZM TO'G'RIDA QONUNI

Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 16-aprelda qabul qilingan
Senat tomonidan 2019-yil 21-iyunda ma'qullangan

1-bob. Umumiy qoidalar

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi turizm sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Turizm to'g'risidagi qonun hujjatlari

O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

gid (gid-tarjimon) — axborotga oid va tashkiliy xizmatlar ko'rsatish, turistlar va ekskursantlarni vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) turistik resurslar bilan tanishtirish uchun kasbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan jismoniy shaxs;

yo'riqchi-yo'l boshlovchi — turistik yo'nalishlarda turistlar va ekskursantlarga hamrohlik qilish hamda ularning xavfsizligini ta'minlash uchun kasbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan jismoniy shaxs;

mustaqil turizm — turistlar tomonidan turoperatorlar va turagentlar ishtirokisiz mustaqil ravishda tashkil etiladigan sayohat;

turizm sohasining subyektlari — turistik xizmatlar majmuini yoki ularning bir qismini ko'rsatish, qo'shimcha turistik xizmatlarni (ishlarni) bajarish hamda turistlar va ekskursantlarga tovarlarni realizatsiya qilish bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar;

tur — turistik xizmatlarning kamida ikkita turini o'z ichiga olgan turistik xizmatlar majmui bilan ta'minlangan, belgilangan yo'nalish bo'yicha aniq muddatlardagi sayohat;

turizm — jismoniy shaxsning vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) manbalardan daromad olish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda doimiy yashash joyidan jo'nab ketishi (sayohat qilishi);

turist — vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) manbalardan daromad olish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) yigirma to'rt soatdan ketma-ket o'n ikki oygacha bo'lgan davrga boruvchi yoki vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) kamida bir kecha

tunab qoluvchi jismoniy shaxs;

turistik vaucher — turistning tur tarkibiga kiruvchi xizmatlarga bo'lgan huquqini belgilovchi va ularning haqi to'langanligi faktini tasdiqlovchi hujjat;

turistik yo'nalish — sayohat vaqtida turist, ekskursant tashrif buyuradigan asosiy joylarning ro'yxati bo'yicha turistning, ekskursantning rejalashtirilgan harakatlanish yo'li;

turistik xizmatlar — joylashtirish, ovqatlantirish, transport, ekskursiya va maslahat xizmati ko'rsatish bo'yicha xizmatlar, shuningdek turist va ekskursantning ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan xizmatlar;

ekskursant — vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) tunab qolmasdan yigirma to'rt soatdan oshmaydigan davrda sayohat qiluvchi jismoniy shaxs;

ekskursiya yetakchisi — turistlar va ekskursantlarni muayyan turistik resurs bilan tanishtirish uchun kasbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan jismoniy shaxs.

4-modda. Ushbu Qonunning asosiy prinsiplari

Ushbu Qonunning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

turistlarning, ekskursantlarning va turizm sohasi subyektlarining huquqlari, erkinliklari, qonuniy manfaatlarini hamda xavfsizligini himoya qilish ustuvorligi; turizmni barqaror rivojlantirish va buning uchun qulay shart-sharoitlar yaratish; turizm sohasida tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va raqobatni rivojlantirish;

turizm sohasida oshkoralik va ochiqlik.

5-modda. Turizmning shakllari va turlari

Xalqaro va ichki turizm turizmning shakllaridir.

Xalqaro turizm quyidagilarni o'z ichiga oladi:

kirish turizmi — O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamaydigan shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududidagi sayohati;

chiqish turizmi — O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi shaxslarning boshqa mamlakatga sayohati.

Ichki turizm O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududidagi sayohatini o'z ichiga oladi.

Turizm tashkil etilayotgan turning o'ziga xosligi, mavzusi, davomiyligi, harakatlanish usullari va turning boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda madaniy-tarixiy, ziyorat, ekologik, ma'rifiy, etnografik, gastronomik, ishbilarmonlik, ijtimoiy, sport, tibbiy, yoshlar turizmi, agroturizm hamda turizmning boshqa turlariga bo'linishi mumkin.

2-bob. Turizm sohasini tartibga solish

6-modda. Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:
mazkur sohani mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmog'i sifatida rivojlantirish;
sayohatlarni amalga oshirish chog'ida fuqarolarning dam olish, erkin harakatlanishga bo'lgan huquqlarini va boshqa huquqlarini ta'minlash;

turistik resurslardan oqilona foydalanish va ularni saqlash;

normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;

ichki turizmni rivojlantirish, shu jumladan ijtimoiy turizmni rivojlantirish doirasida bolalar, yoshlar, keksalar, shuningdek nogironligi bo'lgan shaxslar va aholining kam ta'minlangan qatlamlari uchun turizm hamda ekskursiyalarni tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

turizm sohasiga investitsiyalarni jalb qilish va investitsiyalar kiritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

mazkur sohada davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;

tadbirkorlik subyektlari uchun turistik xizmatlar bozorida teng imkoniyatlar yaratish;

turizm sohasining subyektlariga soliq va bojxona imtiyozlarini belgilash orqali rag'batlantirish;

turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini, ularning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlari va mol-mulki himoya qilinishini ta'minlash;

ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va rivojlantirish;

kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

xalqaro hamkorlikni rivojlantirish;

O'zbekiston Respublikasining turizm uchun jozibador mamlakat sifatidagi nufuzini oshirish;

turizm sohasi subyektlarini ular turistik bozorlarda milliy turistik mahsulotni targ'ib qilishida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

ilg'or innovatsion va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari joriy etilishini rag'batlantirish;

turistik zonalar va turistik klasterlarning rivojlantirilishini rag'batlantirish.

7-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining turizm sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

turizm sohasida yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlaydi;

turizm sohasida davlat dasturlari va boshqa dasturlar ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini ta'minlaydi;

turistik zonalar, turistik klasterlarni tashkil etish va ularda turizm sohasi subyektlari faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilaydi;

turistik faoliyatni litsenziyalash tartibini belgilaydi;

turizm sohasida xizmatlarni sertifikatlashtirish tartibini belgilaydi;

turistlar va ekskursantlarni sug'urta qilish, ularga tibbiy, huquqiy hamda boshqa turdagi yordam ko'rsatish tartibini belgilaydi;

vakolatli davlat organi huzuridagi budjetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasining mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini belgilaydi;

turistik resurslardan, tabiiy va madaniy meros obyektlaridan oqilona foydalanilishini hamda ularning saqlanishini, shuningdek atrof tabiiy muhitning muhofaza qilinishini ta'minlash bo'yicha choralar ko'radi;

turistlar va ekskursantlar borishi taqiqlangan obyektlar hamda hududlarni belgilaydi;

turizm sohasiga investitsiyalarni jalb qilish va turizmni rivojlantirish loyihalarini amalga oshirish bo'yicha idoralararo hamkorlikni muvofiqlashtiradi;

mehmonxona xizmatlarini (joylashtirish bo'yicha xizmatlarni), shuningdek turoperatorlar va turagentlar xizmatlarini ko'rsatish qoidalarini tasdiqlaydi;

turistlar va ekskursantlarning ayrim toifalariga imtiyozlar berish tartibini belgilaydi;

turizm sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tartibini belgilaydi;

turizm sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi va hukumatlararo shartnomalar tuzadi.

8-modda. Turizm sohasidagi vakolatli davlat organi

O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi turizm sohasidagi vakolatli davlat organidir (bundan buyon matnda vakolatli davlat organi deb yuritiladi).

Vakolatli davlat organi:

turizm sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshiradi;

turizm sohasidagi davlat dasturlarini va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

turizm sohasidagi davlat dasturlari, hududiy va boshqa dasturlar ishlab chiqilishini muvofiqlashtiradi hamda ularning amalga oshirilishini monitoring qiladi;

turizm sohasida viza rejimini takomillashtirish va soddalashtirishga doir takliflar ishlab chiqadi;

turizmning rivojlantirilishini muvofiqlashtiradi, yangi turistik yo'nalishlar tashkil etilishini ta'minlaydi, ularni pasportlashtirishdan o'tkazadi;

Turizm sohasidagi yagona reyestrlarni yuritish tartibini belgilaydi;

turistik faoliyatni litsenziyalashni, turizm sohasidagi xizmatlarni sertifikatlashtirishni, turistik xizmatlar belgilangan talablar va standartlarga muvofiqligi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

joylashtirish vositalari, tog' chang'i trassalari va plyajlar tasnifini belgilaydi;

turizm sohasi subyektlariga ularning faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq masalalarda uslubiy va maslahat yordami ko'rsatadi;

turizm sohasidagi milliy tanitish belgisidan foydalanish tartibini belgilaydi;

turizm sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi va ularni o'z vakolatlari doirasida qabul qiladi;

turistik xizmatlarni tashkil etish chog'ida turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash hamda sog'lig'ini saqlash sohasida texnik jihatdan tartibga solishga doir normativ hujjatlar ishlab chiqadi;

turistlar va ekskursantlarning O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan turistik resurslar hamda aloqa vositalaridan moneliiksiz foydalanishini ta'minlashga, shuningdek tibbiy, huquqiy va boshqa turdagi yordam olishiga ko'maklashadi;

tabiiy va madaniy meros obyektlarini ommalashtirishni, turizm salohiyatini saqlash hamda rivojlantirishni tashkil etadi;

turistik xizmatlar bozorlarida marketing tadqiqotlarini amalga oshiradi;

turizm sohasini rivojlantirish uchun chet el investitsiyalarini, shuningdek xalqaro moliya institutlari va boshqa tashkilotlarning kreditlari hamda grantlarini jalb etadi;

turistik xizmatlar ko'rsatish sifati va xavfsizligi standartlarining ishlab chiqilishini muvofiqlashtiradi;

turizm sohasini davlat tomonidan tartibga solishni maqbullashtirish va turistik xizmatlar bozorida raqobatni rivojlantirish, turizm sohasiga ilg'or innovatsiyalar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tegishli o'rinbosarlarining turizmni rivojlantirishga doir faoliyatini muvofiqlashtiradi;

xalqaro hamkorlikni rivojlantiradi va xalqaro turistik tashkilotlarda O'zbekiston Respublikasining manfaatlarini ifodalaydi, shuningdek boshqa mamlakatlarning turistik hamda o'zga tashkilotlari bilan o'zaro munosabatlar o'rnatadi;

turizm sohasida ilmiy tadqiqotlar o'tkazilishiga ko'maklashadi;

turizm sohasida kadrlarni tayyorlashni, qayta tayyorlashni va ularning malakasini oshirishni tashkil etadi;

O'zbekiston Respublikasining turizm sohasidagi xalqaro shartnomalari bajarilishini ta'minlaydi.

Vakolatli davlat organi akkreditatsiya qilingan tashkilotlarni tashkil etishga haqli.

Turizm sohasidagi vakolatli davlat organining o'z vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlari davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ijro etilishi uchun majburiydir.

9-modda. Vakolatli davlat organining hududiy bo'linmalari

Vakolatli davlat organi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida hududiy bo'linmalarga ega bo'ladi.

Vakolatli davlat organi hududiy bo'linmalarining rahbarlari Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisining, tegishli viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining taqdimnomasiga binoan vakolatli davlat organining rahbari

tomonidan lavozimga tayinlanadi hamda lavozimidan ozod etiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budgetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budgetlarining mablag'lari vakolatli davlat organining hududiy bo'linmalarini moliyalashtirish manbalaridir. Vakolatli davlat organi hududiy bo'linmalarining xodimlarini qo'shimcha ravishda moddiy rag'batlantirish vakolatli davlat organi huzuridagi budgetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Vakolatli davlat organining hududiy bo'linmalari tegishli hududda quyidagi vazifalarni bajaradi:

tegishli hududda turistik salohiyatni oshirishga qaratilgan turizmni rivojlantirishning yaxlit konsepsiyasi amalga oshirilishini ta'minlash;

tegishli hududda turizm sohasidagi, tegishli hududning turistik sohasiga investitsiyalarni jalb etishga doir hududiy dasturlarning ishlab chiqilishini muvofiqlashtirish va ularning amalga oshirilishini monitoring qilish;

turistik resurslarni saqlash va rivojlantirish yuzasidan mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan hamkorlik qilish;

tegishli hududda turistik faoliyat rivojlantirilishini ta'minlash, yangi turistik yo'nalishlarni tashkil etishga ko'maklashish;

turizm sohasi subyektlariga ularning faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq masalalarda uslubiy va maslahat yordami ko'rsatish;

tegishli hududda harakatlanish vaqtida turistlar va ekskursantlarning turistik resurslarga moneliksiz kirishini ta'minlashga ko'maklashish;

turistik salohiyatni rivojlantirish, turizmni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan g'ovlarni bartaraf etish, shuningdek turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

turistik bozorlarda tegishli hududning turistik salohiyati targ'ib qilinishini tashkil etish, tegishli hududning turistik jozibadorligini saqlab qolish;

tegishli hududda turizmni rivojlantirish to'g'risida axborotni to'plashni, tahlil qilishni amalga oshirish va uni vakolatli davlat organiga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga taqdim etish.

10-modda. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining turizm sohasidagi vakolatlari

Mahalliy davlat hokimiyati organlari:

tegishli hududda turizm sohasidagi davlat siyosatini hamda ushbu sohani muvofiqlashtirishni amalga oshiradi;

turizm sohasidagi davlat dasturlarini va hududiy dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

vakolatli davlat organi va (yoki) uning hududiy bo'linmasi bilan kelishuvga ko'ra turizm sohasidagi hududiy dasturlarni, shu jumladan qisqa muddatli hamda o'rta muddatli istiqbolda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha tadbirlar rejasini tasdiqlaydi;

tegishli hududda turizm sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratadi;
turistlar va ekskursantlarning tegishli hududlarda joylashgan turistik resurslardan hamda aloqa vositalaridan moneliqsiz foydalanishini, shuningdek ularning tibbiy, huquqiy va boshqa turdagi yordam olishini ta'minlaydi;

mavjud turistik salohiyatni tahlil qiladi va tegishli hududda turizmni rivojlantirish to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni taqdim etadi;

tegishli hududda joylashgan turistik resurslarni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqadi va ularni joriy etadi;

tegishli hududda turistik industriya obyektlarini rejalashtirish va qurish, shuningdek yer uchastkalarini o'z vaqtida ajratish hamda ularning zarur muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulanishini ta'minlash bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtiradi;

investorlarni qidirish va jalb etishni, shuningdek tegishli hududda investitsiya loyihalarini amalga oshirishning barcha bosqichlarida ularga ko'maklashishni amalga oshiradi;

aholi bandligi va daromadlarini oshirish maqsadida turizm sohasida tadbirkorlikni rivojlantiradi va qo'llab-quvvatlaydi;

turistik axborot markazlarini tashkil etadi.

11-modda. Turizmni rivojlantirish bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengash

Turizmni rivojlantirish bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengash (bundan buyon matnda Muvofiqlashtiruvchi kengash deb yuritiladi) turizmni barqaror rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalalari bo'yicha davlat organlarining, nodavlat notijorat tashkilotlarining, turizm sohasi subyektlarining hamkorligini takomillashtirish maqsadida tuziladi.

Muvofiqlashtiruvchi kengash tarkibiga vakolatli davlat organi, manfaatdor davlat organlarining, shuningdek nodavlat notijorat tashkilotlarining vakillari kiradi.

Vakolatli davlat organi Muvofiqlashtiruvchi kengashning ishchi organidir.

Muvofiqlashtiruvchi kengashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

vakolatli davlat organi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar rahbarlarining hisobotlarini muntazam ravishda eshitib borgan holda turizmni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishining borishi ustidan tizimli nazoratni amalga oshirish, shuningdek ularning faoliyatini muvofiqlashtirish, mamlakatda turizm sohasini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan masalalarni tezkor ko'rib chiqish va hal etish;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining hisobotlarini eshitib borgan holda turizm sohasidagi tasdiqlangan hududiy dasturlarning bajarilishini, tegishli hududning salohiyatidan foydalanish samaradorligini hamda joylarda mavjud byurokratik to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan ishlarning o'rganilishini tashkil etish;

turizm sohasidagi yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish va qo'shimcha infratuzilmani rivojlantirish yuzasidan davlat yordamini olish uchun beriladigan

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarining, shuningdek boshqa tashabbuskorlarning (ariza beruvchilarning) takliflari hamda talabnomalarini har yili ko'rib chiqish;

O'zbekistonning turistik salohiyatini targ'ib qilishga va chet ellik turistlarni jalb etishga qaratilgan qo'shma tadbirlarni xorijda o'tkazish bo'yicha "yo'l xaritasini" har yili tasdiqlash;

turizm sohasidagi strategiyalar, konsepsiyalar, davlat dasturlari va boshqa dasturlarning vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, boshqa tashkilotlar tomonidan amalga oshirilishining borishi yuzasidan monitoring o'tkazish, shuningdek ular bajarilishining borishi to'g'risidagi har choraklik axborotni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga kiritish.

Muvofiqlashtiruvchi kengashning hududiy organlari Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari boshchiligidagi hudud darajasida Muvofiqlashtiruvchi kengash vazifalarini bajaruvchi turizmni rivojlantirish bo'yicha hududiy kengashlardan iboratdir.

12-modda. Budjetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi

Turizm sohasining rivojlanishini moliyaviy jihatdan qo'shimcha ta'minlash maqsadida vakolatli davlat organi huzurida budjetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tashkil etilishi mumkin.

Vakolatli davlat organi huzuridagi budjetdan tashqari Turizm sohasini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi:

turistik yig'imlardan tushgan tushumlar, xalqaro moliya institutlarining, xorijiy donorlarning grantlari, yuridik va jismoniy shaxslarning xayriyalari, Jamg'armaning vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini depozitlarga joylashtirishdan olinadigan daromadlar bo'yicha tushumlar hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa *manbalar hisobidan shakllantiriladi*;

mablag'larni turizm sohasining va turistik industriyaning rivojlantirilishini qo'llab-quvvatlashga, turistik bozorlarda O'zbekiston Respublikasining turistik mahsulotlarini hamda turizm sohasidagi milliy tanitish belgisini targ'ib qilish uchun yo'naltiradi.

13-modda. Fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining va nodavlat notijorat tashkilotlarining turizm sohasi tadbirlaridagi ishtiroki

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari o'z vakolatlari doirasida:

turizm sohasidagi davlat dasturlarini, hududiy va boshqa dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etadi;

madaniy meros obyektlarini targ'ib qilishda, turizm salohiyatini saqlash va rivojlantirishda ishtirok etadi;

turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarining ijro etilishi ustidan jamoatchilik

nazoratini amalga oshiradi;

turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirishga doir takliflar kiritadi;
turizm sohasidagi davlat organlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi.

3-bob. Turistik industriya

14-modda. Turistik industriya va turistik industriyadagi xizmatlarning turlari

Joylashtirish vositalari, transport, umumiy ovqatlanish obyektlari va ko'ngilochar, ma'rifiy, ishbilarmonlik, davolash-sog'lomlashtirish, jismoniy tarbiya-sport hamda boshqa maqsadga mo'ljallangan obyektlar, turistik faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar, ekskursiya xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar majmui, shuningdek ekskursiya yetakchilarining, gidlar (gid-tarjimonlar) hamda yo'riqchi-yo'l boshlovchilarning xizmatlari majmui turistik industriyadir.

Turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasiga muvofiq turistik industriyadagi xizmatlarning turlari quyidagilardan iboratdir:

turlarni taqdim etish bo'yicha xizmatlar;

yashash joylarini taqdim etish bo'yicha xizmatlar;

ovqatlantirish bo'yicha xizmatlar;

axborotga oid, reklama xizmatlari;

transport xizmatlari;

barcha turdagi transport uchun chiptalar hamda tadbirlarga va ko'ngilochar obyektlarga borish uchun chiptalar taqdim etish (band qilib qo'yish, sotish va yetkazib berish) bo'yicha xizmatlar.

Turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasida boshqa turistik xizmatlar ham nazarda tutilishi mumkin.

15-modda. Turistik industriya obyektlarini tasniflash

Turistik industriya obyektlarini tasniflash va ularga toifalar berish ixtiyoriy asosda amalga oshiriladi.

Joylashtirish vositalarini, tog' chang'isi trassalarini, plyajlarni o'z ichiga olgan turistik industriya obyektlarini tasniflash va ularga toifalar berish, shuningdek berilgan Toifalar reyestrini yuritish vakolatli davlat organi huzuridagi akkreditatsiya qilingan tashkilot tomonidan amalga oshiriladi.

Joylashtirish vositalari mehmonxonalar, turistik bazalar va majmualarni, dam olish uylari va zonalarini, pansionatlar, kempinglar, motellar, mehmon uylarini, o'tov va chodirli oromgohlar, sanatoriylarni hamda mehmonxona xizmatlari (joylashtirish bo'yicha xizmatlar) ko'rsatiladigan boshqa obyektlarni, shuningdek joylashtirish vositasi sifatida tunab qolish uchun jihozlangan yer usti transportini o'z ichiga oladi.

Toifa berilgan turistik industriya obyektining mulkdori va (yoki) egasi uning mazkur toifaga muvofiq bo'lishini ta'minlashi shart.

qilish bo'yicha faoliyatini amalga oshiruvchi markaz turistik axborot markazi.

Turistik axborot markazlarining loyihalari hamda ularda realizatsiya qilinadigan tashkilotlarning (ishlar va xizmatlarning) ro'yxati vakolatli davlat organi bilan kelishiladi.

Turistik axborot markazi davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida tashkil etilishi mumkin.

4-bob. Turistik zonalar va turistik klasterlar

17-modd. Turistik zonalar

Muayyan chegaralarga ega bo'lgan, bir yoki bir necha turistik resurslar (tabiiy, tarixiy, ijtimoiy-madaniy, davolash-sog'lomlashtirish obyektlari, shuningdek turistlar va ekskursantlarning ehtiyojlarini qanoatlantira oladigan boshqa obyektlar) joylashgan, kirish turizmini va ichki turizmni, turistik industriyani rivojlantirish, turistik resurslarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish maqsadida tashkil etilgan hudud turistik zonadir.

Turistik zonalar davlat organlari hamda boshqa tashkilotlarning, shuningdek tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslarning taklifiga ko'ra tashkil etiladi.

Turistik zonalar respublika yoki mahalliy darajada tashkil etiladi. Respublika darajasidagi turistik zonalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida, mahalliy darajadagi turistik zonalar esa vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarining qarorlari asosida tashkil etiladi.

Turistik zonalar aniqlashda ularda turistik resurslarning mavjudligi, shuningdek ushbu hududlarning turizm turlarini rivojlantirish uchun potensial imkoniyatlari inobatga olinadi.

Qurilayotgan turistik industriya obyektlarining mulkdorlari va (yoki) egalari turistik zonalar hududlarida turistik resurslar barpo etilayotganda, shuningdek ulardan foydalanilayotganda ushbu obyektlarning mavjud mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy muhitga yoki boshqa tashkiliy-maqсадli muhitga va infratuzilma muhitiga uyg'unlashuvini nazarda tutishi shart.

Turizm sohasi subyektlari turistik zonalar hududlarida o'z faoliyatini tashkil etishda va amalga oshirishda atrof tabiiy muhitga, madaniy meros obyektlariga hamda muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni ta'minlashi shart.

Turistik zonalarda amalga oshiriladigan turistik faoliyat va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa faoliyat turistik zonalar tashkil etish maqsadlariga monelik qilmayligi kerak.

18-modda. Turistik zonalarning turlari

Turizmni kompleks rivojlantirish va turistik resurslarni lozim darajadagi holatda saqlash, tegishli hududning turistik salohiyatini oshirish, shuningdek ularni rivojlantirishga investitsiyalar jalb qilinishini rag'batlantirish maqsadida turistik zonalarning quyidagi turlari tashkil etilishi mumkin:

- erkin turistik zona;
- kichik turistik zona;
- maxsus turistik zona.

Erkin turistik zona erkin iqtisodiy zonaga tenglashtiriladi. Erkin turistik zonaga va erkin turistik zonaning ishtirokchilari sifatida ro'yxatga olingan tadbirkorlik subyektlariga nisbatan erkin iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonun hujjatlarining qoidalari, shu jumladan erkin iqtisodiy zonalar va ularning ishtirokchilari uchun nazarda tutilgan imtiyozlar hamda preferensiyalar tatbiq etiladi.

Kichik turistik zona kichik sanoat zonasiga tenglashtiriladi. Kichik turistik zonalarga nisbatan kichik sanoat zonalari to'g'risidagi qonun hujjatlarining qoidalari tatbiq etiladi.

Maxsus turistik zona belgilangan maxsus hudud bo'lib, unda turistik resurslar va ushbu hududda muayyan turistik mahsulotni shakllantirish hisobidan turistlarga xizmat ko'rsatilishini ta'minlovchi turistik industriya obyektlari jamlanadi. Maxsus turistik zonani tashkil etishda ushbu zona ishtirokchilari uchun shartlar, imtiyozlar va preferensiyalar belgilanishi mumkin.

19-modda. Turistik klaster

Kompleks turistik xizmatlar hamda turistning va ekskursantning ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun zarur bo'lgan boshqa qo'shimcha xizmatlar ko'rsatuvchi mustaqil tashkilotlar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar majmui turistik klasterdir.

Turistik klasterlar kompleks turistik xizmatlar ko'rsatish, turistik faoliyatning raqobatbardoshligi va sifatini oshirish maqsadida turistik mahsulotni shakllantiradi, targ'ib etadi va realizatsiya qiladi.

5-bob. Turizm sohasidagi faoliyatni amalga oshirish shartlari

20-modda. Turistik faoliyatni litsenziyalash

Turoperatorlik va turagentlik faoliyati, shuningdek sayohatlar tashkil etishga doir boshqa faoliyat turistik faoliyatdir.

Turistik mahsulotni shakllantirish, targ'ib etish va realizatsiya qilish yuzasidan yuridik shaxs tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyati turoperatorlik faoliyatidir.

Turistik mahsulotni targ'ib etish va realizatsiya qilish yuzasidan yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyati turagentlik faoliyatidir.

Turoperatorlar va turagentlar turistik faoliyatni vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradi.

Turoperatorlar va turagentlarga turistik faoliyatni amalga oshirish huquqi uchun litsenziya amal qilish muddati cheklanmagan holda beriladi. Bunda ekskursiya xizmatlari ko'rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkor bo'lgan jismoniy shaxslarga turistik faoliyatni amalga oshirish huquqi uchun litsenziya olish talab qilinmaydi.

Ekskursiya faoliyati yigirma to'rt soatdan oshmaydigan va joylashtirishga (tunab qolishga) doir xizmatlar ko'rsatishni nazarda tutmaydigan, madaniy meros obyektlari, diqqatga sazovor joylar va boshqa obyektlar bilan tanishtirish maqsadida oldindan tuzilgan yo'nalishlar bo'yicha ekskursiya yetakchisi hamrohligida ekskursiyalar tashkil etishga doir turistik faoliyatning elementidir.

Turoperatorlar va turagentlar faoliyatini amalga oshirishda litsenziya asosiy talablari va shartlari quyidagilardan iborat:

turistik mahsulot buyurtmachisi bilan turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi tuzilganidan keyin turistik xizmatlar ko'rsatish;

har bir turistga va ekskursantga turistik sayohat vaqtida O'zbekiston Respublikasiga hamda chet davlatlarga kirish, ulardan chiqish va ularda bo'lishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi axborotni yetkazish;

turistga va ekskursantga o'z ishi tartibi, joylashgan yeri (pochta manzili), litsenziyaning mavjudligi, turizmning muayyan turlarini yuritish uchun mas'ul bo'lgan mutaxassislar to'g'risidagi axborotni taqdim etish, shu jumladan mazkur axborotni o'z rasmiy veb-saytlariga joylashtirgan holda taqdim etish.

21-modda. Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish

Turoperator xizmati, joylashtirish vositalari, tog' chang'isi trassalari va plyajlar majburiy ravishda sertifikatlashtirilishi lozim.

Turoperator xizmatlarini, joylashtirish vositalari, tog' chang'isi trassalari va plyajlarni sertifikatlashtirish vakolatli davlat organi huzuridagi akkreditatsiya qilingan sertifikatlashtirish bo'yicha tashkilot tomonidan amalga oshiriladi.

Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish ularning texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar talablariga muvofiqligi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi hamda ushbu xizmatlarning xavfsizligi va sifatini ta'minlashga qaratiladi.

Vakolatli davlat organi Sertifikatlashtirilgan turistik xizmatlarning reyestrini yuritadi.

22-modda. Turizm sohasida standartlashtirish

Turistlar va ekskursantlarning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida turoperatorlik va turagentlik faoliyatini, shuningdek turistik industriya obyektlarini standartlashtirish amalga oshiriladi.

Vakolatli davlat organi turistik xizmatlar sohasidagi standartlashtirishga doir ishlarni tashkil etishni, muvofiqlashtirishni, ularning bajarilishini ta'minlashni amalga oshiradi.

23-modda. Gidlarning (gid-tarjimonlarning), ekskursiya yetakchilarining va yo'riqchi-yo'l boshlovchilarning malakasini sertifikatlashtirish

Gidlar (gid-tarjimonlar), ekskursiya yetakchilari va yo'riqchi-yo'l boshlovchilar vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan tegishli sertifikat olinganidan keyin yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar sifatida yoxud yuridik shaxslar bilan tuziladigan mehnat shartnomalari asosida mustaqil ravishda xizmatlar ko'rsatishi mumkin.

24-modda. Turizm sohasidagi yagona reyestrlar

Vakolatli davlat organi Turizm sohasidagi yagona reyestrlarni shakllantiradi va yuritadi.

Turizm sohasidagi yagona reyestrlar turoperatorlarga, turagentlarga, gidlarga (gid-tarjimonlarga), ekskursiya yetakchilariga va yo'riqchi-yo'l boshlovchilarga nisbatan, joylashtirish vositalariga, tog' chang'isi trassalariga va plyajlarga, shuningdek turistik yo'nalishlar va turistik obyektlarga nisbatan yuritiladi.

Turizm sohasidagi yagona reyestrlar vakolatli davlat organining rasmiy veb-saytiga joylashtiriladi.

6-bob. Turistik mahsulotni shakllantirish, targ'ib etish va realizatsiya qilishning o'ziga xos xususiyatlari

25-modda. Turistik mahsulotni shakllantirish va targ'ib etish

Turistik mahsulot turistik bozor konyunkturasidan kelib chiqqan holda yoxud turistning yoki ekskursantning buyurtmasiga ko'ra turoperator tomonidan shakllantiriladigan, turistning va ekskursantning ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun zarur bo'lgan turistik xizmatlar majmuidir.

Turoperatorning turistik mahsulot jumlasiga kiruvchi alohida turistik xizmatlarni ko'rsatuvchi shaxslar bilan shartnomalar tuzishga va ularni ijro etishga doir faoliyati turistik mahsulotni shakllantirishdir.

Turistik mahsulotni realizatsiya qilishga (reklama qilishga, ixtisoslashtirilgan ko'rgazmalar va yarmarkalarda ishtirok etishga, kataloglar, bukletlar nashr etishga va boshqalarga) qaratilgan chora-tadbirlar majmui turistik mahsulotni targ'ib etishdir.

Turoperator turistlar va ekskursantlarga turistik mahsulot jumlasiga kiruvchi turistik xizmatlar majmui yoki ularning bir qismi mustaqil ravishda yoki alohida turistik xizmatlar ko'rsatuvchi shaxslarni jalb etgan holda ko'rsatilishini ta'minlaydi.

Turoperator turga kiruvchi xizmatlarga bo'lgan huquqni alohida turistik xizmatlar ko'rsatuvchi shaxslar bilan yoki turga kiruvchi xizmatlarning barcha turlari ko'rsatilishini ta'minlovchi, turistlar va ekskursantlarni qabul qiluvchi turoperator bilan tuzilgan shartnomalar asosida oladi.

Turistning, ekskursantning yoki turistlar, ekskursantlar guruhi vakili bo'lgan shaxsning turistik mahsulotni shakllantirish uchun turoperatorga beradigan buyurtmasi dastlabki shartnoma xususiyatiga ega bo'lgan bitim tarzida

rasmiylashtiriladi.

Kirish turizmi va ichki turizm sohalaridagi turistik mahsulotni shakllantirish faqat O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan turoperatorlar tomonidan amalga oshiriladi.

Turistik mahsulotni shakllantirish chog'ida turoperator atrof tabiiy muhitga, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va madaniy meros obyektlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish ta'minlanishini nazarda tutishi shart.

Turistik mahsulotni targ'ib etish chog'ida turoperator va turagent turistik mahsulot to'g'risidagi axborotning ishonchligi uchun javobgar bo'ladi.

Turagent turistik mahsulotni targ'ib etishni turoperator bilan tuzilgan shartnoma asosida amalga oshiradi.

Turistik mahsulotlarni kirish turizmi va ichki turizm hamda joylashtirish vositalari tarzida reklama qilish chog'ida turizm sohasida belgilangan milliy tanitish belgisidan foydalanish majburiydir.

26-modda. Turistik mahsulotni realizatsiya qilish

Turistik mahsulotni realizatsiya qilish turoperator va (yoki) turagent hamda turistik mahsulotning buyurtmachisi o'rtasida tuziladigan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Turist, ekskursant yoki turist yoxud ekskursant nomidan turistik mahsulotga buyurtma beruvchi boshqa shaxs turistik mahsulotning buyurtmachisidir.

Turagent va turoperator o'rtasidagi shartnomada quyidagilar ko'rsatilishi kerak: turistik mahsulotni turagent tomonidan realizatsiya qilish shartlari; turagentning turistik mahsulotni turoperator nomidan yohud o'z nomidan realizatsiya qilishga doir huquq va majburiyatlari;

turagent tomonidan ikkilamchi agent shartnomalarini tuzish mumkinligini (mumkin emasligini) nazarda tutuvchi shartlar;

ularga turistik mahsulotning buyurtmachisi tomonidan turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasini ijro etish borasida e'tirozlar bildirilgan taqdirda, turoperator va turagentning hamkorligi tartibi;

turistik mahsulot to'g'risida axborot taqdim etmaganlik yoki noto'g'ri axborot taqdim etganlik uchun, turistik xizmatlar ko'rsatishga doir shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun turistik mahsulotning buyurtmachisi oldida turoperatorning va turagentning javobgarligi, shuningdek taraflardan har birining javobgarligi.

Turoperator va (yoki) turagent va turistik mahsulotning buyurtmachisi o'rtasidagi shartnomada quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

turoperatorning va (yoki) turagentning nomi, uning joylashgan yeri (pochta manzili), litsenziyasining yo'nalishi va raqami;

turistik mahsulotning buyurtmachisi to'g'risidagi, uning turistik mahsulotni realizatsiya qilish uchun zarur bo'lgan hajm doirasidagi ma'lumotlar;

turistik mahsulotning qiymati va uni to'lash tartibi;

turoperatorning va (yoki) turagentning hamda turistik mahsulot buyurtmachisining huquqlari va majburiyatlari;

shartnomani o'zgartirish va bekor qilish shartlari;

turoperatorning va (yoki) turagentning va turistik mahsulot buyurtmachisining javobgarligi hamda nizolarni ko'rib chiqish tartibi.

Turoperator va (yoki) turagent va turistik mahsulot buyurtmachisi shartnomada turistik mahsulotdan foydalanish shartlarini, shu jumladan sayohatning dasturini, sayohatning yo'nalishi va shart-sharoitlarini, joylashtirish vositalari, yashash va ovqatlanish sharoitlari, turistni va ekskursantni vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) tashish bo'yicha xizmatlar, ekskursiya yetakchisi, gid (gid-tarjimon), yo'riqchi-yo'l boshlovchi mavjudligi, shuningdek qo'shimcha xizmatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni kelishib olishi mumkin.

Turoperator va (yoki) turagent hamda turistik mahsulotning buyurtmachisi o'rtasidagi shartnomada boshqa shartlar ham ko'rsatilishi mumkin.

Ekskursiya yetakchilari, gidlar (gid-tarjimonlar) va yo'riqchi-yo'l boshlovchilar shartnoma tuzmasdan ham o'z xizmatlarini ko'rsatishi mumkin.

27-modda. O'zbekistonning Milliy turistik brendi

O'zbekiston Respublikasining turizm sohasidagi tanitish belgisi va shiori O'zbekistonning Milliy turistik brendidir.

O'zbekiston Respublikasining turizm sohasidagi tanitish belgisining shakli, rangli tasviri hamda shiorning mazmuni vakolatli davlat organi tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekistonning Milliy turistik brendidan tovarlarni (ishlarni va xizmatlarni) targ'ib etishda foydalanilishi mumkin.

O'zbekistonning Milliy turistik brendining elementlaridan boshqa maqsadlarda foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

28-modda. Turistik xizmat ko'rsatish shartlari to'g'risidagi axborotni taqdim etish

Turoperatorlar va turagentlar turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasini tuzish chog'ida turistga va ekskursantga quyidagi axborotni taqdim etishi shart:

kirish va chiqish hujjatlarini (vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) kirish va undan chiqish uchun vizani) rasmiylashtirishga nisbatan qo'yiladigan asosiy talablar to'g'risidagi;

rioya etilishi turni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan tibbiy rasmiyatchiliklar, shu jumladan turistning va ekskursantning ularda muayyan kasalliklar, jismoniy holatining va yoshining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lgan taqdirda, turda ishtirok etishiga qarshi ko'rsatmalar to'g'risidagi;

bojxona, chegara qoidalari va boshqa qoidalar (sayohatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hajmda) to'g'risidagi;

vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) turistning (ekskursantning) hayoti xavfsizligiga va sog'lig'iga tahdid soluvchi favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan

taqdirda yoki boshqa holatlarda, shuningdek turistning (ekskursantning) mol-mulkiga zarar yetishi xavfi yuzaga kelgan hollarda, turist (ekskursant) murojaat qilishi mumkin bo'lgan, vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) mavjud mahalliy davlat hokimiyati organlarining, O'zbekiston Respublikasi diplomatik va konsullik muassasalarining joylashgan yeri (pochta manzillari) va aloqa bog'lash uchun telefon raqamlari to'g'risidagi.

7-bob. Turoperatorlar va turagentlarning, turistlar va ekskursantlarning, gidlar (gid-tarjimonlar), ekskursiya yetakchilari va yo'riqchi-yo'l boshlovchilarning huquq va majburiyatlari

29-modda. Turoperatorlar hamda turagentlarning huquq va majburiyatlari

Turoperatorlar va turagentlar o'z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga ega: turning davomiyligi va yo'nalishini, xizmat ko'rsatish shartlarini, transportda xizmat ko'rsatish turini, turistning, ekskursantning xavfsizligini hamda ularning mol-mulki muhofaza qilinishini ta'minlash choralari turistning va ekskursantning roziligi hamda xohishiga ko'ra o'zgartirish;

turistning va ekskursantning roziligi bilan ularni tur boshlanishidan kamida yigirma kun oldin bu haqda xabardor etish sharti bilan turning shartlashilgan qiymatini ko'paytirish;

xizmatlar ko'rsatishning imkoni bo'lmaydigan fors-major holatlar yuzaga kelgan taqdirda, shuningdek guruh tuzish uchun zarur bo'lgan turistlar va ekskursantlarning talab qilinadigan soni yig'ilmagan taqdirda, turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasini bekor qilish, bu haqda turistlar va ekskursantlar tur boshlanishidan kamida yigirma kun oldin xabardor etilishi kerak;

turistlar, ekskursantlar yoki turizm sohasi subyektlari tomonidan yetkazilgan zararining o'рни qoplanishini va ma'naviy ziyon kompensatsiya qilinishini talab qilish.

Turoperatorlar va turagentlar:

turistlar va ekskursantlarga turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasida shartlashilgan xizmatlar ko'rsatilishini ta'minlashi;

turistik xizmatlar ko'rsatilmagan yoki ular to'liq bo'lmagan hajmda ko'rsatilgan yoxud lozim darajada sifatli ko'rsatilmagan taqdirda turistlar va ekskursantlarga yetkazilgan zararining o'rnini qoplashi hamda ma'naviy ziyonni kompensatsiya qilishi;

turistlar va ekskursantlarga turni tashkil etish, ularning huquq va majburiyatlari to'g'risida to'liq axborot taqdim etishi;

turistik resurslarning saqlanishiga ko'maklashishi;

turistlar va ekskursantlar vaqtincha borilgan mamlakatda (joyda) qonun hujjatlariga rioya etishi ustidan nazoratni amalga oshirishi shart.

30-modda. Turistlar hamda ekskursantlarning huquq va majburiyatlari

Turistlar va ekskursantlar quyidagi huquqlarga ega:
turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasida nazarda tutilgan xizmatlardan foydalanish;

sayohat bilan bog'liq to'liq va ishonchli axborot olish, shu jumladan vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) kirish va unda bo'lish qoidalari, mahalliy aholining urf-odatlarini, diniy marosimlar, madaniy meros obyektlari, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va turizm sohasining obyektlari, atrof tabiiy muhitning holati to'g'risida axborot olish;

shaxsiy xavfsizligi hamda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish ta'minlanishi, shuningdek o'z mol-mulkingining but saqlanishi;

shoshilinch tibbiy yordam olish;

turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan taqdirda moddiy zararning o'rni qoplanishi, shuningdek ma'naviy ziyonning kompensatsiya qilinishi;

agar turning umumiy qiymati oshishi shartnomada shartlashilgan qiymatidan ortib ketsa, turistik xizmatlar ko'rsatishga doir shartnomani turoperatorlar va turagentlarga yetkazilgan moddiy zararning o'rini qoplamagan holda bekor qilish.

Turistlar va ekskursantlar:

turda ishtirok etish uchun o'z sog'lig'i holatining va (yoki) yoshining xususiyatlariga bog'liq cheklovlar (qarshi ko'rsatmalar) to'g'risidagi, o'z doimiy yashash joyidan tashqariga chiqishi hamda vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) kirishi uchun cheklovlar haqidagi ma'lumotlarni turoperatorning va (yoki) turagentning talabiga ko'ra taqdim etishi;

turistik xizmatlar ko'rsatish shartnomasi shartlariga va vaqtincha bo'lish mamlakatining (joyining) qonun hujjatlariga rioya etishi, uning siyosiy hamda ijtimoiy tuzilishini, mahalliy aholining an'analarini, urf-odatlarini, diniy e'tiqodini hurmat qilishi;

vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) atrof tabiiy muhitga, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va madaniy meros obyektlariga zarar yetkazmasligi;

vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) bojxona va chegara nazorati, shaxsiy xavfsizlik qoidalari rioya etishi shart.

31-modda. Gidlar (gid-tarjimonlar), ekskursiya yetakchilari hamda yo'riqchi-yo'l boshlovchilarning huquq va majburiyatlari

Gidlar (gid-tarjimonlar), ekskursiya yetakchilari va yo'riqchi-yo'l boshlovchilar quyidagi huquqlarga ega:

tur vaqtida o'z majburiyatlarini bajarishi uchun turoperatorlardan, turagentdan yoki turistik mahsulot buyurtmachisidan zarur axborot bilan ta'minlanishini talab qilish;

o'z huquq va majburiyatlarini belgilovchi hujjatlar bilan (shartnoma mavjud bo'lganda) tanishib chiqish;

turistlar va ekskursantlar bilan mustaqil ravishda shartnomalar tuzish.

Gidlar (gid-tarjimonlar), ekskursiya yetakchilari va yo'riqchi-yo'l boshlovchilar: tegishli ma'lumotga, malaka sertifikatiga ega bo'lishi va o'z vaqtida malaka oshirishdan o'tishi;

mamlakatning tarixi, madaniyati, etnografiyasi, iqtisodiyotini va boshqa sohalarini rasmiy yoki ishonchli manbalardan bilishi;

turistik yo'nalishni rejalashtirish va ekskursiyada hamrohlik qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi;

o'z funksional vazifalarini bajarish chog'ida ismi va familiyasi yozilgan ko'krak nishonini (beyjikni) taqib yurishi;

xavfsizlikni ta'minlash choralari bilishi va favqulodda vaziyatlarda amaliy harakat qilish, birinchi tibbiy yordam ko'rsatish ko'nikmalariga ega bo'lishi shart.

8-bob. Turizm sohasi subyektlarining birlashmalari

32-modda. Turizm sohasi subyektlarining birlashmasi

Turizm sohasi subyektlarining kasbiy faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek umumiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etilgan nodavlat notijorat tashkiloti turizm sohasi subyektlarining birlashmasidir.

Turizm sohasi subyektlarining birlashmasi O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida faoliyatini amalga oshiruvchi turizm sohasi subyektlarining ixtiyoriy a'zolari prinsipiga asoslanadi.

33-modda. Turoperatorlar va turagentlar birlashmasi

Turoperatorlar va turagentlar o'z tadbirkorlik faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish maqsadida birlashma tuzishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hududida turoperatorlik va turagentlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik hamda jismoniy shaxslarning ixtiyoriy a'zolari prinsipiga asoslangan nodavlat notijorat tashkiloti turoperatorlar va turagentlar birlashmasidir.

Turoperatorlar va turagentlar birlashmasi yangi a'zolar kirishi uchun ochiqdir.

34-modda. Turoperatorlar va turagentlar birlashmalarining huquqlari

Turoperatorlar va turagentlar birlashmalari quyidagi huquqlarga ega:

turizm sohasi subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishi holatining tahlilini o'tkazish;

turizm to'g'risidagi qonun hujjatlari ijro etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish;

turizm sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda va muhokama qilishda ishtirok etish;

vakolatli davlat organi huzuridagi jamoatchilik kengashlari tarkibida ishtirok etish;

turizm sohasi subyektlarini qo'llab-quvvatlash, ularning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish tizimini shakllan-

tirishda ishtirok etish;

turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirishga doir takliflar tayyorlash va kiritish, turizm sohasini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish jarayonlariga boshqa tadbirkorlik subyektlarini jalb etish;

O'zbekistonning milliy turistik brendini va mahsulotlarni turistik bozorlarda targ'ib etishga, turizm sohasiga investitsiyalarni, shu jumladan chet el investitsiyalarini, shuningdek zamonaviy texnologiyalarni jalb etishga ko'maklashish.

9-bob. Xavfsiz turizmni ta'minlash

35-modda. Turistlar va ekskursantlarning xavfsizligi kafolatlari

O'zbekiston Respublikasi hududida turistlar va ekskursantlarning xavfsizligi davlat tomonidan kafolatlanadi.

Vakolatli davlat organi manfaatdor vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda turistlar hamda ekskursantlarning xavfsizligini va himoya qilinishini, jamiyat va davlat manfaatlarini, turizmdan shaxslarning qonunga xilof migratsiyasi, ularning mehnatini ekspluatatsiya qilish hamda ularni boshqacha tarzda ekspluatatsiya qilish maqsadida foydalanishga qarshi kurashishni ta'minlash yuzasidan zarur chora-tadbirlar ishlab chiqadi.

Xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlari turistlar va ekskursantlarning shaxsiy xavfsizligi, ularning mol-mulki but saqlanishi, atrof tabiiy muhitga, jamiyatning moddiy hamda ma'naviy qadriyatlariga, davlat xavfsizligiga zarar yetkazilishining oldini olish ta'minlanishini nazarda tutadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari barcha turistik yo'nalishlar bo'yicha turistlar va ekskursantlarning himoya qilinishini va xavfsizligini ta'minlash bo'yicha hududiy dasturlar ishlab chiqadi hamda ularning bajarilishini tashkil etadi.

Turizm sohasi subyektlari turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash, tabiiy ofatlar chog'ida, ular jarohatlanganda, kasallikka chalinganda hamda boshqa hollarda tibbiy va o'zga tarzda yordam ko'rsatish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqadi.

Vakolatli davlat organi turoperatorlarni, turagentlarni, turistlar va ekskursantlarni vaqtincha bo'lish mamlakatidagi (joyidagi) turistlar hamda ekskursantlarning xavfsizligiga nisbatan tahdid to'g'risida xabardor qiladi, shuningdek xavfsizlikka nisbatan tahdid mavjud bo'lganligi sababli borib ko'rish uchun tavsiya etilmaydigan mamlakatlar (joylar) ro'yxatini ommaviy axborot vositalariga, shu jumladan o'zining rasmiy veb-saytiga joylashtiradi.

Muassislari (hammuassislari) davlat organlari bo'lgan ommaviy axborot vositalari vakolatli davlat organiga turistlar va ekskursantlarning xavfsizligiga nisbatan tahdid haqidagi axborotni e'lon qilish imkoniyatini darhol va bepul taqdim etadi.

Turistlar va ekskursantlar yuqumli kasalliklarning yuqori darajadagi xavfiga uchrashi mumkin bo'lgan vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) sayohatni amalga oshirish boshlanguniga qadar xalqaro tibbiy talablarga muvofiq profilaktikadan o'tishi shart.

Turistlar va ekskursantlar guruhlarini kuzatib boruvchi shaxslar birinchi tibbiy yordam ko'rsatish uchun dasturiy asosda minimal tibbiy tayyorgarlikka, tibbiy buyumlarga hamda dori qutichasiga ega bo'lishi shart.

36-modda. Turoperatorlar va turagentlar tomonidan turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlashga doir chora-tadbirlar

Turoperatorlar turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash maqsadida: mustaqil turizmni amalga oshiruvchi turistlar va ekskursantlar murojaat qilgan taqdirda, turistlar va ekskursantlarni yo'nalishning xususiyati hamda ularning o'z xatti-harakatiga bog'liq holda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf manbalari haqida xabardor qilishi, turistlar va ekskursantlarni jarohatlanish hamda baxtsiz hodisalarning oldini olish va ulardan himoyalaniish usullari bilan tanishtirishi, shuningdek yo'nalishdagi xavfsizlik texnikasi bo'yicha turistlar va ekskursantlarga yo'l-yo'riq berishi;

falokatga uchragan turistlar va ekskursantlarga tezkor yordam ko'rsatishi; tog', trek, chang'i, velosiped, mototsikl, g'or turizmi (tabiiy yer osti yo'laklari — g'orlarga sayohatlar) va turizmning boshqa maxsus turlarini tashkil etish hamda amalga oshirishdagi xavfsizlikning alohida talablarini ishlab chiqishi va amalga oshirishi;

sayohat vaqtida turistlar, ekskursantlar bilan sodir bo'lgan favqulodda hodisalar to'g'risida, shuningdek sayohatdan qaytib kelmagan turistlar hamda ekskursantlar haqida vakolatli davlat organini, mahalliy davlat hokimiyati organlarini va manfaatdor shaxslarni darhol xabardor qilishi;

turistlar va ekskursantlarga sayohatlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida, shuningdek sayohat qilish chog'ida ular duch kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar haqida to'liq ma'lumotlar taqdim etishi hamda turistlar va ekskursantlarning shaxsiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ogohlantiruvchi chora-tadbirlarni amalga oshirishi;

tog'li hududda tog', trek, chang'i, velosiped, mototsikl va g'or turizmi hamda turizmning otda sayr qilish turlarini tashkil etish va amalga oshirishda yo'riqchi-yo'l boshlovchilar xizmatlaridan foydalanishi shart.

Ushbu modda birinchi qismining ikkinchi, beshinchi va oltinchi xatboshilarida ko'rsatib o'tilgan majburiyatlar turagentlarning ham zimmasiga yuklatiladi.

Sayohatlarni turistlar va ekskursantlar harakatlanishining faol shakllaridan foydalangan holda tashkil etishga ixtisoslashgan turoperatorlar turistlar hamda ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash, ekstremal vaziyatlarda ularga yordam ko'rsatish va ularni himoya qilish maqsadida qidiruv-qutqaruv xizmatlari, shoshilinch operativ xizmatlar hamda boshqa qutqaruv xizmatlari bilan xizmat ko'rsatilishi uchun shartnomalar tuzadi.

37-modda. Turistlar va ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha ixtisoslashtirilgan, qutqaruv va shoshilinch xizmatlar

O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida falokatga uchragan turistlar va ekskursantlarga zarur yordam ko'rsatish ixtisoslashtirilgan xizmatlar tomonidan amalga oshiriladi.

Qidiruv-qutqaruv xizmatlari, shoshilinch operativ xizmatlar va boshqa qutqaruv xizmatlari mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek sog'liqni saqlash, aloqa, ichki ishlar organlari, davlat o'rmon xo'jaligi, gidrometeorologiya, fuqaro aviatsiyasi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa manfaatdor tashkilotlar bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

38-modda. Turizm sohasida sug'urta qilish

Turistlar va ekskursantlarni sug'urta qilish ixtiyoriydir, bundan ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan hollar mustasno hamda turistlar va ekskursantlar tomonidan bunday faoliyatni olib borish huquqiga ega bo'lgan tegishli sug'urta tashkilotlari bilan tuziladigan shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Turoperatorlar va turagentlar turistik mahsulotning xususiyati hamda shakliga qarab turistlar va ekskursantlarda sug'urta polisi mavjud bo'lishi to'g'risida talab belgilash huquqiga ega.

Turoperatorlar o'zining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilishi shart.

10-bob. Yakunlovchi qoidalar

39-modda. Turizm sohasidagi xalqaro hamkorlik

Turizm sohasidagi xalqaro hamkorlik xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari hamda qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

40-modda. Nizolarni hal etish

Turizm sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

41-modda. Turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Turizm to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

42-modda. O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlarini o'z kuchini yo'qotgan deb topish to'g'risida

Quyidagilar o'z kuchini yo'qotgan deb topilsin:

1) O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 20-avgustda qabul qilingan "Turizm to'g'risida"gi 830-I-sonli Qonuni (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-yil, № 9, 227-modda);

2) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1999-yil 20-avgustda qabul

qilingan “Turizm to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish haqida”gi 831-I-sonli Qarori (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-yil, № 9, 228-moddasi);

3) O‘zbekiston Respublikasining 2006-yil 6-aprelda qabul qilingan “Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish tartib-taomillari soddalashtirilganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-31-sonli Qonuni (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2006-yil, № 4, 157-moddasi) 7-moddasi;

4) O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 18-aprelda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-476-sonli Qonuni (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, 2018-yil, № 4, 224-moddasi) 36-moddasi.

43-moddasi. Ushbu Qonunning ijrosini, yetkazilishini, mohiyati va ahamiyati tushuntirilishini ta’minlash

Vakolatli davlat organi va boshqa manfaatdor tashkilotlar ushbu Qonunning ijrosini, ijrochilarga yetkazilishini hamda mohiyati va ahamiyati aholi o‘rtasida tushuntirilishini ta’minlasin.

44-moddasi. Qonun hujjatlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirish

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

hukumat qarorlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirsin;

davlat boshqaruvi organlari ushbu Qonunga zid bo‘lgan o‘z normativ-huquqiy hujjatlarini qayta ko‘rib chiqishlari va bekor qilishlarini ta’minlasin.

45-moddasi. Ushbu Qonunning kuchga kirishi

Ushbu Qonun rasmiy e‘lon qilingan kundan e‘tiboran uch oy o‘tgach kuchga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti

Sh. MIRZIYOYEV

Toshkent sh.,

2019-yil 18-iyul,

O‘RQ-549-son

ILOVA

Ko'p kunlik sayohatlarda yurish tartibi (amaliy mashg'ulotlar)

Turizmدا (sayr va sayohatlar) manzillarga yig'ilish, avtoulavlar va piyoda yurish jarayonlarida eng avvalo tartib-intizomni saqlash, rahbarlar tomonidan qo'yilgan vazifa - topshiriqlarni to'la bajarish tartiblari sayr-sayohatlarning tashkiliy va amaliy jihatdan mazmunli hamda qiziqarli bo'lib o'tishiga qaratiladi. Bunday faoliyatlarni tashkil qilish, nazorat qilish va yakunlash uchun sayohat rahbaridan qat'iylik, faollik, adolatlilik kabi muhim boshqaruvchilik fazilatlar talab etiladi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi o'quvchi yoshlar va talabalarning turizm bo'yicha o'quv-yig'in mashg'ulotlari asosida tashkil etiladigan ko'p kunlik (5-6 va 6-8) piyoda yurish sayohatlarining namunaviy rejasini quyidagicha tuzish ko'zda tutiladi:

1-kun. erta tongda to'rva (xalta-ryukzak) va boshqa kerakli anjomlarni (qozonidish, chodir va h.k.) ko'tarib yo'lga tushish. Joylarning tuzilish (past-baland, tepalik, soy, so'qmoqlar, oqar suvlar va h.k.) va qiyinchiliklariga qarab har 25-30 daqiqa, tekis joylarda 50-60 daqiqa 5-10 daqiqa dam olish (kichik privallar). Bunda charchoqni chiqarish va boshqa zaruriy - ehtiyojli ishlarni bajarish.

Belgilangan manzil uzoq bo'lsa, tushki nonushtani suvlik, soya va qulay joyda o'tkazish.

Rejadagi manzilga etib borish (tunash uchun) jarayonida qisqa dam olish paytlarida atroflarni kuzatish, tabiat manzaralari, o'simlik va hayvonat dunyosi bilan tanishish ishlarini olib borish mumkin bo'ladi.

Running birinchi yarmida 10-15 km va ikkinchi yarmida ham 10-12 km chamasi yo'lni bosib o'tiladi, ya'ni kun bo'yi yurish va atroflarni tanish-bilish uchun kamida 20-25 km masofa o'tilishi lozim.

Kechki paytda tunash joyida chodirlarni o'rnatish, ovqat pishirish, choy qaynatish va gulxan yoqish uchun barcha sayohatchilar rahbar va uning yordamchilari tomonidan berilgan topshiriq hamda vazifalarni (o'tin yig'ish, joylarni tayyorlash, tozalash va h.k.) bajarishadi.

Kechki ovqatlanish, dam olish (suhbat, o'yin, raqs, qo'shiqlar) va tegishli vazifalarni bajarib bo'lgach, olov-cho'g'larni o'chirish, jihoz va buyumlarni yig'ishtirish, tekshirib ko'rish kabi eng zaruriyatlar ijro etiladi. Dam olish va uyqu barcha qatnashchilardan birdek talab etiladi, ya'ni kundalik tartibga (rejim) rioya qilish sayohatchilar uchun qonun hisoblanadi. Kunlik yurish masofasi 25-30 km atrofida bo'lishi lozim.

2-kun. Quyosh yoyilmasdan barcha sayohatchilar ertalabki jismoniy (badan) tarbiya mashqlarini guruh bo'lib bajarishadi. Uni shu faoliyat uchun mas'ul (tashkilotchi-fiz.org.) tomonidan olib boriladi. Ma'lum bo'lgan jismoniy mashqlar majmuasini bajarib bo'lgach, har bir qatnashchi qo'shimcha ravishda o'zi xohlagan (ixtisoslik-sport turi) mashqlarini bajarishi mumkin.

Ertalabki jismoniy (badan) tarbiya mashqidan keyin sovuq oqar suvlarda belgacha

yuvinish lozim. Xohlaganlar cho'milishi ham mumkin. Bunday paytlarda yigitlar, qiz bolalarga halaqit bermasligi, odob-ahloq qoidalariga to'la rioya qilishlari kerak.

Ertalabki nonushtadan so'ng, har kim o'z yukini olib yo'lga tushiladi. Chodir, qozon, choynak, paqir, bolta-tesha va boshqa guruhga doir buyumlar, jihozlarni navbatma-navbat olib yurish tamoyiliga (printsip) asosan boshqa qatnashchilarga taqsimlanadi. Bu jarayonlar sayohat bo'yicha xo'jalik ishlari uchun mas'ul, ya'ni rahbar tomonidan bajarilishi lozim. Sayohatchilar bu ishdan bosh tortsa yoki turli bahonalar bilan bahs qilsa, unda sayohat rahbari bunga aralashishi lozim.

Odatdagidek yurish yo'llarining sharoitiga qarab har 10-15 yoki 2025 daqiqadan so'ng 5-10 daqika dam olinadi.

Tushki nonushta qilish uchun qulay-tekisroq, soyali, suvli joylar tanlanadi. Tushki dam olish 1-1,5 soatdan oshmasligi lozim.

Kechki paytda yana tunash maqsadida qulayroq, tabiat manzarali chiroyli bo'lgan joy tanlanadi. Bunday paytlarda sayohat rahbarining tajribalari, ayniqsa avval ham bu joylarda bo'lganligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Kechki dam olish va tunash uchun odatdagi tashkiliy, tayyorgarlik ishlari bajariladi hamda sayohat qoidalariga amal qilinadi.

Gulxan atrofida dam olish paytida sayohat rahbari va faol qatnashchilarning turli suhbatlarini eshitish, tahlil va muhokama qilinishi lozim. Ayniqsa, o'lkashunoslik, ilmiy izlanish, kuzatish faoliyatlari haqida bahslar bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Kasb-xunar, sog'lom turmush tarzi, zamonaviy kiyinish, turmush qurish kabi mavzular haqida sayohat rahbari savol-javob, muloqotlarni qiziqarli qilib o'tkazishi ta'lim-tarbiyaning ijobiy ta'sirini qatnashchilar ongiga singdirishda xizmat qiladi.

3-kun. Sayohat rejasi asosida bu kungi yurish masofasi ko'proq (3035 km) yoki kamroq (15-20 km) bo'lishi mumkin. Lekin sayohatning so'nggi manziliga etish va asosiy faoliyatlarni (kuzatish, izlanish, dam olish va turizm bo'yicha musobaqa o'tkazish) bajarish uchun tegishli vazifalar bajarilishi lozim. Tushki nonushta vaqti qisqa (30-40 daqika), issiq ovqatsiz bo'lishi mumkin.

Manzilga (oromgohga yoki sport maskani) ertaroq etib borilsa, sayohatchilarning erkin dam olishi, yuvinish-cho'milish, o'yinlarni (futbol, voleybol, badminton, harakatli o'yinlar h.k.) tashkil qilishga ruhsat beriladi.

Chodirlarni o'rnatish, gulxan uchun o'tin yig'ish ishlarini quyosh botmasdan oldin bajarilishi lozim.

Ilmiy izlanish, qidiruv, o'simliklar, parrandalar va hayvonlar turini aniqlash, o'rganish uchun yakka va kichik guruh bo'lib atroflarga chiqishlar ham tashkil qilinishi lozim. Bunda mahalliy kishilar, ayniqsa dehqonlar, cho'ponlar, fermer xo'jaliklarining xodimlari, o'rmon xo'jaligi, davlat qo'riqxonalarining xizmatchilari bilan suhbatlashish kabi rejali ishlar amalga oshirilishi lozim.

Kechki dam olish gulxanida mahalliy kishilarni taklif etish, suhbat, madaniy dam olishni (raqslar, turli o'yinlar va h.k.) uyushtirishga to'g'ri keladi.

4-kun. Ertalabki badan tarbiya va nonushtadan keyin turizm texnikasi bo'yicha musobaqa o'tkazishga tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni:

3-4 ta qatnashchilar musobaqaning nazorat (kontrol) punktlarini rahbarning ko'rsatmasi asosida (8-10 ta) o'rnatil (belgilab kelish);

1. qatnashchilarni guruhlariga (komanda 5-6 kishidan iborat) bo'lish;
2. musobaqa tartibi va qoidalari (shartlar-punktlarni topish va belgini olib kelish yoki usha joydagi hakamga topshirish va tanishtirish;
3. musobaqa qatnashchilarining tayyorgarligini (salomatligi, kiyimlar, chizma, kompaslarga egaligi va h.k.) tekshirish;

4. ertalab soat 1000 dan kechikmay musobaqani boshlash. Musobaqalarning mazmuni, bajarilish qoidalari va asosiy talablar avvalgi bo'limlarda bayon etilgan.

Running ikkinchi yarmida erkin dam olish, rejali izlanish, kuzatish va boshqa ishlarni bajarish amalga oshirilishi lozim.

Kechki dam olish, ovqatlanish va uyqu kutgan hamda maqsaddagidek osoyishta, tartibli o'tishi lozim. Chunki, ertasiga avvalgi yo'l yoki boshqa yo'nalish bilan orqaga qaytiladi.

5. kunlar. (agar tashkil etilsa - 7-8 kunlar) o'quv-yig'in joyiga (sog'lomlashtirish sport maskani) qaytishga qaratiladi. Bunda esa:

- yo'l sharoitlariga qarab har kuni 20-25 (25-30) km masofani piyoda o'tish;
- go'zal manzarali, suvli (buloq yoki oqar suvli) joylarda hordiq chiqarish, tunash, gulxan yoqish, o'yinlar, suhbatlar o'tkazish;
- tekis yaylov va o'tloqzor joylarda futbol, voleybol o'ynash, balandliklarga (tepa-qir) kim o'zariga yugurish, to'siqliklardan (jar, ariq va h.k.) sakrash, daraxt shoxlarida osilib tortilish;
- o'lkashunoslik va kuzatish ishlari bo'yicha vazifalarni bajarish;
- o'tgan yo'l va manzaralarni chizmaga (sxema) tushirish va esdalik uchun o'zida saqlash;
- dehqonlar, chorvadorlar, fermer xo'jaliklar, o'rmon xo'jaligi va qo'riqxonalar xodimlariga amaliy yordam berish;

• o'quv-yig'in joyiga (dam olish oromgohi, sog'lomlashtirish sport maskani va h.k.) etib kelish, erkin dam olish, yuvinish-cho'milish.

7-8 kunlar. Sayohat yakunlari bo'yicha suhbatlar, xisobotlar. Agar o'quv-yig'in mashg'ulotlarining tugashiga to'g'ri kelsa, unga bag'ishlab o'tkaziladigan yakun tadbiri-musobaqalarda ishtirok etish va sayohatlar haqida, o'tgan yo'llar taassuroti haqida sayohat rahbari, faol sayohatchilarning amaliy ishtirok etishi lozim.

Ko'p kunlik sayohatlar va umuman o'quv-yig'ini sharoitida turizmni o'qitish bo'yicha sayohat rahbari-o'qituvchi (instruktor) o'zining yozma hisobtida shahsiy mulohazalari, takliflarini bayon etishi lozim.

Bir kunlik, tunab kelish va ko'p kunlik sayohatlarni umum ta'lim maktablari, akademik litseylar, kasb-xunar kollejlari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida tashkil etishda yuqorida keltirilgan dalillar, ma'lumotlar, mulohazalar va tavsiyalarga amal qilishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Birinchi qiyinchilik yoki dam olish kunida tashkil qilish uchun sayrga chiqish

MARSHRUT VARAQASI №1

Sayyohlar guruhi _____ kishilar

Miqdori _____

Mashrut _____

Asosiy punktlar _____

bo'yicha _____ dala sharoitida tunash bilan vaqt davomida,

« _____ » dan « _____ »
(sana) (oy) (sana) (oy)

gacha 20 _____ yil.

Guruh rahbari: _____

(ismi, sharifi)

Marshrut varaqasi berilgan _____

(Marshrut nomi)

M.J.

Javobgar shaxsni imzosi _____

« _____ » 20 yil.

GURUH RO'YXATI

[illegible]

SAYR REJASI

Sana	Marshrut qismlari (nuqtalari)	Masofa (km)	Yurish uslublari	Sayohat obyektlari va jamoat-foydali ishlar
Jami faol yurib o'tilgan masofa				

SAYR MARSHRUT SXEMASI

Sayyohlar! Tunash joyini tayyorlashda yosh daraxtlarni va shoxlarini kesmang! Olov yoqish uchun faqat quruq yog'ochlardan foydalaning. Turar joyingizdan ketish paytingizda axlatlarni yoqing, turli konserva va tashlandiqlarni o'rniga ko'ming, olovni suv quyib o'chiring!	Marshrutda bajarilgan jamoat-foydali ishlar Guruh rahbarini imzosi _____ « ____ » _____ 20 __ y.
--	---

Sayr tugaganidan so'ng marshrut varaqasi ruhsat berilgan tashkilotga qaytariladi.

Ko'p kunlik turistik sayrga kerakli turist anjomlari ro'yxati (guruh uchun)

№	Anjomlar	4-9 sinflar uchun me'yorlar, dona	17-25 yoshdagi talabalar uchun me'yor, dona	Eslatma
1.	Ikki kishilik chodir	10	10	20-40 kishiga
2.	Ryukzak	20	20	Har bir kishiga
3.	Uxlash tushagi	20	20	Har bir kishiga
4.	Havo to'ldirilgan matrats	20	20	Har bir shug'ullanuvchi hoxishiga qarab
5.	Tibbiy dori qutisi (aptechka)	2	2	Guruhga bitta quti
6.	Zanglamaydigan chelak	4	4	2 tasi suv uchun 2 tasi ovqat pishirish uchun 101-12 litrli
7.	Katta bolta	2	1	Guruh uchun
8.	Saperlarni belkuragi (lopata sapernaya)	1	1	Guruh uchun
9.	Sayr uchun (viloyat, tuman) geografik xaritasi	1	1	Guruh uchun (adashmaslik uchun), Joyni mo'ljallash uchun
10.	Kompas	1	1	Joyni mo'ljallash uchun
11.	Kapron arqon	1	1	20-25 metrli
12.	Marshrut varaqasi	1	1	Guruh ro'yxati va hisobot berish uchun

Sayr jarayonida kerak bo'ladigan tibbiy qutichadagi dori- darmonlar ro'yxati (7-10 kunlik sayr uchun 15-20 kishiga)

1. Shaxsiy paket 8-10 ta
2. Ingichka va keng toza doka (binto'sterilno'y) 10-12
3. Termometr 3
4. Rezinalijgut 2
5. To'nog'ich 10
6. Qaychi 1
7. Pintset 1
8. Gorchichnik (achchiq qog'oz) 100
9. Pipetka 2
10. Tozalangan paxta 800 gr
11. Vishnevski malxami 100 gr
12. Tibbiyot spirti 100 gr
13. 13.0sh sodasi 200 gr
14. Yod 3% (25 gr.dan 6 ta shishadi) 150 gr
15. Nashatir spirti 40 ta ampulada

16. Margantsovka	4 dona
17. Valerianka	2
18. Tish og'rig'i tomchisi	1
19. Naftizin	2
20. Aspirin	40 tabletka
21. Analgin	50 tabletka
22. Yo'taldan tabletka	10 ta
23. Sintomitsin malhami 5-10%li	6
24. quyosh nuriga qarshi krem	5-6 tyubik
25. Yopishqoq plastir	
26. Brilliant yashil (zelenka)	

Sayr jarayonida cho'milishni tashkil qilish uchun sayr rahbariga uslubiy ko'rsatma

1. Sayr jarayonida va dam olish sog'lomlashtirish lagerida shug'ullanuvchilarni cho'milishi va ular ustidan nazorat olib borishi (rahbarni ruhsatisiz cho'milish mumkin emasligini guruhga tushuntirish).
2. Agar maxsus cho'milish joyi bo'lmagan sharoitda guruh rahbari avvalo suvni cho'nqirligini, xavfsizligini, oqish tezligini tekshirib chiqishi zarur.
3. Cho'milish joyida suvni oqish tezligi 0,5 soniyaG'metrdan - 1,5 m. soniyagacha bo'lishi kerak.
4. Suvni cho'nqirligini aniqlashda cho'milish joyini bitta joyi emas, balki 10-15 m masofani tekshirib ko'rish kerak. Suv harorati q180 gradusdan kam bo'lmasligi kerak.
5. Cho'milish jarayonida sayr rahbarini bo'lishi shart
6. Cho'milish paytida to'palon qilish va qiyqirishga ruhsat berish kerak emas.
7. Balandlikdan suvga sakrash, kalla tashlab sho'ng'ish, qayiqdan sakrash qat'iyman etiladi.
8. Ovqatlanishdan so'ng 1,5 soatdan so'ng cho'milishga ruhsat beriladi.
9. Bir vaqtda 8-10 ta kishiga cho'milishga ruhsat beriladi

Sayrda cho'milish joyini tanlashda sayr rahbariga metodik (uslubiy) ko'rsatma

1. Agar sayr jarayonida marshrut aholi turar joylari (qishloq)ga yaqin joydan o'tiladigan bo'lsa va shug'ullanuvchilar (o'quvchi, talabalar) ni cho'milishi uchun maxsus cho'milish joyida (plyajda) maxsus cho'milish kiyimida ruhsat berish mumkin. Lekin qishloq aholisiga halaqit bermay, intizomni saqlagan holatda cho'milishga ruhsat beriladi
2. Har doim shuni esda tutish kerakki, agar maxsus cho'milish (plyaj) bo'lmagan holda, shug'ullanuvchilarni molxonalar, qo'y-qo'toni hamda zax suvi kelib qo'shiladigan joylarda cho'milishga ruhsat berish kerak emas, chunki bunday suvlarda turli mikroblar, sog'liqqa zarar keltiruvchi qo'shilmalar bo'lishi mumkin.
3. Suv omborlarida, suv elektr stantsiyasi (GeS) yonida

TURIZMDAN TEST SAVOLLARI

1.Turizmni paydo bo'lishiga nimalar sabab bo'lgan?

- A.insoniyatni rivojlanishi
- B.jamoa mehnat talabi
- V.ob-havoni qulaylik sharoiti
- G.joylarni mo'ljallash

2.Turizmni ekologik ahamiyati.

- A.tabiatni muhofaza qilish
- B.mintaqani toza tutish
- V.hayvonat dunyosini saqlash
- G.o'rmonlarni muhofaza qilish

3.Sayyohlik atamasi nimani anglatadi?

- A.bu passiv dam olishni
- B.faol jalb qilish
- V.bu - atrof muhitni anglash
- G.bu - kishilarning bo'shliqda va vaqtda joyini o'zgartirishi

4.XIX asrda turizm qaysi yo'nalishda rivojlangan?

- A.diniy, siyosiy, savdo-sotiq, o'rganish maqsadida sayrga chiqish yo'nalishida
- B.sig'inish yo'nalishida
- V.davolash va sog'lomlashtirish maqsadida
- G.birinchi turistik tashkilotni vujudga kelish yo'nalishida

5.Tadbirkorlik davri (1890-1917 y.y.) nima bilan asoslangan?

- A.tog'li jamiyatni paydo bo'lishi bilan
- B.suvda sayr qilish bilan
- V.turli sayyohlikni rivojlanishi va tiklanishi bilan
- G.ikki g'ildirakli va sport velosipedida sayyohlik bilan

6.Sport ustasi unvonini olish uchun qatnashchi nima qilishi kerak?

- A.turizm bo'yicha seminar qatnashish
- B.turizm kursini tugatish
- V.birinchi kategoriyaga ega bo'lishi kerak
- G.beshinchi kategoriyaga ega bo'lishi kerak

7.Turizmni shakllarini ayting.

- A.sayil, slyotlar
- B.sayr, ekspeditsiya
- V.sayohat, sayil
- G.hamma javob to'g'ri

8.Joylarni mo'ljallash qanday bilim beradi?

- A.topografik bilimni asosini bilish
- B.tog'da yurish qoidalarini bilish
- V.suvdan kechib o'tish qoidalarini bilish
- G.xaritadan foydalanish

9. Turizmni iqtisodiy ahamiyati.

- A. moddiy sharoitni yaxshilash
- B. turistlarga xizmat qilish
- V. sport buyumlarini tarqatish
- G. hamma javob to'g'ri

10. Turizmda yurishni asosiy texnik turlarini ayting.

- A. to'rt oyoqlab yurish, chang'ida yurish, piyoda yurish
- B. poezdda, qayiqda, emaklab yurish
- V. zambilda, eshkakli uskunada, otda
- G. piyoda, velosipedda, otda, eshkakli uskunada, mototsiklda

11. Turistik sayyohlik ishlari nimalar bilan bog'liq bo'lgan (1917-1930 y.y.)

- A. turistik kompaniya va firmalarni vujudga kelishi bilan
- B. turistik bozorni paydo bo'lishi bilan
- V. turistik infrastruktura (ko'p qirrali) tuzilishni paydo bo'lishi bilan
- G. turistik xizmatni tashkil qilinishi bilan

12. «Inturist» jamiyatini tashkil qilinishi nima bilan bog'liq bo'lgan?

- A. mehnatkashlarning ko'pgilli turizm bilan shug'ullanishi
- B. rejali turistik marshrut bo'ylab yurish bilan
- V. ommaviy turizmni rivojlanishi bilan
- G. chet el turizmini rivojlanishi bilan

13. BMT qachon va qaysi kuni Xalqaro turizm kuni deb tasdiqlagan?

- A. 1970 yil 3 yanvar
- B. 1975 yil 5 oktyabr
- V. 1980 yil 27 sentyabr
- G. 1951 yil 28 fevral

14. Chetga chiqish turizm nima bilan belgilanadi?

- A. aholining mablag'ini ko'payishi bilan
- B. chet el turistik uskunalarini yangilanishi bilan
- V. chetga chiqish xujjatlarini rasmiylashtirishni soddalashtirish bilan
- G. chet elni o'rganishi, dengizlarda aylanish, turistik aylanishi bilan

15. Turizmni rivojlanishiga nima halaqit beradi?

- A. iqtisodiy va qonuniy rag'batlantirishni takomillashmaganligi
- B. siyosatni turg'unmasligi
- V. mehmonxona bazalarini va xizmatni talabga javob bermasligi
- G. restoran va mehmonxona xizmatini qimmatligi

16. Turistik tunash joyini tashkil qilishga qo'yiladigan asosiy talablar.

- A. kimyoviy ximoya qoidasiga rioya qilish
- B. oziq-ovqatni to'g'ri taqsimlash
- V. yong'indan saqlanish qonun-qoidasiga rioya qilish
- G. tunash joyini to'g'ri tanlash, chodirni qurish, o'choq qurish va olov yoqish, ovqat pishirish

17. Turizm bo'yicha to'garaklar qaysi joyda tashkil qilinadi?

- A. oilada, maxallada, bog'chada
- B. maxallalarda, maktabda, ishxonada
- V. sport maktabida, kollejda, muzeylarda
- G. hamma javob to'g'ri

18. Turizmning nechta qiyinchiligi (kategoriyasi) bor?

- A. 3 ta
- B. 4 ta
- V. 5 ta
- G. 6 ta

19. Turizmda III-razryad olish uchun qaysi qiyinchilikni bosib o'tishi kerak?

- A. 3 kunlik sayrda qatnashish (60 km) bosib o'tish
- B. 4-5 kunlik sayrda qatnashish (80-85 km) bosib o'tish
- V. 4-6 kunlik sayrda qatnashish (100 km) bosib o'tish
- G. 6 kunlik sayrda qatnashish (130 km) bosib o'tish

20. «Turizm» atamasi nechinchi yilda qabul qilingan?

- A. 1924 y.
- B. 1930 y.
- V. 1953 y.
- G. 1955 y.

21. Turizm qanday vazifalarni hal qiladi?

- A. tarbiyalash, bilim berish, amaliy, texnik
- B. tabiatga moslashish, mo'ljallash, sport
- V. sog'lomlashtirish, bilim berish, moslashish
- G. sog'lomlashtirish, bilim berish, tarbiyalash, sport

22. Turizmning turlarini ko'rstaing.

- A. piyoda, chang'i, suv, tosh, loy, adirlar
- B. piyoda, tog', chang'i, velosiped, ot-arava
- V. tog', piyoda, chang'i, suv, avtomoto, g'or, velosiped, ot
- G. ot, velosiped, mashina, g'or, tog', suv, samolet, avtomoto

23. Turistik sayr necha kunlik bo'ladi?

- A. 8 kunlik - 10 kunlik
- B. 9 kunlik
- V. 1 kunlik - ko'p kunlik
- G. 6 kunlik - 10 kunlik

24. 11-12 yoshdagi bolalar uchun bir kunlik sayrning masofasi qancha bo'ladi?

- A. 5 km
- B. 20 km
- V. 15 km
- G. 10 km

25. 13-14 yoshdagi bolalar uchun bir kunlik sayrning masofasi qancha bo'ladi?

- A.6 km
- B.8 km
- V. 12 km
- G. 15 km

26.15-16 yoshdagi bolalar uchun bir kunlik sayrning masofasi qancha bo'ladi?

- A.8 km
- B.10 km
- V.12 km
- G. 14 km

27.17 yoshdagi bolalar uchun bir kunlik sayrning masofasi qancha bo'ladi?

- A.15-16 km
- B.18-20 km
- V.20-25 km
- G. 25-28 km

28. 24-29 oshdagilar uchun bir kunlik sayrning masofasi qancha bo'ladi?

- A.20 km
- B.23 km
- V. 25 km
- G. 27 km

29. Turizm bo'yicha sayrlar kim tomonidan boshqariladi va nazorat qiladi?

- A.kadrlar bo'limi
- B.maxalla
- V.turistik to'garak
- G.marshrut kvalifikatsiya komissiyasi

30. Marshrut varaqasi necha varaqdan iborat?

- A.2 varaq
- B.3 varaq
- V. 4 varaq
- G.hamma javob to'g'ri

31. Korxonalarda turizmning oliy organi nima hisoblanadi?

- A.kadrlar bo'limi
- B.xisobot bo'limi
- V.turistlar klubi
- G.jismoniy madaniyat jamoasi

32. Turistik sayr uchun qanday xujjatlar kerak?

- A.sog'ligi to'g'risida dalolatnoma
- B.maktab direktorini ruxsati
- V.ota-onalarni ruxsati
- G.hamma javob to'g'ri

33. Turizmni yillik rejasiga nima kiradi?

- A.sog'lomlashtirish tadbirlar rejasi

B.xarajat smetasi

V.ommaviy turistik tadbirlar taqvimi rejasi

G.bir kunlik sayr rejasi

34.Marshrutni texnik tomondan yozishiga nima kiradi?

A.sayr jarayonidagi xulqi

B.ryukzakni to'lg'izish

V.guruxni qiyin sharoitdagi sharakati, xavfsizlikni bartaraf qilish, bosib o'tilgan marshrutga tavsif

G. chodirni qurish

35.Bosib o'tilgan sayr marshruti hisobotiga nimalar kiradi?

A.oilaviy xolat-sharoitlar

B.marshrutdagi turli oromgoh va atraksionlar

V.bitta qatnashuvchi uchun oziq-ovqat ehtiyot qismi

G. marshrutni geografik tavsifi

36.Bosib o'tilgan marshrut (spravka) dalolatnomasida nimalar yoziladi?

A.sayr mashruti, harakat uslublari

B.turizm turi, mashrutni bosib o'tish vaqti

V.guruh a'zolari, marshrut qiyinchiligi

G.hamma javob to'g'ri

37.Bir kunlik marshrut jadvaliga nima kiradi?

A.ob-xavo tavsifi

B.bir soatda bosib o'tilgan masofa

V.tabiiy to'siqlar

G.hamma javob to'g'ri

38.Marshrut rejimiga nimalar kiradi?

A.dam olmasdan yurish

B.20-30 daqiqa yurib, 5 daqiqa dam olish

V.60 daqiqadan so'ng to'xtash

G.50-60 daqiqa yurib, 10 daqiqa dam olish

39.Sayr jarayonida harakat tempiga nima kiradi?

A.kuchli qatnashuvchi ketidan yurish

B.o'rtacha qatnashuvchi ketidan yurish

V.yo'riqchi ketidan yurish

G.kuchsiz qatnashuvchiga tenglashib yurish

40.Sayr jarayonida harakat ritmiga nima kiradi?

A.doimo bir xil qadam bosib yurish

B.doimiy harakat tezligi

V.marshrut qismlaridagi doimiy tezlik

G.bir xil vaqt ichida doimiy bir xil qadam tashlab yurish

41.Tibbiy xizmatchi aptechkasida nimalar bo'lishi shart?

A.paxta, kamar, spirt, streptotsid

B.spirt, yod, bosh kiyim, shprints, jgut

V.ko'zoynak, jgut, taxtacha, leykoplastr, spirt
G. yod, spirt, nashatir, doka, jgut, har xil dorilar, Valeriana, paxta

42.Maxalliy turizm nima?

A.boshqa shaharga sayrga chiqish
B.hayvonat bog'iga sayr qilish
V. yaqindagi dam olish va istirohat bog'iga sayr qilish
G. o'zi yashab turgan viloyat, tuman, o'lkaga sayr qilish

43.Turizm bilan shug'ullanish necha yoshdan boshlanadi?

A.6 yoshdan
B.8 yoshdan
V. 10 yoshdan
G.yoshiga qaramaydi

44.Bir kunlik sayrda qancha kishi qatnashishi mumkin?

A.15ta
B.25 ta
V.40 ta
G. 50 ta

45.Birinchi qiyinchilik (kategoriya) marshrutida shug'ullanuvchilar soni qancha bo'ladi?

A.4 ta
B.6 ta
V.8ta
G.10ta

46.Bir kunda bir kishi qancha ichimlik suvini iste'mol qilishi mumkin?

A.1,5 litr
B.2 litr
V.3 litr
G. 3,5 litr

47.Turizm bo'yicha qanday ko'rik (konkurs) turini bilasiz?

A.eng yaxshi turistik sayrni tashkil qilish
B.eng yaxshi rasmlar
V.eng yaxshi qo'shiq-o'yin kulgi va turistik film
G. hamma javob to'g'ri

48.Bir kishiga qiyin bo'lmagan sayrda qancha oziq-ovqat bo'lishi kerak?

A.non-600 gr., go'sht-500 gr., pishloq-100 gr.
B.qand-200 gr., yog'-100 gr., turli narsalar (guruch, perlovka, grechka) 400 gr
V. non-100 gr., pishloq-10 gr., go'sht-100 gr., qand-50 gr
G. non-300-500 gr., turli narsalar-150-200 gr., go'sht-100-150 gr., kalbasa 080 gr.,
konfetlar-qand-150 gr.

49.Marshrutdagi harakat yo'li nima bilan aniqlanadi?

A.tabiat manzarasi bilan
B.geografik tuzilishi bilan

V.relef bilan

G.yo'laklar soni, o'simliklar, relef bilan

50.Sayr jarayonida harakatlanish ketma-ketligi qanday bo'ladi?

A.ikki kishi bo'lib harakat qilish

B.uch kishi bo'lib harakat qilish

V.erkin harakat qilish

G.bitta-bitta bo'lib harakat qilish

51.Bir kunlik oziq-ovqat miqdorida -oqsil, yog' va uglevod me'yori qancha bo'ladi?

A.oqsil-100 gr., yog'-30 gr., uglevodlar-300 gr.

B.oqsil-120 gr., yog'-60 gr., uglevodlar-500 gr.

V.oqsil-50 gr., yog'-100 gr., uglevodlar-200 gr.

G.oqsil-70 gr., yog'-80 gr., uglevodlar-100 gr.

52.Sayr jarayonida qanday olov yoqish turidan foydalanasiz?

A.quduq shaklida yoqish

B.zambarak shaklida yoqish

V.qush uyasi shaklida yoqish

G.chayla, quduq, zambarak, yulduz, tosh shaklida

53.Turistik (slyot) musobaqa o'tkazish qanday tashkil qilinadi?

A.ota-onalar qo'mitasini tuzish

B.maxalliy ma'muriyatni taklif qilish

V.sog'liqni saqlash vazirligidan vakilni taklif qilish

G.tashkiliy qo'mita tuzish, xakamlar xay'atini tuzish

54.Turistik slyotni qaerda o'tkazish tavsiya etiladi?

A.aholi yashashjoyigayaqinjoyda

B.bozorga yaqin joyda

V.avtomobil, turar joyiga yaqin joyda

G.temir yo'l, avtotrassaga va avtobus to'xtash stantsiyaga yaqin joyda

55.Sayr jarayonida qanday shaxsiy taktik malaka bo'ladi?

A.bir kunlik sayrni bosib o'tish bo'lakchalariga qarab kuchini taqsimlash

B.joylarni mo'ljallash va to'siqlardan o'tishdagi dam olish

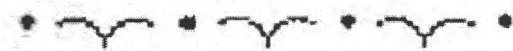
V.o'z-o'ziga yordam berish va sherigigna yordamlashish

G.marshrutni qiyin joylariga qarab harakatni to'g'ri taqsimlash

56.Tuproqli yo'llar belgisini toping

A.

B.

V.

G.

57. Shamol bilan ishlaydigan tegirmon belgisini toping?

A.

B.

V.

G.

58. quduq belgisini toping.

A.

B.

V.

G.

59. O'rmonchi uyini toping?

A.

B.

V.

G.

60. Mevali bog'lar belgisini toping.

A.

B.

V.

G.

61. qamishli joyini toping.

A.

B.

V.

G.

62. Buloq belgisini toping.

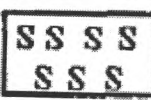
A.

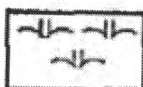
B.

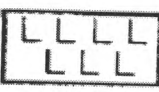
V.

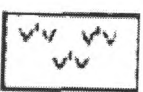
G.

63. Uzunzor belgisini toping.

 A.

 B.

 V.

 G.

64. Meteorologik stantsiya belgisini toping.

- A.
- B.
- V.
- G.

65. Chakalakzor belgisini toping.

- A.
- B.
- V.
- G.

66. G'orga kirish belgisini toping.

- A.
- B.
- V.
- G.

67. Turizm tarbiya vositasi sifatida qaysi tarixiy davrlarga to'g'ri keladi?

- A. ibtidoiy jamoat tizimi davriga
- B. tiklanish davriga (XY-XYII asrlar)
- V. feodal tizimi davriga (X-XI asrlar)
- G. materiartart davriga

68. Turizm «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testiga necha yoshdan kiritilgan?

- A. 5-6 yoshdan
- B. 7-8 yoshdan
- V. 9-10 yoshdan
- G. 11-12 yoshdan

69. 5-6 yoshdagi bolalarda turistik sayr me'yori qancha?

- A. 1 km
- B. 500 m
- V. 800 m
- G. 1,5 km

70. 7-8 yoshdagi bolalarda turistik sayr me'yori qancha?

- A. 1,5-2 km
- B. 2-2,5 km
- V. 1800 m
- G. 2600 m

- 71.9-10 yoshdagi o'g'il bolalarda turistik sayr me'yori qancha?**
A.3 km
B.4 km
V.5 km
G.6 km
- 72.9-10 yoshdagi qiz bolalarda turistik sayr me'yori qancha?**
A.2,5 km
B.3 km
V.3,5 km
G.4 km
- 73.11-12 yoshdagi o'g'il bolalarda turistik sayr me'yori qancha?**
A.3 km
B.3,5 km
V.4 km
G.5 km
- 74.11-12 yoshdagi qiz bolalarda turistik sayrni o'tkazish me'yori qancha?**
A.3 km
B.3,5 km
V.4 km
G.4,5 km
- 75.13-14 yoshdagilar bilan bir kunlik sayrga chiqishning me'yori qancha bo'ladi?**
A.6 km
B.7 km
V.8 km
G.10 km
- 76.15-16 yoshdagilar bilan bir kunlik sayrga chiqishning me'yori qancha bo'ladi?**
A.8-10 km
B.10-12 km
V.13-14 km
G.15-16 km
- 77.17 yoshdagilar bilan bir kunlik sayrga chiqishning me'yori qancha bo'ladi?**
A.14-16 km
B.17-18 km
V.19-20 km
G.20-22 km
- 78.18-23 yoshdagi o'quvchi talabalar bilan bir kunlik sayrga chiqishning me'yori qancha bo'ladi?**
A.20-21 km
B.21-22 km

12-25 km

12-25 km

72-34 yoshdagi kishilar uchun bir kunlik sayrga chiqishning me'yoriga qancha bo'ladi?

A.20-21 km

B.22-23 km

V.24-25 km

G.26-27 km

80. Quyidagi rasmlardan tepalik belgisini toping.

A.

B.

V.

G.

81. Jamoatchi turist kadrlarga kimlar kiradi?

A. sayr rahbari, o'qituvchi, tarbiyachi

B. turistik tashkilotchi, yo'riqchi, yo'riqchi-uslubiyatchi

V. xakamlar, tarbiyachi, boshliq

G. katta yo'riqchi, o'qituvchi, tarbiyachi

82. Turizm bo'yicha kichik yo'riqchi unvonini kimlar tomonidan beriladi?

A. Turizm va sayohat markaziy kengashi tomonidan

B. Respublika, o'lka, viloyat markaziy kengashi tomonidan

V. KSJ ti tomonidan

G. Xalq maorifi, o'quv yurtlari, sport klubi va KSJ kengashi tomonidan

83. Turizm yo'riqchisi unvoni kim tomonidan beriladi?

A. Respublika, o'lka, viloyat turizm va sayohat markaziy kengashi tomonidan

B. KSJ lari tomonidan, sport klubi, xalq maorifi bo'limi tomonidan

V. yosh turistlar stantsiyasi, o'quv yurtlari, sport klubi tomonidan

G. turistik stantsiya va sport klubi tomonidan, sport to'garagi tomonidan

84. Katta yo'riqchi - uslubiyatchi unvonini kim beradi?

A. KSJ lari tomonidan

B. sport klub tomonidan

V. xalq maorifi bo'limi tomonidan

G. turizm va sayohat markaziy kengashi tomonidan

85. Turistik jamoatchi kadrlarni o'qitish necha bosqichdan iborat?

A. boshlang'ich turistik tayyorgarlik, o'rta turistik tayyorgarlik, oliy turistik tayyorgarlik

B. dastlabki turistik tayyorgarlik, ikkinchi yillik tayyorgarlik, uchinchi yillik tayyorgarlik

V. yarim yillik tayyorgarlik, uch oylik kurs, bir yillik kurs G. bir yillik yig'in, yarim yillik yig'in, 2 yillik kurs

86.Respublikamizda turistik sayohatlar uchun qaysi tashkilotlar yordam beradi?

A.mototsiklchilar, temiryo'llar, kemalar

B.avtomobilchilar, velosipedchilar, ot-aravachilar

V.temir yo'llar, daryo va dengiz yo'llari, havo yo'llari

G.havo yo'llari, avtomobilchilar, mototsiklchilar

87.Piyoda turizmi bo'yicha 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

A.90 km

B.100 km

V.110 km

G.120 km

88.Chang'i turizmi bo'yicha 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

A.100 km

B.110km

V.130 km

G.120 km

89.Tog' turizmi bo'yicha 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

A.100 km

B.110 km

V.120 km

G.130 km

90.Turistlar hayoti uchun qaysi kuzatishlar muhim hisoblanadi?

A.meteorologik kuzatish

B.topografik kuzatish

V.gidrologik kuzatish G. geologik kuzatish

91.Sayrda necha xil olov yoqish turi bor?

A.5 xil

B.4 xil

V.2 xil

G.6 xil

92.Sayrda olov yoqishning qaysi turi ko'p qo'llaniladi?

A.chayla simon

B.quduq simon

V.yulduz simon

G.tayoq simon

93.Sayrda suvdan kechib o'tishning qaysi usuli ko'p qo'llaniladi?

A.arqon boylab o'tish

B.tojikcha kechib o'tish

V.xodani ushlab o'tish

G.toshlardan sakrab o'tish

94. Turistik sayrda qanday hisobot turlari mavjud?

- A. tashkiliy ishlar, to'garak ishlari, umumiy yig'ilishlar
- B. ommaviy va targ'ibot ishlari, xo'jalik ishlari, oilaviy ishlar
- V. moliyaviy ishlar, slyotlar o'tkazish ishlari, tarbiyaviy ishlar
- G. tashkiliy, ommaviy va targ'ibot, moliyaviy va Xo'jalik ishlari

95. Sayrlar qaysi maqsadda uyushtiriladi?

- A. jismoniy chiniqish, kuchli bo'lish, sog'lom bo'lish
- B. guruh-guruh bo'lib chiqish, tarbiyalash, chiniqish
- V. jismoniy chiniqish, o'lkani o'rganish, ijtimoiy-foydali mehnat qilish
- G. o'lkani o'rganish, jismoniy chiniqish, chidamlilik

96. Sayrlar o'tkazilishi bo'yicha necha xil bo'ladi?

- A. 5 xil
- B. 4 xil
- V. 6 xil
- G. 3 xil

97. Suv turizmining 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

- A. 175 km
- B. 150 km
- V. 160 km
- G. 180 km

98. Velosiped turizmining 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

- A. 150 km
- B. 200 km
- V. 250 km
- G. 300 km

99. Mototsikl turizmining 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

- A. 1000 km
- B. 2000 km
- V. 1500 km
- G. 1750 km

100. Avtomobil turizmining 1-kategoriya qiyinchiligi qancha km bo'ladi?

- A. 1500 km
- B. 1800 km
- V. 2000 km
- G. 2500 km

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rasmiy manbalar
1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. T., 2020.
2. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonuni. T., 2019.
3. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahrir). T., 2015.
4. O'zbekiston Respublikasining Davlat ta'lim standartlari. T., 1997.
5. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. T., 1997.
6. O'zbekiston Respublikasining Sog'lom avlod davlat dasturi. T., 1997.
7. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. T., 1999 y. 27 may
8. O'zbekiston Respublikasining O'zbekistonda turizm bo'yicha kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish to'g'risidagi qarorlar. 1999 y. (iyun, avgust).
9. "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari. Yangi taxriri 2019 y.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. T., 2019.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni T., 2019.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Turizm tarmog'ini jadal rivojlantirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. T., 2019.
13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini tiklash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. T., 2020.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. T., 2021.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Turizm va sport vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori. T., 2021.
16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. T., 2021.
17. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tog'li hududlarda turizm infratuzilmasini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. T., 2021.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. Farg'ona. 2005.
2. Egamov V., Ta'limda tog' turizmi, o'quv qo'llanma. T., Ilm ziyo – 2009
3. Daurenov E.Yu. Turizm. O'quv dasturi. 2005. 2007.

4. Qosimova R.A. Turizm va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T., "Aloqachi" nashriyoti. 2008.
5. Xusanboev B.M., Tulaganov L.A., Razina V.G. Dorogami Velikogo shelkovogo puti. Chast I i II. T., 1995.
6. B.Qo'chqarov, F.Raximov, B.Egamov, G.Abdusattorova Sayohatni tashkil qilish o'quv metodik qo'llanma . T., 2008

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abdumalikov R. Jismoniy madaniyat va sport ixtisosligidagi talabalarni boshqaruvchilik faoliyatlariga tayyorlashning nazariy va amaliy asoslari. Monografiya. T., O'zDJTI nashriyoti. 1994.
2. Vasilev I.V. V pomoh instruktora turizma. M., prof.izdat., 1966.
3. Daurenov E.Yu., qudratov R.q. Turistik sayrlarni tashkil qilish. Uslubiy qo'llanma. T., O'zDJTI nashriyoti. 1995.
4. Axmatov M.S. Uzlaksiz ta'lim tizimida ommaviy sport- sog'lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. Monografiya. T., O'zDJTI nashriyoti. 2005.
5. Yarashev K.D. Ommaviy sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya va xalq milliy o'yinlari bo'yicha mutaxassislar tayyorlash masalalari. Monografiya. T., O'zDJTI nashriyoti. 1997.
6. O'aybullaev N.R., Yodgorov R., Mamatqulova R. Pedagogika. O'quv qo'llanma. T., M.Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy Universiteti bosmaxonasi. 2005.
7. Turizmga bag'ishlangan maxsus son. Jurnal Teoriya i praktika fizicheskoy kulturo'. (Rossiya). №11. 1999.
8. Muassasalarda jismoniy tarbiya – sog'lomlashtirish va ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish muammolari. Respublika ilmiy – amaliy onlayn anjumani. 27 – 28 noyabr 2020 – yil. Chirchiq – 2020

E.Yu.Daurenov

TURIZM

Darslik

Muharrir: S. Abdunabiyeva
Badiiy muharrir: K. Boyho'jayev
Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 0038.

Bosishga ruxsat etildi 28.09.2021 y.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{8}$. Ofset qog'ozi. "Times New Roman"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 20,0.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 60.

«DAVR MATBUOT SAVDO» bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo'yliq 4 mavze, 46.